

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY
LVIV UNIVERSITY**

Issue 10

Published since 2006

**Ivan Franko National
University of Lviv**

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Випуск 10

Виходить з 2006 р.

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2015

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології.

2015. Випуск 10. 216 с.

Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University.

2015. Issue 10. 206 p.

У Збірнику вміщено матеріали Польового семінару “Старожитності Галичини і Волині у контексті етноархеологічних досліджень”, який відбувся 11–13 липня 2014 р. на території Пліснеського археологічного комплексу.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

The Proceeding contains the materials Field seminar “Antiquities of the Galicia and Volyn in the context of ethnoarchaeological research” held on 11–13 July 2014 on the territory Plisnesk archaeological complex.

The work is targeted at archaeologists, historians, post-graduate students, students and all those interested in ancient history, as well as chronicles.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. **О. Франко** – головний редактор; канд. іст. наук, доц. **М. Филипчук** – заступник головного редактора; канд. іст. наук **Н. Стеблій** – відповідальний секретар; чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф. **В. Баран**; д-р іст. наук, проф. **Л. Войтович**; д-р іст. наук, проф. **Л. Крушельницька**; д-р іст. наук, проф. **Б. Магомедов**; акад. НАН України, д-р іст. наук, проф. **С. Павлюк**, д-р археології, проф. **А. Плетерський**; д-р іст. наук, проф. **О. Ситник**.

Professor **O. Franko** – Editor-in-Chief,
Assistant Professor **M. Fylypchuk** – Assistant Editor,
Assistant Professor **N. Stebliy** – Managing Editor.

Адреса редакційної колегії:

ЛНУ ім. Івана Франка,
Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
м. Львів, 79000
Тел. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net
<http://institutes.lnu.edu.ua/archeology>

Editorial office address:

Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology,
1, Universytetska Str.,
Lviv, 79000
Tel. (032) 239-46-39
E-mail: archeofilip@ukr.net

Відповідальний за випуск: М. Филипчук

Редактор: О. Кузик

Комп'ютерна верстка: Н. Стеблій

Переклад резюме англійською: Н. Гриців, О. Сілаєв

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Протокол № 9/11 від 24.11.2015 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 14620-3591Р від 30.10.2008 р.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2015

**МАТЕРІАЛИ ПОЛЬОВОГО СЕМІНАРУ
“СТАРОЖИТНОСТІ ГАЛИЧИНИ І ВОЛИНІ У КОНТЕКСТІ
ЕТНОАРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ”**

11–13 липня 2014 р. на базі Пліснеського археологічного комплексу відбувся науковий семінар **“Старожитності Галичини і Волині у контексті етноархеологічних досліджень”**. Його організували Інститут народознавства НАН України, Інститут археології й кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка, Науково-дослідний центр “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України, Відділ охорони культурної спадщини та культурних цінностей ЛОДА та Підгорецький монастир Чину Святого Василя Великого.

У роботі семінару взяли участь історики, археологи, етнологи, лінгвісти, архівісти, архітектори та пам’яткоохоронці зі Львова, Тернополя, Чернівців і Галича. Міждисциплінарні напрацювання науковців, зокрема, у галузях слов’янського етногенезу, походження української мови та держави особливо актуальні. Вони сприяють поглибленому вивченню маловідомих, чи зовсім невідомих сторінок історії нашого народу та наших земель з нових концептуальних позицій.

На відкритті семінару з вітальним словом виступили керівники наукових та навчальних закладів регіону, представники органів місцевої влади та настоятель Підгорецького монастиря ЧСВВ о. Віктор (Василь Батіг), які підкреслили актуальність вивчення історико-культурної спадщини Галичини і Волині, зокрема проблем, винесених на обговорення у рамках організованого заходу.

На пленарних та секційних засіданнях заслухали 33 доповіді та повідомлення. У них дослідники розглядали важливі теоретико-методологічні аспекти, питання історії археологічної науки, пам’ятко-охоронної справи, давньої історії, археології, етнології та лінгвістики Галичини й Волині, які й пропонуємо до Вашої уваги.

УДК 94(477)“08/11”:17.023.32(=161.2)

ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЕТАПИ ПРОЦЕСУ

С. П. Павлюк

*Інститут Народознавства Національної академії наук України
пр. Свободи, 15, Львів, 79000, e-mail: ina@mail.lviv.ua*

Висвітлено теоретичні та практичні аспекти етногенезу взагалі та українського народу зокрема. Зроблено критичний огляд концепцій щодо формування українського етносу в Руській державі, коли вже формувалися всі ознаки існування українського народу – самоназва як етнополітонім “Русь”, етнонім “русич”, “руський”, культурна і психологічна спорідненість тощо.

Ключові слова: етногенеза, етнополітонім, етнонім, “Русь”, “русич”, “руський”.

Етногенеза як наукова проблема спрямована на з’ясування умов виникнення генетично і соціально споріднених людських популяцій, їх консолідаційний розвиток в процесі історичного буття, наслідком чого стає утворення самоорганізованих, самодостатніх, самоусвідомлених своєї неповторності і самодетермінованості людських згромаджень, які прийнято називати етносами чи народами. Теоретична складність цього питання полягає, насамперед, у виясненні початкової стадії (етногонії) їх формування, а з цим і базових компонентів – біологічних, соціальних, історичних, культурних, геоландшафтних, зовнішньоспонукальних, виробничих, психологічних тощо. Усвідомлюючи біологічні можливості самозбереження, соціальної самоорганізації первісних популяцій людей розумних, не важко збагнути, що тривалий період *Homo sapiens* перебував у стадії біоценозної адаптації і витворення простіших форм соціальної згуртованості, що уже можна розглядати їх як первісні дії етнічних процесів етногенези.

Підсвідома детермінованість зумовлювала мобілізаційність центробіжних інтересів рефлексивного рівня стадної спільності, що пояснюється як засіб самозбереження. Саме інстинкт самозбереження виявився інтегруючим фактором людського первісного колективу як певної форми праєтносу. На цій стадії існування праєтносів визріли тривалі засадничі компоненти, зокрема їх біологічність, соціальність, історичність, господарськість і, врешті, первісна творчість, а з цим і чинник усвідомлення особистісної близькості, взаємозалежності та потреби гуртового життя.

Історична наука остаточно ще не з’ясувала багато питань щодо походження українського народу. Адже щоб людність і сформувалася у таку історичну спільність, як народ, минають століття, протягом яких відшліфовується його самобутність. Насамперед, потрібне тривале співіснування на

разом освоєній території. Отже, повинна виконуватися спільна дія, спрямована на своє утвердження, внаслідок якої створюються матеріально-господарські, культурні, духовні цінності й водночас формується психологічна усвідомленість необхідності спільного буття.

Вагомо одразу окреслити наше розуміння існуючих дефініцій таксономічного ряду історичної трансформації етнічних спільнот від простіших форм об'єднань до сучасних сталих інституцій колективного співжиття. Еволюцію і набуті форми соціальної організації людських спільнот можна характеризувати як закономірні для людської популяції зі своєрідними особливостями кожної із спільнот на різних стадіях розвитку. Усім їм характерна лінійна стадіальність – від родової общини як горизонтальної спільноти, до парної сім'ї, яка формується як розвинуто-родова община.

Соціальна і генеалогічна детермінанта виступають збудниками появи нових внутріобщинних зв'язків і груп, як явища контамінаційного процесу, коли твориться нова якість. Замкнутий рід не втримує набутої форми і еволюціонує у таку форму як лінідж, яка виникає внаслідок спонуки відтворюючого господарства. Чіткі генеалогічні зв'язки, коли реально відстежується родинність, уже по вертикалі провокують перехід від рівноподільного користування здобутками до престижного, тобто становлення соціальної ієрархії. Це не що інше як початкова стадія розподілу власності не лише за вертикальним ієрархічним принципом – спочатку вождь, а потім усі інші, але й виокремлюється власність від частини існуючої общини. Інтеграція лініджів за шлюбним принципом створили умови для у виникнення сусідської общини, як самодостатньої структури [1. С. 171].

У структурі роду сформувалась ще одна підгрупа – сімейна община, яка вплине на зміну і переросте від родообщинного ладу через сімейну і сусідські общини у систему міждових зв'язків, які еволюціонували у чітку структуру соціальних об'єднань з визначеною ієрархією, встановлених внаслідок функціонування лініджів і великих сімей, як новотворення лініджів-протодерисів-чіфдомів (племен).

Сучасні теоретичні узагальнення складного історичного процесу становлення самодостатніх для виживання й удосконалення соціальної структури спільнот, як суттєвий мотив і метод саморозвитку, виразились у декількох проміжних ланках, які доповнили систему лінійних закономірностей, на які раніше не звертали належної уваги.

Крос-культурний метод дозволяє розщеплювати цілісне явище для пізнання на окремі ланки у пошуках органічних мотивацій, зв'язків, дій на підтвердження наукових версій, гіпотез, теорій. Нові інформаційні дані з археології, лінгвістики дають можливість, застосовуючи нові методологічні підходи, повноцінно простежити процес поступального розвитку від до державних форм до державних утворень. Цей шлях пройшли усі етнічні спільноти, яким вдалось пройти випробування історією і стати державними націями. Про нього можна говорити як про класичний шлях, для якого лінійність розвитку виглядає так: рід – унікум – велика сім'я – сімейна община –

сільська община – конічний клан – протодержава – чіфдом (плем'я) – народ (етнос) – нація. У цій системі, щоправда, змішані об'єднання за генетичними і соціальними ознаками, що може викликати застереження як порушення принципу наукової класифікації. Це правда. Однак така лінійність обґрунтовується симбіозністю первісних спільнот, які одночасно становили родову генетичну спільність і соціальну групу: лінідж – генетична спорідненість і заодно чітке соціальне об'єднання чи сімейна община, – як родина і соціальна організація тощо.

Такі стадії характерні сучасним націям, які створили свої держави на принципі етнічної унітарності, коли в основі політично організованої структури – держави, як етап трансформації від чіфдомів, знаходиться корінний етнос, що заселив і обжив цей географічний простір, який став його рідною землею. До таких етнічних спільнот належить український народ, якого генетичну і соціальну тяглість відраховується від останніх століть до нашої ери. Інший тип сучасних політичних націй утворився внаслідок витіснення чи асиміляції місцевої людності, яка не володіла такої сили пасіонарною енергією, щоб відстояти свої цінності, а насамперед, свободу для своєї спільноти. Угорці, перекочувавши на Панонську долину, засимілювали місцеве населення, значно зберігши синкретичний пласт традиційної культури, втримались на окупованій наприкінці I тисячоліття н.е. території і зуміли відстояти право на національну свободу. Карпатські племена білих хорватів, відемігрувавши на Балкани, забезпечили свою етнокультурну самобутність і державний статус буття. Аналогічних ситуацій переміщення етнічних спільнот з раніше освоєних територій на інші і створення на нових землях своїх державних утворень було чимало, однак більшість сучасних держав має етнічний характер.

Теоретичне обґрунтування поведінки первісних спільнот, тривале становлення їх психологічної сумісності і відчуття близькості поділяється в науці, то формулювання спільнот історичної доби сприймаються як такі, що завершують еволюційний ряд становленням сталих і стабільних етнічних утворень – народу і нації. Бо ж справді ці поняття пов'язані як із відсутністю узгодженої теорії етногенезу, так і з фактором замовного вмотивування ситуації присутності на тій чи іншій землі – якщо на історично своїй, то більше пафосу, божественності, легендарності, а якщо на завойованій, то неодмінно мусіла бути для цього вища воля або вульгарна фальсифікація, як у випадку Росії, щодо генезу українців чи інших підкорених народів. Етногенетична проблематика у російській, а потім і російсько-радянській етнографічній науці розроблялась як державне замовлення. Для утримання у підкореному стані сотень завойованих народів складно було справитися мілітарною силою, тому окупаційний режим вдавався до різних підступних засобів. Одним із таких, який активно проявився – це спрямований лжеінформаційний вплив на місцеве населення шляхом спотворення його історії, духовних цінностей, суті національних святинь тощо.

Тільки-но Україна виборола державну незалежність, як проблема етногенезу українців стала стрижневою. Адже формування ідеології національ-

ного буття органічно поєдналося з питанням походження українців, їх етнічною історією.

Багато дискусій поміж істориків, давніх і сучасних, і українських, і російських точиться щодо етнічної належності Київської Русі. Комуністична історична доктрина, а ще перед тим російська офіційщина привчила нас думати, що Київська Русь була колискою трьох східнослов'янських народів – українського, російського, білоруського. Це подавалось як аксіома. Апологетів концепції “колиска” не хвилювала складність процесу народотворення, певні закономірності в ньому. Замовчувались, або спотворювались концепції відомих істориків XVIII – початку XX ст., які відстоювали позиції самостійного розвитку кожного зі східнослов'янських народів, зокрема українського як спадкоємця давньоруського. Усе було спрямоване на неохитність політично вигідної для російських правителів моделі росіян як основного спадкоємця історії і культури давньоруського народу.

Утворення Давньоруської держави не призвело до остаточного формування української (руської) нації. Родоплемінна самосвідомість племен і їх самоназви ще тривалий час збережуться. Київська держава витворювалася, ймовірно, не на основі мирного об'єднання усіх східнослов'янських племен, а під дією збройного приєднання до ініціатора такого об'єднання – полян.

Разом з полянами-русамі (росами) основу Руської держави склали близькі за походженням племена, які усвідомлювали себе причетними до створених уже господарських і культурних надбань, володіли спільною мовою і освоїли певну територію. Вони ж і були основою руського (давньоруського) народу, самоназва якого прийнялась не одразу. Етнонім “руський”, “русич” охопив здебільшого ту частину Руської держави, яку створили племена полян, деревлян, волинян, сіверян, дулібів, тиверців, карпатських хорватів, уличів, близько споріднених між собою. Утвердження назви народу тривало довгий час: у часи розквіту Київської Русі, що припав на XI – першу половину XII ст., племінні назви відступили, але не зникли. Натомість північні східнослов'янські племена ільменських слов'ян, кривичів збережуть за собою племінну назву, переймуться назвою свого нового племінного об'єднання у Новгородську землю і називатимуться “новгородці”, паралельно з етнонімом “русичі”.

Північні східнослов'янські племена об'єднуються у Володимиро-Суздальське та Московське князівства, Новгородську і Псковську землі та інші утворення, іменуючи себе здебільшого “суздальцями”, “московитянами”, “псковичами” тощо. На базі цих князівств і земель виникне Велике князівство Московське, а його мешканці назвуть себе “московитами”. Тільки у XVIII ст. Московська держава набула офіційної назви – Російська імперія, політично скомбінувавши свій зв'язок з Київською Руссю і підкорегувавши слово “Русь” на “Россию”.

Аналогічна ситуація простежується зі західними племенами: після розпаду Давньоруської держави вони активно мобілізуватимуться у білоруській етнос. Це й свідчить про те, що ще у докиївські часи серед різних груп східнослов'янських племен формувалися своєрідні риси, які стали основою майбутніх

народів – українців, росіян, білорусів. Як тільки центральна влада у Київській державі наприкінці XII ст. дещо ослабла, з'явилися не лише сепаратистські тенденції удільних князівств, але й почалося групування князівств-племен за етнокультурними ознаками. Навала татаро-монгольських полчищ прискорила цей процес.

Отже, можна констатувати, що у Руській державі уже формувалися всі ознаки існування українського народу – самоназва як етнополітонім “Русь”, етнонім “русич”, “руський”, культурна і психологічна спорідненість центрально-руського етнокультурного масиву, достатньо органічно поєднані господарські зв'язки на вже віддавна освоєній території. Слід наголосити на сильних етнічних імпульсах русів-українців, що склалися ще у родоплемінній стадії і скріпилися за Київської Русі, і пізніше не піддалися будь-якій асиміляції в лихолітні століття української бездержавності.

Самоусвідомлення себе як нації передбачає не тільки етнокультурну спільність, але й розширення єднання на соціальну та політичну сфери. Аналогічний процес проходив з етнопсихологічною і етнокультурною кристалізацією, коли виникає стабільне, несхитне розуміння свого національного “Я”. Тобто усвідомлюється цінність свого, відмінного від чужого, сусіднього, виробляється оцінкова шкала своєї спадщини – і духовної, і матеріальної. Самосвідомість передбачає появу назви чи самоназви людського згуртованого як основного компонента у процесі становлення народу. У сприйнятті назви народу виявляється психологічна сумісність, родинна згуртованість. Бо ж не може бути вищого судді, ніж сама людина. Вона відчуває себе українцем, тобто у такий спосіб свідомо ідентифікує себе з усім, що створив цей народ упродовж усієї попередньої історії. Це не що інше, як глибинна внутрішня настанова усвідомленої поведінки. Обрядовість, що виникла як зв'язок, як синтез духовного і матеріального у процесі буття, нарощувала стійке національне кліше. Вона набула ролі капіляра світоглядного і духовного живлення національного організму, наскрізно вікових контактів. Психологічні настанови в українському селі постійно рефлексувалися традиційною і християнською добродійністю. Набуті традиції і знання глибоко залягли у селянській душі. Формувалось етнопсихологічне середовище, котре якоюсь мірою можна назвати симпатично консервативним. У нього відбувався дещо сповільнений, проте вимогливий вибір естетичного і прагматичного. Історичним елементом селянської ментальності став побутовий естетизм і відчуття власності, зокрема землі. У цьому альфа і омега українського характеру, навколо цього створилася психоповедінкова неповторність.

На думку сучасного англійського соціолога Ентоні Д. Сміта “національна ідентичність повсюди править за опору невпинного руху за суверенність народу і демократію...” [2. С. 149].

Унікальний Плісненський етноархеологічний масив виступає як потужна доказова база про освоєння цих ландшафтів протоукраїнськими племенами ще до утворення Руської держави, і археологічний та етнологічний матеріали стверджують про ранній етап української етногенези.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2006.
2. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. – К., 1994.

**ETHOGENY OF UKRAINIANS: THEORETICAL
AND SOCIO-POLITICAL PROCESS STEPS**

S. Pavlyuk

*The Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine
Svobody Av. 15, Lviv, 79000, e-mail: ina@mail.lviv.ua*

Clarified the theoretical and practical aspects of ethnogenesis of in general and of the Ukrainian people in particular. There was made a critical review of concepts concerning the formation of Ukrainian ethnos in the Rus state, when all the features of existing of ukrainian people being formed- the selfnamed as etnopolitonim “Rus” ethnonym “Rusych”, “Rus” cultural and psychological affinity etc.

Key words: ethnogenesis, etnopolitonim, ethnonym, “Rus”, “Rusych”.

Стаття надійшла до редколегії 11. 11. 2014

Прийнята до друку 19. 05. 2015

УДК 902 (477.8)'' 05/1'' : 001.8

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНІ
ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н.Е.**

А. М. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Розглянуто проблему міждисциплінарних підходів до вивчення слов'янських старожитностей V–VII ст. Прикарпаття і Волині. Запропоновано поділ міждисциплінарних методів на категорії полі- та інтердисциплінарних підходів. На основі аналізу ключових питань слов'янської археології третьої чверті I тисячоліття н.е. цих регіонів (проблеми походження культури пражського типу, рівня соціально-економічного розвитку слов'янського населення, в т.ч. проблеми ранньослов'янських городищ) з'ясовано, що сьогодні застосовують переважно полідисциплінарні підходи, які полягають у простому синтезі даних різних дисциплін. Натомість, інтердисциплінарні напрацювання, які передбачають критичний аналіз механізмів інтерпретацій і джерельної бази наук, дані яких синтезуються, практично відсутні. Висловлено думку про те, що подальші наукові пошуки у рамках окреслених питань, як і суміжної проблематики, мають неабияку перспективу саме у плані інтердисциплінарних робіт.

Ключові слова: міждисциплінарні підходи, інтердисциплінарність, полідисциплінарність, ранньослов'янські старожитності, Волинь, Прикарпаття.

Декларування застосування міждисциплінарних підходів на сучасному етапі розвитку славістичної науки уже ні в кого не викликає здивування. Так, у сфері археології ще з середини минулого століття мали місце спроби комплексного вивчення тих чи інших проблем, шляхом синтезу даних кількох дисциплін. Тоді вони стосувалися переважно походження слов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття н.е. та суміжної проблематики. Як і сьогодні, подібні підходи вважалися такими, що мають міждисциплінарний характер дослідження, суть якого, щоправда, не уточнювалася. Попри загальну перспективність міждисциплінарних напрацювань, переконливість висновків та механізмів інтерпретацій, які лягали в основу перших, все частіше ставилася під сумнів. Така ситуація спостерігається і сьогодні. Важливу роль тут відіграла й деяка аморфність щодо самого поняття міждисциплінарних підходів. На наш погляд, слід чітко окреслити характер і зміст останніх, виділяючи з поміж них два схожих, проте неоднакових теоретико-методологічних прийоми – полідисциплінарних та інтердисциплінарних робіт. Суть перших полягає у простому сумуванні даних різних дисциплін на рівні загальноісторичної інтерпретації. А ось критичний аналіз теоретико-методологічних аспектів джерельної бази наук, дані яких синтезуються, їхніх механізмів інтерпретацій тощо, буде позначати вже інтердисциплінарний характер дослідження. Іншими словами, перед нами два рівні пізнання, що відрізняються механізмами синтезу джерельних баз суміж-

них наук, насамперед, історичного профілю, а як наслідок, – й якістю отриманих результатів.

У сучасній археологічній та історичній науках часто вказують на міждисциплінарний характер того чи іншого дослідження, оперуючи при цьому терміном інтердисциплінарності, під яким, як не дивно, розуміють полідисциплінарні підходи. Така ж ситуація спостерігається і у дослідженнях старожитностей третьої чверті I тисячоліття н.е. Прикарпаття і Волині. Головними проблемами, пов'язаними з їхнім вивченням, є: дискусія щодо походження празької археологічної культури (V–VII ст.), іншою стороною якої є пошуки т.зв. “останньої прабатьківщини” слов'ян, проблеми соціально-економічного розвитку носіїв старожитностей празького типу, зокрема, існування городищ празької культури.

Важливість окресленої проблематики стимулювала пошук нових підходів до вирішення спірних питань слов'янської археології. Поряд з кількісним нагромадженням та якісним переосмисленням джерельної бази, побудова нових ланок історичного й археологічного знання почала ґрунтуватися на міждисциплінарних прийомах наукового пошуку. Звісно ж, не усі вони увінчувалися успіхом. Тим більше, навіть “позитивний” результат певних робіт далеко не завжди свідчив про інтердисциплінарний характер самих напрацювань.

Однією з таких проблем, до якої застосовували і продовжують застосовувати міждисциплінарні підходи, є пошуки витоків ранньослов'янських старожитностей, а отже й “останньої” прабатьківщини наших предків, під якою потрібно розуміти місце спільного проживання слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. Виходячи із твердження про самотність розвитку усіх ранньослов'янських культур (празької, пеньківської, колочинської та дзедзіцької) [33–36, 39 та ін.] стає очевидним, що кожна з них мала окреме ядро формування. Простіше кажучи, є прабатьківщина для населення празького типу старожитностей (себто склавинів), прабатьківщини носіїв пеньківської (антів) та колочинської культур тощо. Водночас, якщо походження двох останніх культур майже без значних проблем можна простежити у старожитностях попереднього історичного періоду (пізньоримського часу), то набагато складнішою виглядає ситуація довкола пошуку витоків празьких пам'яток [21; 28; 29; 38 та ін.].

Наразі є два основні підходи до вивчення цієї проблеми – автохтонний та міграційний. Суть першого найбільш обґрунтовано виклав В. Баран, який витоки старожитностей празького типу вбачає у місцевому верхньодністровському варіанті хронологічно раніших черняхівських пам'яток, що поширювалися Південно-Західною Волиню, Верхнім та частково Середнім Подністров'ям. Специфіка місцевої матеріальної культури верхньодністровських пам'яток визначалася наявністю на поселеннях заглиблених жител в т.ч. із печами-кам'янками, а у керамічних комплексах пізньоримського періоду – рис ранньослов'янського часу. Підкріплювали здогади фахівця й численні пам'ятки “перехідного” типу від верхньодністровського варіанту черняхівських старожитностей до празької культури [11–21; 24; 27; 30–36; 44]. Переводячи у загальноісторичний контекст “суто археологічну” проблему генетичних зв'язків

черняхівських пам'яток типу Бовшева, Дем'янова, Ріпнева, Теремців із місцевими празькими поселеннями, не важко зауважити, що вченому фактично вдалося певною мірою “реабілітувати” призабуту версію прикарпатської прабатьківщини слов'ян, яку її ще у середині позаминулого століття, на основі компарування писемних і лінгвістичних даних висунув видатний славіст П. Шафарик [168], а на матеріалах гідронімії підтримав відомий лінгвіст І. Удольф [170]. Звісно ж, “позитивний” збіг результатів наукових пошуків кількох дисциплін (археології, історії та лінгвістики) В. Баран уважав навряд чи випадковим.

Отже, в основу концепції провідного українського археолога покладено, насамперед, археологічні матеріали, яким не суперечать, на його переконання, писемні та лінгвістичні дані. Археологічну складову міркувань В. Барана щодо витоків склавинського населення ранньослов'янського періоду, тобто позиції з приводу формування культури празького типу, значною мірою розділили й інші дослідники післявоєнного часу [52–57; 70–80; 110–111 та ін.], а також сучасні фахівці [86–89; 98; 100; 103; 108. С. 10, 12, 14; 109. С. 29; 135; 159; 160 та ін.]. Правда, сьогодні побутують й інші уявлення про формування празької культури, що йдуть у руслі міграційного підходу [65–69; 81; 82; 145. С. 7; 161. С. 61 та ін.], які значною мірою відкидають зв'язок празької та черняхівської культур Подністров'я. Автор цих рядків також дотримується схожих міркувань, які йдуть врозріз з автохтонними поглядами В. Барана. Тим не менше, незважаючи на доволі жорстку постановку проблеми про прийдшність чи автохтонність празької культури Подністров'я, доводиться визнати, велику частку раціональності в інтерпретації В. Барана [147–151; 164].

Хоча, дискусійність археологічної складової концепції вченого не так уже й важлива. Нас більше цікавить сам факт залучення лінгвістичних і писемних даних. Говорити про інтердисциплінарні підходи, зважаючи на відсутність елементів критики, теоретико-методологічного осмислення позицій істориків та лінгвістів у цій справі ми не можемо. Зрештою, як відомо, у поняття інтердисциплінарного підходу В. Баран вклав не зовсім тотожний сьогоднішній дефініції зміст. Так, справедливо критикуючи свого часу А. Тойнбі – відомого англійського історика, вчений уважав, що інтердисциплінарний метод полягає не стільки у синтезі, скільки у простому залученні різного роду джерел [40–41]. Звідси випливає, що ми маємо справу не з інтердисциплінарним, а полідисциплінарним підходом.

Інший аспект подібних проблем – механізм дослідження, коли у канву наукового пошуку вчені ставили, насамперед, лінгвістичні матеріали. А висновки інших наук, якщо й враховували, то для своєрідного підтвердження попередніх суджень. Яскравим цьому прикладом є роботи В. Манчака, який працює у руслі лінгвістичних й етногенетичних досліджень. Компаруючи лексику у паралельних текстах, учений тривалий час вивчав зв'язки між різними мовами (готською, давньоцерковною слов'янською і литовською; германською, польською і литовською; польською, давньоруською і литовською і т.д.). При цьому, пласт найбільш архаїчної слов'янської лексики він, як не дивно для польського фахівця, зафіксував у Вісло-Одерському межиріччі. Виходячи з

уявлень, що найбільш архаїчна лексика побутує саме на прабатьківщині того чи іншого народу, зазначені географічні рамки лінгвіст назвав територією прабатьківщини слов'янських племен (як виходить з його робіт – “останньої” прабатьківщини) [167]. І якщо раніше висновки фахівця могли мати певне археологічне підґрунтя, то не так уже й давно концепції І. Русанової про слов'янські елементи у пшеворській культурі [117–119] чи В. Седова про вісленський масив слов'янських племен [120. С. 106; 121; 122. С. 53–74; 116–117; 123] зазначених старожитностей стали не актуальними. І справа тут не стільки у критиці археологічних побудов І. Русанової та В. Седова (хоча й це немаловажливо) [25. С. 58–59, 60, 69; 42. С. 52; 31. С. 25–27; 162], скільки у доволі чіткому висвітленні населення II–V ст. Вісло-Одерського межиріччя на основі писемних даних – сьогодні носіїв пшеворської культури можна справедливо пов'язувати з вандалами і лугіями [107. С. 96]. Зрештою, сам принцип В. Манчака порівняння лексики у паралельних текстах, якщо немає аналізу “живого”, себто діалектологічного матеріалу, виглядає малопереконливим. Не слід забувати і того, що слов'янське розселення проходило далеко не за простою схемою. У ньому мали місце і “зворотна хвиля” з Дунаю, і своєрідне “перегрупування” слов'янського світу наприкінці VI та VII ст. тощо. А тому, в силу певних історичних обставин, найбільш архаїчна лексика могла і не зберегтися на прабатьківщині того чи іншого народу.

Цікава ситуація спостерігається й щодо пошуку витоків празької культури у старожитностях карпатських курганів (II–V ст.). Свого часу, дослідник останніх – М. Смішко, висловив думку, що їхнє населення (за вченим – історичні карпи) має генетичні зв'язки із плем'ям літописних хорватів [133. С. 140–152]. Кілька років перед цим, він навіть вважав носіїв культури карпатських курганів взагалі безпосередніми предками хорватів, які проживали на теренах Прикарпаття наприкінці I тисячоліття н.е. [132]*. Культуру карпатських курганів, як складне гето-дакійське утворення, участь у якому взяв і слов'янський елемент раніше розглядали Л. Вакуленко та О. Приходнюк [51. С. 88–89; 58. С. 85]. У той же час, дослідники визнавали – масове поширення слов'янських старожитностей у Прикарпатті та на Закарпатті спостерігається лише з V ст., тобто з приходом сюди носіїв празької культури [58. С. 85]. Більше того, Л. Вакуленко, вслід за Б. Тимощуком [138; 139. С. 30–46] вказала на наявність пам'яток “перехідного” типу від культури карпатських курганів до празьких старожитностей, на кшталт тих, що їх виділяли В. Баран та інші дослідники (в т.ч. й сама Л. Вакуленко) для верхньодністровського варіанту черняхівської культури. Це, а також інші аргументи, на думку вченої, дало підстави засвідчити “присутність слов'янського етносу в культурі карпатських

*Такі висновки, звичайно, всерйоз не сприймалися як раніше, так і тепер. Загальновідомо: вчений та його сучасники були змушені доводити автохтонність населення наших теренів у доволі ранні історичні періоди, керуючись при цьому “геніальними трудами Й. В. Сталіна”, останні з яких “розвінчували псевдомарксистські теорії М. Я. Марра”.

курганів та участь її носіїв у формуванні матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян" [59. С. 262]. Грунтуючись на спільностях між пам'ятками карпатських курганів та черняхівською культурою*, спираючись на висновки В. Барана та інших дослідників про "слов'янство" черняхівського населення басейнів Верхнього Дністра і Західного Бугу, Е. Симонович також писав про певний "слов'янський внесок" у культуру карпатських курганів і стверджував генетичні зв'язки першої зі слов'янськими старожитностями VI–VII ст. [136].

Зрозуміло, що з плином часу, внаслідок кількісного та якісного нагромадження джерельної бази й удосконалення методів її інтерпретації, більшість з подібних міркувань відійшли у минуле. Стали відомі безліч поселень культури карпатських курганів, багато з яких дослідили стаціонарно. Збільшилася видима різниця між матеріальною та духовною культурою населення старожитностей пізньоримської й ранньослов'янської діб. Але найголовніше, з'явилася можливість більш-менш достовірно співставити археологічні матеріали з писемними даними. Нині внаслідок такого роду пошуків Л. Вакуленко уже вважає носіями карпатських старожитностей племена тайфалів [63; 64. С. 215–218]. А в останній монографії вченої [64], проблема слов'янських елементів у культурі карпатських курганів більше не піднімається; саме ж твердження подібного роду видається за певний історіографічний пережиток.

Отож, як можна побачити, багато дискусійних моментів починають прояснятися, як тільки но стають відомі інші компоненти знання про ту чи іншу проблему: писемні, лінгвістичні чи археологічні дані. З другого ж боку, залучення різного роду джерел до вирішення певних проблем – аж ніяк не приклад яскравого застосування інтердисциплінарних підходів; це свідчення комплексного враховування даних різних наук, прийому, що типовий і для полідисциплінарних досліджень.

Поряд з проблемою походження празької культури, неабиякої актуальності набули питання, пов'язані з вивченням рівня соціально-економічного розвитку тогочасних склавинів. Своєрідним "кульмінаційним" моментом останнього, стало будівництво ранньослов'янських укріплень. Сьогодні в ареалі празької культури відомо декілька городищ: Зимно [3–10; 163], Хотомель [93. С. 8, 22–27], Хоромськ [99], Хильчиці [93. С. 22–27], Лежниця [83. С. 79–80], Шеліги [169]**, а також, маловідома до останніх часів

*В той час побутували різні уявлення про місце карпатських старожитностей серед культур римського часу. М. Брайчевський, зокрема, спираючись на спільні риси між обома пізньоримськими культурами взагалі вважав старожитності карпатських курганів складовою черняхівської культури [46]. Неабиякі схожості між пам'ятками карпатських курганів і черняхівськими старожитностями визнавала й Л. Вакуленко [60; 61].

**Укріплення в Шелігах знаходиться в ареалі дзедзичької культури – однієї з груп ранньослов'янських старожитностей, близьких до празьких, хоча й відмінних від них, насамперед, за характером житлобудування. Тому у літературі інколи зустрічаються різні, проте несуперечливі, позиції з приводу культурної інтерпретації пам'ятки.

Кровінка. Оскільки така кількість укріплених поселень, на перший погляд, є навряд чи випадковою, то їх відтак вважали [2. С. 60–61; 83. С. 79–80; 37. С. 33, 39–40 та ін.] і продовжують уважати [65. С. 28–29, 37; 101; 102; 104; 106; 134. С. 44; 137. С. 95 та ін.] типовою рисою культури ранніх слов'ян.

Подібний стан справ свого часу не залишив осторонь В. Королюка. Радянський історик-славіст був одним з перших, хто вважав, що реконструкція численних аспектів ранньої історії слов'ян значною мірою залежить від методології наукового пошуку, в т.ч. від співставлення даних лінгвістики, археології, антропології й етнографії, а також писемних джерел. Через призму окреслених підходів він намагався висвітлити проблему городищ у слов'ян V–VI ст. [90–91]. Так, вважаючи рівень суспільного розвитку слов'ян тієї пори доволі високим та залучаючи писемні відомості арабського мандрівника X ст. Ібрагіма ібн Якуба (про будівництво слов'янських городищ цього часу) до даних археології (мова, в першу чергу, йде про відомі історичу укріплення у Зимному і Шелігах), вчений вирішив трактувати слова Йордана “замість міст у них болота і ліси” [85. С. 271] у доволі оригінальний спосіб: “Використання істориком терміну “місто” (*civitas*) як паралелі до терміну “ліс” і “болото” достеменно вказує на те, що мова у Йордана йде про укріплені поселення. Такими поселеннями могли бути лише міста-городища слов'ян VI ст.” [91. С. 113].

Щодо такої інтерпретації слів Йордана та підходу до вирішення проблеми городищ ранніх слов'ян звісно ж є серйозні зауваження. По-перше, жодного городища третьої чверті I тисячоліття н.е. на території, мову про яку вів Йордан (це, в основному, лівий берег Дунаю і найближчі регіони, що примикають до нього), сам пізньоантичний автор не назвав. Не знає їх і археологія. По-друге, Йордан не стільки хотів провести паралелі до поняття “*civitas*”, скільки у такий спосіб наголосити на нижчому, примітивнішому способі життя давніх слов'ян, у порівнянні з цивілізованими спільнотами. Принаймні так виходить із контексту звістки. До речі, у такий спосіб слова Йордана сприймали й решта тогочасних археологів та істориків, зокрема, й Б. Тимошук [143. С. 126]. По-третє, в основний період становлення укріплених ранньослов'янських поселень, ще проходили міграції наших предків, тому будівництво перших у цю картину явно не вписувалося. По-четверте, аналіз археологічних даних не дає приводу до однозначного ствердження існування городищ празької культури. Адже сьогодні практично усі із згаданих укріплених поселень, окрім Зимного і Кровінки, прийнято датувати не раніше за VII–VIII ст. Ці городища виникли на фінальному етапі празьких старожитностей, а основний час їхнього функціонування припадає на дещо пізніший період. Стосовно ж Зимнівського укріплення (VI–VII ст.), то детальний аналіз археологічних матеріалів також не дає підстав до подібних міркувань. Мова йде не лише про широкий хронологічний діапазон (друга половина I тисячоліття н.е.) віднайдених на площадці Зимного “ранньослов'янських” артефактів [1. С. 312; 93. С. 19; 114. С. 18], але й про відсутність аргументів для датування оборонних ліній (єдиного виразника укріпленості пам'ятки!), їхньої синхронізації із забудовою тощо [152]. У цьому плані пригадаймо: доволі ранні слов'янські комплекси є й у Пліснеську, на

місцевому культовому центрі (середини – другої половини VII ст.) [157]; багато з віднайдених тут артефактів навіть є прямими аналогіями до Зимнівських знахідок [152. С. 65–66], але оборонні лінії на сакральному місці Пліснеська будуються куди пізніше аніж це “встановлено” для Зимного.

Схожу ситуацію спостерігаємо довкола городища у Кровинці. Незважаючи на активні пошукові роботи на пам’ятці, які протягом 1990 – початку 2000-х рр. проводив О. Гаврилюк, матеріалів з розкопок практично не було введено до наукового обігу. Тим не менше, зважаючи на датування артефактів, віднайдених тут, Кровінка стала відомою як чергове ранньослов’янське городище. Правда, як виявиться згодом, підстав для такого визначення функції пам’ятки, наразі немає. Проведені нами влітку цього року обстеження і розвідкові пошуки на Кровинці засвідчують, що принаймні характер меншого валу центральної частини городища мав далеко не оборонну, а ритуальну функцію (зауважимо, що до сих пір лінії захисту пам’ятки не вивчалися). Під насипом валу та на площадці городища навіть було виявлено кремаційні й інгумаційні людські рештки, на кшталт тих, що локалізовані у т.зв. “жертвовному поясі” Пліснеська.

Звісно ж, подальші роботи на пам’ятці ще скорегують висловлені тут міркування, однак, вже зараз зрозуміло: як мінімум два городища досліджуваних просторових рамок (Зимно і Кровінка) мають культову функцію і виявляють неабияку схожість до сакрального центру Пліснеського археологічного комплексу; та й датуються вони дещо пізнішим часом.

Звідси зрозуміло, що залучені В. Корольюком писемні дані до вирішення окресленого питання, мали не інтердисциплінарний, а полідисциплінарний характер. Показовим у даному випадку є сам механізм трактування дослідника. Беручи, фактично “за чисту монету” висновки В. Ауліха про Зимне та В. Шиманського про Шеліги, В. Корольюк спробував віднайти їм підтвердження у нарративних матеріалах. А проте, він не заглиблювався у достовірність суджень археологів, адже, фактично, не розумів процесу формування археологічної джерельної бази, теоретико-методологічних прийомів польового пошуку тощо. Що вже говорити про сприйняття істориком археологічних матеріалів (більшість з яких, до речі, мають дискусійний характер, як і решта ключових проблем ранньослов’янської археології), якщо у середовищі самих археологів панують протиріччя щодо підходів до формування джерельної бази. Вони спричинені неоднаковими уявленнями про теоретико-методологічний бік наукового пошуку, який постійно еволюціонує та вдосконалюється.

Іншими словами, щоб дослідження на стику кількох дисциплін (археології, історії, лінгвістики, етнології тощо) мало інтердисциплінарний характер, учений повинен “розбиратися” у механізмі формування джерельної бази кожної з наук, дані яких синтезуються. Простіше кажучи, науковець має бути спеціалістом у багатьох галузях історичного профілю, що є надзвичайно складно, а часом і неможливо (наприклад, у силу доволі обширних тематичних інтересів того чи іншого дослідника). Звичайно, тут можливий й колективний підхід. У цьому випадку команда науковців складатиметься з фахівців, що є

вужькими спеціалістами у тих чи інших галузях наукового знання; проте застосування такого підходу утруднене об'єктивними факторами.

Висловлені міркування, аж ніяк не перекреслюють перспективності інтердисциплінарних підходів, так само, як не висвітлюють полідисциплінарні напрацювання у “негативному” світлі. Справді, полідисциплінарні підходи розширюють кругозір вчених стосовно певних питань, допомагають наблизитися до істини під час розв'язання дискусійних ситуацій. Але, річ зрозуміла, вони не можуть замінити інтердисциплінарних робіт, застосування яких необхідне на сучасному етапі розвитку більшості наук історичного профілю.

Ігнорування ж даних однієї дисципліни нерідко негативно відображається на стані розробки проблемного питання іншої науки. Гарним цьому прикладом послуговує зазначений підхід В. Барана щодо обґрунтованої критики А. Тойнбі. Ще одним цікавим підтвердженням сказаному є ситуація довкола висвітлення соціального устрою, характеру общини (зрештою й планування слов'янських селищ V–VII ст.) у середовищі археологів. Правда, з об'єктивних та суб'єктивних причин, питанню планувальної структури ранньослов'янських селищ відводилося не так уже й багато уваги. Як правило, та чи інша схема розташування жител відразу ж інтерполювалася на найменші ланки соціальних інститутів, типу сім'ї. Важливо, що окремі аспекти проблем соціального устрою давньослов'янського населення нерідко добре висвітлені у нарративних джерелах та проаналізовані істориками-славістами*, не завжди, щоправда, враховувалися археологами. Більше того, під час вивчення планування поселень, вчені доволі своєрідно підходили до розуміння суті індивідуальних жител і господарств, або ж групової забудови, і, як наслідок, приналежності до того чи

* Аналіз писемних джерел тієї пори, зокрема, свідчення Прокопія Кесарійського, дали підстави Г. Літаврину вважати малу сім'ю елементарною мікросоціальною клітинкою слов'янського суспільства досліджуваної епохи. Відомості Маврикія, дозволили вченому говорити також про синхронне існування великосімейного інституту [94. С. 34–36]. В той же час О. Іванова та Г. Літаврін наголошують, що немає переконливих даних про побутування у слов'ян VI–VII ст. великої сім'ї, яка спільно вела своє господарство. Попри визнання факту існування великосімейних общин, учені не бачать підстав стверджувати їхнє домінування [84. С. 44]. Правда, тут відразу слід зауважити, що наведені писемні дані відносяться знову ж таки, до того масиву слов'ян, з яким, у першу чергу, мали справу візантійські автори. Попри загальні спільні риси соціально-економічного розвитку, останній у третій чверті I тисячоліття н.е. міг мати й певні відмінності на різних територіях.

іншого комплексу сімейним інститутам*. Все це, звісно ж, впливало на трактування характеру общини ранньослов'янського населення того часу. З другого боку, базуючись на тих чи інших засадах про характер общини і сімейних інститутів, науковці, бувало, наперед визначено аналізували археологічні матеріали.

Загалом, як влучно наголосив В. Баран, сьогодні існують три головні підходи до висвітлення характеру общини й планування поселень празької культури. Одні дослідники стверджують існування сімейної общини, інші визначальними вважають процеси складання сусідської общини, треті ж займають помірковану позицію про побутування общини перехідного типу [25. С. 48; 38. С. 284]. Так на думку І. Русанової, матеріали археологічних пам'яток біля с. Корчак на Волині (другої половини I тисячоліття н.е.) вказують на те, що у ранній час на цих малих “ізолюваних” селищах проживали невеликі сімейні общини, які спільно вели своє господарство. Згідно з міркуваннями вченої, планування селищ у пізніший період змінюється і відповідає вже сформованій територіальній общині [114. С. 23, 31]. Досліджуючи Острицьке гніздо поселень (Північна Буковина), в т.ч. Кодин I, II, І. Русанова та Б. Тимошук дійшли висновку, що в ранній час (VI–VII ст.) кожне з чотирьох тогочасних селищ належало великій патріархальній сім'ї, яка спільно здійснювала свою господарську діяльність. Ціла група таких поселень, ймовірно, входила в общину. Остання зберігала споріднені економічні та ідеологічні зв'язки і, на переконання науковців, відносилася до перехідного періоду – від родової до сусідської. Головною підставою для такого твердження було планування селищ, насамперед Кодина I і II [116. С. 44]. Окрім цього, Б. Тимошук також уважав, що у VI–VII ст. на селищах побутувала великосімейна община, в якій переважали сусідські відносини, що за відносно короткий період через стадію землеробської общини трансформувалися у сусідську [139. С. 4; 140. С. 34]. На його думку, гнізда поселень, зазвичай складаються з декількох, розташованих поруч малих селищ – сімейних общин (Кодин, Рашків, Корчак та ін.). Вони мали свої общинні центри, які ставали найдавнішими (материнськими) в цих гніздах

* Передусім, зазначимо, що мала (парна) сім'я – не завжди індивідуальний в економічному і соціальному сенсах інститут. Мікроструктура такого роду могла входити до складу складніших соціальних організмів на кшталт патріархальних чи патронічних сімей. На це звернув увагу, до речі, ще М. Косвен [92. С. 63–100]. Тому, на нашу думку, слід уникати ототожнення малих сімей з індивідуальними, що інколи трапляється у працях істориків та археологів. Маємо на увазі позиції І. Ляпушкіна [95. С. 13; 96. С. 172–179, 244], Д. Березовця [45. С. 145–206], Г. Федорова [146. С. 189], а стосовно слов'янських та старожитностей раніших часів – М. Брайчевського [47. С. 284–285], Е. Рікмана [113. С. 136–138] та ін. Хоча, сам Е. Рікман допускав можливість розташування окремих “сімейних клітинок”, що входять до складу великої сім'ї, у декількох невеликих житлах [113. С. 135]. І. Ляпушкін, Д. Березовець, М. Брайчевський та ін. у своїх поглядах виходили із уявлень про розміри жител, як характерного елементу типу сім'ї та общини. Про критику таких позицій свого часу заявив І. Рафалович [112. С. 228–229].

поселень. Гнізда общини третьої чверті I тисячоліття н.е. формувалися шляхом “відбрунькування” великих патріархальних сімей від свого материнського ядра – першого поселення. Община цього часу складалася з декількох споріднених патріархальних сімей, між якими зберігалася родова, суспільна, економічна та ідеологічна спільність. Учений пише, що община такого типу виступає під різними назвами в етнографів та археологів: патріархально-родова, сусідсько-родова, сімейно-родова, гетерогенна, великосімейна. У своїй докторській дисертації, присвяченій суспільному устрою слов’ян другої половини I тисячоліття н.е. Північної Буковини, Б. Тимошук для цього часу вживає термін “великосімейна община” [139. С. 4; 140. С. 23–24].

Базуючись на матеріалах Рашкова II, III, (Середнє Подністров’я) В. Баран, окрім домінування великої патріархальної сім’ї, мав змогу спостерігати також поширення окремих жител, що “не вписувалися” у ці соціальні структури*. Це, а також спостереження дослідника про сусідські відносини між самими патріархальними сім’ями, і вказує на такий тип общини, яка в період третьої чверті I тисячоліття н.е. тільки починала переходити від родової до сусідської [22. С. 4; 23. С. 52–54; 25. С. 48; 38. С. 284].

Вивчаючи старожитності VI–VII ст. Поділля, О. Приходнюк дійшов висновку про забудову селищ групами жител (Городок, Стецівка), або не дуже чіткими рядами (Устя). Це дозволило йому вважати, що “в слов’янському світі третьої чверті I тисячоліття н.е. на зміну задрузі йшла мала парна сім’я з індивідуальним виробництвом. За таких умов суспільною організацією у слов’ян могла бути лише сільська сусідська община з об’єднанням на територіально-господарській основі” [110. С. 11, 66–67].

Такі, далеко неоднакові судження археологів були спричинені і методикою польового пошуку**, і відсутністю спільного знаменника у визначенні того чи іншого сімейного інституту на археологічних даних, про що

*А ось на переконання Б. Тимошука, окремо розташовані на поселеннях житла не слід сприймати за індивідуальні господарства. Адже останні повинні мати ще й окремий комплекс господарських споруд [143. С. 131–132].

**Правду кажучи, багато проблем визначення планування селищ полягали, перш за все, у тих же теоретичних й методичних прийомах польового пошуку, що їх застосовували фахівці під час розкопок. Адже, археологи, як правило, мали справу із довготривалими комплексами, вираженими асинхронними планіграфічними зрізами. Розчленувати такі зрізи науковцям другої половини XX ст. вдавалося далеко не завжди. Тому, відображення планування таких поселень, як Рашків II і III, або ж Устя, напевне є “продуктом” своєрідної методики польового пошуку. В цьому плані не останню роль відіграє й той факт, що дослідники мали справу не з повноцінним комплексом збережених жител, що виражає певну достовірну модель забудови (про це йшлося вище), а лише з його частиною. Оскільки, Рашків II, III і Устя були розташовані на першій надзаплавній терасі Дністра, то вони підмивалися і поступово знищувалися водами ріки [25. С. 8–9; 110. С. 107].

ззначалося вище. Та й у поняття патронімії чи патріархальної сім'ї археологи нерідко вкладали суперечливий зміст.

Для з'ясування окреслених питань і їхньої інтерполяції на матеріалах ранньослов'янських селищ Волині і Прикарпаття, перш за все у плані планування поселень, необхідно звернутися до напрацювань етнологів. Зокрема, на думку М. Косвена, під патронімією потрібно розуміти історичну суспільну форму, притаманну патріархально-родовому устрою. Вона являє собою групу великих чи малих сімей, утворених у результаті розростання та сегментації однієї патріархальної сімейної общини, а також у певній формі зберігає господарську, суспільну і ідеологічну єдність і носить загальну патронімну назву (від імені глави сім'ї, що поділилася) [92. С. 97].

Цікаво, що згаданий процес сегментації великосімейних колективів чітко простежується на матеріалах добре досліджених селищ райковецької культури Прикарпаття. Його початки, згідно із спостереженнями М. Филипчука, припадають на перший період райковецької культури (VIII–IX ст.). Саме тоді, поряд з патріархальною сім'єю (5–7 жител групуються колом/півколом) з'являється патронімний інститут (кілька груп із 2–3 жител розташовуються на місці “розчепленої” патріархальної сім'ї). Домінування ж патронімного інституту, разом із одиничними випадками зародження малих індивідуальних сімей, відбувається протягом другого періоду існування цих старожитностей (IX–X ст.), [155; 156; 158. С. 207].

Звідси випливає, що ранньослов'янські селища Волині і Прикарпаття мали б забудовуватися однією, або кількома синхронними групами жител, які розташовувалися колом/півколом. І справді, так розміщені житлові споруди Незвиська [124–126]. Реінтерпретувачи матеріали Г. Смірнкової, М. Филипчук виділив два етапи функціонування пам'ятки, другий з яких, у свою чергу, поділив на дві фази [158. С. 186–200]. Найбільш яскраво планувальну структуру селищ початку останньої чверті I тисячоліття н.е. відображали матеріали II фази II етапу Незвиська, які якраз переконливо свідчать про існування тут патріархальної сім'ї. Подібна ситуація спостерігається і під час прискіпливого аналізу планувальної структури інших празьких селищ, зокрема, Кодина I та II. Декілька малих парних (кровноспоріднених) сімей, які мешкали в окремих заглиблених житлах, розташованих півколом або навколо невеличкої незабудованої ділянки – дворища, вели спільну господарську діяльність. Свої продуктивні запаси вони зберігали в ямах-погребках на спільному дворищі. Такі дві–три великі патріархальні сім'ї й склали поселення [116].

Загалом, кожне з жител великої патріархальної сім'ї замешкувалося не індивідуальним, а малим сімейним інститутом. Важливо, що відношення між патріархальними сім'ями поступово набували сусідських рис, у той час як всередині, здебільшого, панували суто родинні стосунки [25. С. 49–51].

Виходячи з окресленого стану справ, стає зрозумілим соціальний прогрес та розщеплення сімейних інститутів, які майже без помітних перерв розвивалися на досліджуваних просторових рамках протягом другої половини I – початку II тисячоліття н.е. Така картина суспільного розвитку, поза всяким

сумнівом, була б неможливою без врахування даних етнології, а також ретельного аналізу археологічного матеріалу. Подальша конкретизація окреслених питань повинна здійснюватися на базі поглибленого аналізу етнологічних напрацювань, при врахуванні даних нарративних джерел.

Коротко підсумовуючи викладене, ще раз наголосимо, що більшість спірних питань ранньослов'янської археології Волині і Прикарпаття потребують залучення даних різних дисциплін. До сих пір їхній синтез носив характер полідисциплінарних підходів. Застосування останніх, на перших порах, поглиблювало кругозір вчених з приводу тих чи інших питань, однак нині вони потребують суттєвого корегування й заміни на інтердисциплінарні напрацювання, актуальність яких визначається сучасним станом розвитку наук історичного профілю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айбабин А. И. Ауліх В. В. "Зимнівське городище" // СА. – 1975. – № 2. – С. 309–313.
2. Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). Отв. ред. А. П. Черныш – К., 1990.
3. Ауліх В. В. Основні результати дослідження городища в с. Зимне Волинської області // IX Наук. конф., присвяч. підсумкам наук.-дослідн. роботи ЛДУ в 1964 р.: Тези доп. – Львів, 1965. – С. 61.
4. Ауліх В. В. Славянское городище VI–VII вв. н.э. у с. Зимно в Западной Волини // Междунар. конгресс славян. археологии в Варшаве: Тез. докл. советской делегации. – М., 1965. – С. 17–19.
5. Ауліх В. В. Оборонні і житлові споруди Зимнівського городища // X Наук. конф. ЛДУ. – Львів, 1966. – С. 77–78.
6. Ауліх В. В. Соціальний зміст городища Зимне // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 54–58.
7. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н.е. в Західній Волині. – К., 1972.
8. Ауліх В. В. Зимновское городище и его место среди раннеславянских археологических памятников // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 46–67.
9. Ауліх В. В. Зимнівське городище – до ранньої історії Володимир-Волинського // Минуле й сучасне Волині: Тези доп. II Волинської іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1988. – Ч. 2. – С. 55–57.
10. Ауліх В. В. К вопросу о раннеславянских городищах Северной Волини и Полесья // SIAnq. – 1988. – Т. XXX. – С. 87–91.
11. Баран В. До питання про співвідношення пам'яток черняхівського типу і слов'янських VI–VII ст. у межиріччі Верхнього Дністра і Західного Бугу // I Подільська іст.-краєзн. конф.: Тези доп. – Хмельницький, 1965. – С. 75–77.
12. Баран В. Д. Общие черты культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпаття и Юго-Западной Волини // Междунар. конгресс славян. археологии в Варшаве: Тез. докл. советской делегации. – М., 1965 – С. 14–15.
13. Баран В. О соотношении культур римского и раннеславянского времени на территории Северного Прикарпаття и Юго-Западной Волини // I Междунар. конгресс славян. археологии. – Варшава, 1969. – Т. II. – С. 238–248.

14. Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н.е. у світлі археологічних досліджень // УЖ. – 1970. – № 10. – С. 44–52.
15. Баран В. Д. О подосновах раннесредневековой славянской культуры в междуречье Днепра и Вислы // Тез. докл., посвященных итогам полевых археолог. иссл. в 1970 г. в СССР. – Тбилиси, 1971. – С. 62–64.
16. Баран В. Д. Нові дані до питання про співвідношення пам'яток черняхівського типу і слов'янських пам'яток VI–VII століть у Верхньому Подністров'ї // Матер. XIII Конф. Інституту археології АН УРСР, присвяч. 50-річчю АН УРСР. – К., 1972. – С. 250–258.
17. Баран В. Походження ранньосередньовічної культури слов'ян // V Подільська іст.-краєзн. конф.: Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 127–128.
18. Баран В. Проблемы сложения славянских раннесредневековых древностей в свете новейших исследований на Днестре // АИУ в 1978–1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С. 144–145.
19. Баран В. К вопросу об истоках славянской культуры раннего средневековья // ААС. – Kraków, 1981. – Т. XXI. – С. 67–88.
20. Баран В. Д. Черняховская культура и сложение раннесредневековых славянских древностей // Позднейшие судьбы черняховской культуры. – Кам'янець-Подольський, 1981. – С. 3–5.
21. Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 5–48.
22. Баран В. Д. Раннесредневековые древности славян Юго-Восточной Европы (проблемы сложения, периодизации, социальной структуры) // V Междунар. конгресс славян. археологии: Тез. докл. советской делегации. – М., 1985. – С. 3–4.
23. Баран В. Слов'янська сільська община раннього середньовіччя (за матеріалами поселення V–VII ст. Рашків III) // VI Подільська іст.-краєзн. конф.: Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 49–51.
24. Баран В. Д. Истоки пражской культуры (по материалам Днестра и Прута) // Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej. – Wrocław, 1988. – Т. 1. – S. 35–51.
25. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
26. Баран В. Д. Славянская деревня раннего средневековья (по материалам у с. Рашков) // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 12–18.
27. Баран В. Черняхівська культура і слов'яни // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – Одеса, 1989. – С. 11–13.
28. Баран В. Д. Проблемы этнокультурного развития населения лесостепной зоны Восточной Европы в первой половине I тыс. н.э. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 45–58.
29. Баран В. Д. Славяне в середине I тыс. н.э. и проблемы их расселения (по данным археологии) // VI Междунар. конгресс славян. археологии: Тез. докл. сов. делегации. – М., 1990. – С. 5–8.
30. Баран В. Д. Истоки раннеславянских культур Восточной Европы в свете ретроспективного анализа // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 335–362.
31. Баран В. Д., Козак Д. Н., Тертиловський Р. В. Походження слов'ян. – К., 1991.
32. Баран В. Черняхівська культура і слов'яни // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. – К., 1991. – С. 10–12.

33. Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // ЗНТШ. – 1993. – Т. ССХХV. – С. 59–86.
34. Баран В. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими даними // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: ІХ Міжнар. з'їзд славістів. – К., 1993. – С. 165–180.
35. Баран В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їх підоснови // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 5–13.
36. Баран В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // МДАПВ. – 1996. – Вип. 6. – С. 191–204.
37. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
38. Баран В. Д. Східнокарпатський регіон у V–VII ст. н.е. // Етногенез та етнічна історія населення Карпат. – Львів, 1999. – С. 285–291.
39. Баран В. Д. Витоки ранньосередньовічних слов'янських культур // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 94–114.
40. Баран В. Інтердисциплінарність в археологічних дослідженнях давніх слов'ян // Нові технології в археології. – К.; Львів, 2002. – С. 150–155.
41. Баран В. Інтердисциплінарність у вивченні слов'янського етногенезу // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 79–81.
42. Баран В. Д. Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., 2008.
43. Баран В. Д. Поселення у Теремцях і проблема формування слов'янських ранньосередньовічних культур // Черняхівська культура. Актуальні проблеми дослідження (До 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова): Тези доп. – К., 2010 – С. 9–12.
44. Баран В. Д. Черняхівська культура та слов'яни // Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі. – К., 2011. – С. 24–38.
45. Березовец Д. Т. Поселение уличей на р. Тясмине // МИА. – 1963. – № 108. – С. 145–208.
46. Брайчевський М. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. – 1957. – № 3. – С. 122–125.
47. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
48. Вакуленко Л. В. Розкопки поблизу с. Глибокого // Археологічні дослідження на Україні в 1969 році. – К., 1972. – Вип. 4. – С. 244–247.
49. Вакуленко Л. Ранньослов'янське поселення Волосів на Прикарпатті // Середні віки на Україні. – 1973. – Вип. 2. – С. 63–67.
50. Вакуленко Л. В. Раннеславянское поселение у с. Глибокого в Прикарпатье // Ранне-средневековые восточнославянские древности. – Л., 1974. – С. 242–248.
51. Вакуленко Л. В. Пам'ятки Підгір'я українських Карпат першої половини I тис. н.е. – К., 1977.
52. Вакуленко Л. Многослойное поселение у с. Сокол на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тез. докл. XVII Конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 99.
53. Вакуленко Л. К вопросу о формировании славянских древностей Поднестровья // IV Междунар. конгресс славян. археологии в Софии: Тез. докл. советской делегации. – М., 1980. – С. 60–62.
54. Вакуленко Л. Поселение поздне римского времени у с. Сокол на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: Тез. докл. XVIII Конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 132–133.

55. Вакуленко Л. В. Поселение позднеимского времени у с. Сокол на Среднем Днестре и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 155–180.
56. Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянское поселение I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984.
57. Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре // SA. – 1985. – XXXIII-1. – S. 71–136.
58. Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавье в период раннего средневековья (V–VII) // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 79–99.
59. Вакуленко Л. В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення Карпат. – Львів, 1999. – С. 227–262.
60. Вакуленко Л. В. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності // Наукові записки НАУКМА. – 2002. – Т. 20. – С. 15–19.
61. Вакуленко Л. В. Взаимосвязи культур позднеимского времени Карпатского и Днепро-Днестровского регионов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. – СПб., 2004. – С. 96–107.
62. Вакуленко Л. В. Поселення слов'ян VII ст. у с. Волосів на Верхньому Пруті // Зб. наук. праць Наук.-досл. Інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XV. – С. 169–176.
63. Вакуленко Л. В. Археологические свидетельства о народе тайфалов // ВДИ. – 2009. – № 1. – Ч. 1. – С. 175–180.
64. Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час. – К., 2012.
65. Варгей В. С. Поселения пражской культуры Белорусского Полесья // Труды VI Междунар. конгресса славян. археологии: Т. 3. Этногенез и этнокультурные контакты славян. – М., 1997. – С. 36–37.
66. Варгей В., Трымер В. Раннеславянское поселение Петрыкау-2 на р. Прыпяць // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Менск, 2003. – № 18.
67. Варгей В. Археология ранних славян // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski. – Warszawa, 2004. – С. 499.
68. Варгей В. С. Пражская культура в Беларуси // Archeologia o początkach słowian. – Kraków, 2005. – S. 487–502.
69. Варгей В. С. Белорусское Полесье в римский период и начале эпохи Великого переселения народов // Лесная и лесостепная полоса Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2008. – С. 238–256.
70. Винокур И. С. Черняховские традиции в памятниках середины и третьей четверти I тысячелетия н.э. Лесостепного Днестро-Днепровского междуречья // Rapports du III Congres International d'Archeologic Slave. – Bratislava, 1979. – Т. 1. – S. 867–877.
71. Винокур И. С. Черняховские племена лесостепной полосы Правобережной Украины и вопросы этногенеза славян // IV Междунар. конгресс славян. археологии в Софии: Тез. докл. советской делегации – М., 1980. – С. 9–10.
72. Винокур И. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н.е. – К., 1982.
73. Винокур И. С. Населення Поділля I тис. н.е. // VI Подільська іст.-краєзн. конф.: Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 34–36.

74. *Винокур И. С.* Славяне Лесостепи (рубеж н.э. – третья четверть I тыс. н.э.) // V Междунар. конгресс славян. археологии: Тез. докл. советской делегации. – М., 1985. – С. 17–18.
75. *Винокур И. С.* Славяне Лесостепи (от рубежа до третьей четверти I тыс. н.э.) // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1985. – Т. IV. – С. 18–22.
76. *Винокур И. С.* Етнос черняхівських племен Лисостепу // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наук. статей, присвячених 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – К.; Львів, 1997. – С. 73–78.
77. *Винокур И. С.* Черняхівська культура і слов'яни // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 127–133.
78. *Винокур И.* Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000.
79. *Винокур И. С.* Субстратні археологічні культури в історії східних слов'ян // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 58–60.
80. *Винокур И. С.* Старожитності Волино-Подільського пограниччя II–VII ст. н.е. // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 139–147.
81. *Гавритухин И. О.* Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 82–83.
82. *Гавритухин И. О.* Взаимоотношения славянских и восточногерманских народов во второй половине V – начале VI в. // Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее: Тез. конф. – М., 2003. – Часть II. – С. 109–113.
83. *Гавритухин И. О.* Понятие пражской культуры // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории старого света: Матер. Междунар. конф., состоявшейся 14–18 мая 2007 г. в Государственном Эрмитаже. – СПб., 2009. – С. 7–25.
84. *Иванова О. В., Литаврин Г. Г.* Славяне и Византия // Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. – М., 1985. – С. 34–98.
85. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов (Гетика) // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. И. Подосинова – Т. I: Античные источники. Составитель А. В. Подосинов – М, 2009. – С. 269–273.
86. *Козак Д. Н.* Этнокультурное развитие населения Северо-Западной Украины в первой половине I тыс. н.э. // VI Междунар. конгресс славянской археологии в г. Прилеп, Югославия, 1990 г.: Тез. докл. советской делегации. – М., 1990. – С. 36–37.
87. *Козак Д. Н.* Проблеми етнокультурної історії Північно-Західної України в першій половині I тис. н.е. // Археологія. – 1992. – Вип. 3. – С. 22–33.
88. *Козак Д. Н.* Етнокультурні процеси на теренах українського Подністров'я в першій половині I тис. н.е. // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 211–234.
89. *Козак Д. Н.* Українське Подністров'я в першій половині I тис. н.е. // Зб. наук. праць Наук.-дослідн. Інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XV – С. 91.
90. *Королюк В. Д.* “...Вместо городов у них болота и леса...” // ВИ. – 1973. – № 12. – С. 179–199.
91. *Королюк В. Д.* “Вместо городов у них болота и леса...” (К вопросу об уровне славянской культуры в V–VI вв.) // Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья (политическая и этническая история). – М., 1985. – С. 109–114.
92. *Косвен М. О.* Семейная община и патронимия. – М., 1963.
93. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. EI-57.
94. *Литаврин Г. Г.* Этносоциальная структура славянского общества в эпоху поселения на Балканах (V–VII вв.) // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – М., 1987. – С. 33–44.

95. *Ляпушкин И. И.* Раннеславянские поселения Днепроовского Левобережья // СА – 1952. – XVI. – С. 7–41.
96. *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое: о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. – 1958. – № 74.
97. *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – Л., 1968.
98. *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001.
99. *Малашко Г. М.* Изучение памятников эпохи раннего железа на правом берегу Припяти // АО 1980 г. – 1981. – С. 334–335.
100. *Милян Т.* Ранньослов'янські елементи на пам'ятках кінця IV–V ст. н.е. (за матеріалами пам'яток Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя) // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 115–124.
101. *Милян Т., Войцешук Н.* Археологічні дослідження Зимнівського городища в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. Зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 6. – С. 218–220.
102. *Милян Т.* Пам'ятки укріпленого типу у ранньослов'янський час // Карпатика. – 2004. – Вип. 31. – С. 242–251.
103. *Милян Т.* Пам'ятки з рисами перехідного періоду // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 27–38.
104. *Милян Т.* Оборонні укріплення Зимнівського городища // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 235–248.
105. *Милян Т.* Населення верхів'їв Західного Бугу середини I тис. н.е.: дуліби чи лендзяни // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів; Винники, 2009. – Вип. 2. – С. 39–51.
106. *Милян Т.* Оборонні споруди у ранньослов'янський час // Фортеця. Зб. заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 228–238.
107. *Мончинська М.* Велике переселення народів. Історія неспокоїної епохи IV–V ст. – К., 2009. – С. 96.
108. *Онищук Я. І.* Етнокультурна історія Волино-Подільського пограниччя в I тис. н.е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – 2001.
109. *Онищук Я. І.* Етнічна віднесеність археологічних культур I тис. н.е. на території Галичини // Галичина: етнічна історія. – 2008. – С. 13–32.
110. *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). – К., 1975.
111. *Приходнюк О. М.* Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1983. – № 42. – С. 16–28.
112. *Рафалович И. А.* Славяне VI–IX вв. в Молдавии. – Кишенев, 1972.
113. *Рикман Э. А.* К вопросу о “больших домах” на селищах Черняховского типа // СЭ. – 1962. – № 3. – С. 120–139.
114. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–IX вв. между Днпром и Западным Бугом. – М., 1973.
115. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976.
116. *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
117. *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // V Междунар. конгресс славян. археологии: Тез. докл. советской делегации. – М., 1985. – С. 43–44.
118. *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С. 195–199.

119. Русанова И. П. Этнический состав носителей пшеворской культуры // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 119–135.
120. Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 106.
121. Седов В. В. Славяне и иранцы в древности // VIII Междунар. съезд славистов. История, культура, этнография славянских народов. Загреб; Любляна. Докл. советской делегации. – М., 1978. – С. 233–235.
122. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979.
123. Седов В. В. Этногенез славян по археологическим данным. Факты и гипотезы // VI Междунар. конгресс славянской археологии. г. Прилеп, Югославия: Тез. докл. советской делегации. – М., 1990.
124. Смирнова Г. И. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 98–101.
125. Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. – 1960. – Rocnik LI. – Cislo I. – S. 222–239.
126. Смирнова Г. Комплексы конца I тысячелетия н.э. на поселении у с. Незвиско // МИА. – 1970. – № 176. – С. 30–33.
127. Смішко М. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 111–122.
128. Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду “полів поховань” в Неслухові в 1946 р. // АП УРСР. – 1948. – Т. I. – С. 189–205.
129. Смішко М. Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія. – 1948. – Т. II. – С. 98–129.
130. Смішко М. Ю. Дослідження пам’яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 році // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 337–377.
131. Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических данных // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLIV. – С. 67–82.
132. Смішко М. Ю. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР // Доклады VI Научн. конф. Института археологии. – К., 1953. – С. 91.
133. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. – К., 1960.
134. Стеблій Н. Посадська община східних слов’ян // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. – Львів, 1999. – С. 44–47.
135. Строцень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.
136. Сымонович Э. А. Культура карпатских курганов и ее роль в этногенезе славян // VIII Междунар. съезд славистов. История, культура, этнография славянских народов. Загреб; Любляна. Доклады советской делегации. – М., 1978. – С. 200–208.
137. Тельнов Н. Об уровне экономического и социального развития племен пеньковской и пражско-корчакской культур // Revista Arheologică. Serie novă. – Chişinău, 2010 – Vol. VI. – Nr. 1. – S. 89–97.
138. Тимощук Б. А., Кулиниченко Л. Г. Кодын – славянское поселение переходного периода // АО 1971 г. – М., 1972. – С. 368–369.
139. Тимощук Б. О. Слов’яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
140. Тимощук Б. А. Общинный строй восточных славян VI–X вв. (по археологическим данным Северной Буковины): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – М., 1983.
141. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
142. Тимощук Б. А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 151–157.

143. Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам – М., 1995.
144. Тимошук Б. О. Східні слов'яни VIII–X ст.: полгоддя, язичництво, початки держави. – К., 1999.
145. Томашевский А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992.
146. Федоров Г. Б. Население Прут-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. – 1960. – № 89.
147. Филипчук А. Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 61–83.
148. Филипчук А. М. Прикарпатська прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 52–61.
149. Филипчук А. Про деякі аспекти заселення українського Прикарпаття носіями старожитностей пражського типу // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. X Міжнар. студент. наук. археол. конф. (Чернігів, 15–17 квітня 2011 р.). – Чернігів, 2011. – С. 200–203.
150. Филипчук А. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів // Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів; Винники, 2011. – Вип. 4. – С. 35–51.
151. Филипчук А. Проблема походження старожитностей пражського типу: стан та перспективи дослідження // Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів; Винники, 2012. – Вип. 6. – С. 271–274.
152. Филипчук А. М. До питання про городища пражської культури // Карпатика. – 2012. – Вип. 41. – С. 59–84.
153. Филипчук А. До питання про соціально-економічний розвиток населення пражської культури // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. XII Міжнар. студент. наук. археол. конф. (Чернігів, 12–14 квітня 2013 р.). – Чернігів, 2013.
154. Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
155. Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матер. Міжнар. наук. конф. 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 220–238.
156. Филипчук М. А. Про соціальну структуру населення Українського Прикарпаття у VIII–X ст. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матер. Міжнар. наук. конф. 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 220–238.
157. Филипчук М. А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Плісеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 137–169.
158. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
159. Циглик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Львів, 1997. – С. 104–110.
160. Цыгылык В. Н. Раскопки у с. Рудники // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 318–319.
161. Шовкопляс А. М., Гавритухин И. О. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. – 1993. – № 208. – С. 52–62.
162. Щукин М. Б. О некоторых проблемах черняховской культуры и происхождения славян (по поводу статей Э. А. Рикмана, И. С. Винокура, В. В. Седова и И. Вернера) // СА. – 1975. – № 4. – С. 63–67.

163. *Aulich W. W.* Der slawische Burgwallaus dem 6–7 Jahrhundert U. Z. in Westwolyhnen // *Miedzynarodowy Kongres Archeologii Slowianskiej*. – Warszawa; Krakow; Wroclaw, 1970. – T. III. – S. 28–33.
164. *Fylypčuk A.* O pitanju početne etape slavenskih migracija gornjim tokom Zapadnog Buga te Gornjim i Srednjim Podnistrov'jem // *Ukrajinski Karpati: etnogeneza – arheologija – etnologija. Zbornik radov (prijevod s ukrajinskoga)*. – Zagreb, 2014. – S. 71–94.
165. *Fylyptscuk M.* Der archäologishe Komplex von Plisnesko // *Mezi raným a vrcholným stredovekém. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozenám přátelé, kolegové a žáci*. – Brno, 2012. – S. 235–250.
166. *Fylypčuk M.* Socijalno-ekonomski razvoj stanovništva ukrajinskoga Prykarpattja potkraj I tisućljeća n.e. // *Ukrajinski Karpati: etnogeneza – arheologija – etnologija. Zbornik radov (prijevod s ukrajinskoga)*. – Zagreb, 2014. – S. 117–206.
167. *Mańczak W.* The original homeland of the Slavs // *Studia mythological Slavica*. – Ljubljana, 2009. – XII. – S. 135–145.
168. *Šafarik P.* *Slovanské starožitnosti*. – Praha, 1837.
169. *Szymański W.* Scheligi pod Plockiem na poczatku wczesntgo sredniowiecza – Wroclaw, 1967.
170. *Udolph J.* Zum Stand der Diskussion um Urheimat der Slaven // *Beitrage zur Namenforschung*. – 1979. – Bd. №.7. – 14. – S. 1–23.

SOME ASPECTS OF INTERDISCIPLINARY APPROACHES TO THE STUDY OF ANTIQUITIES OF PRE-CARPATHIAN AND VOLYN REGION IN THE THIRD QUARTER OF THE I MILLENNIUM AD

A. Fylypchuk

Ivan Franko Lviv National University

Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: archandrij@ukr.net

The problem of the multidisciplinary approaches to the study of Slavic antiquities of the 5–7th cn. Pre-Carpathian and Volyn region is considered in the article. Multidisciplinary methods of division into categories of the poly- and interdisciplinary approaches are suggested. On the basis of the analysis of key questions of the Slavic archeology of the 5–7th cn., these regions (the origin of the Prague culture type, level of socio-economic development of the Slavic population, including the problem of early fortified settlements), it appears that today mainly polydisciplinary approach, consisting in a simple synthesis of the informations of different disciplines will be applied. At the same time, interdisciplinary developments, which provide a critical analysis of mechanisms of interpretations and source base of the humanities, synthesized data are almost absent. It has been suggested, that further scientific research within the framework of these issues, as well as a related subject have a fair prospect in terms of interdisciplinary work.

Key words: interdisciplinary approaches, interdisciplinarity, polydisciplinarity, early Slavic antiquities, Volyn, Pre-Carpathian region.

Стаття надійшла до редколегії 08. 07. 2014

Прийнята до друку 20. 01. 2015

УДК 904(=1.477:282.247.314-192.2) 07/1”

НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

О. З. Якубовська

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

За попередніми підрахунками, у верхів'ях Дністра відомо близько 200 археологічних пам'яток VIII–X ст., серед яких укріплені та неукріплені поселення, виробничі та культові центри, могильники. Узагальнення відомостей про них дає можливість пролити світло на багато питань, що стосуються розвитку регіону в окреслений час. Виділено два етапи у розвитку населення Верхнього Подністров'я – VIII – середина IX ст. та середина IX – X ст. На підставі аналізу природних умов регіону розглянуто деякі аспекти системи заселення, господарства, суспільного устрою на кожному з цих етапів. Особливу увагу зосереджено на специфіці культових пам'яток та віруваннях мешканців.

Ключові слова: верхів'я р. Дністер, ресурсна зона, система заселення, низинні поселення, височинні поселення, городище, планувальна структура, гніздо поселень, рільництво, приселищне скотарство, поліс.

Період останньої чверті I тисячоліття н.е. є надзвичайно важливим часом у європейській історії загалом та українській зокрема, оскільки саме тоді на території Європи відбуваються складні політичні, економічні та соціальні процеси, які, у свою чергу, спричинюють і державотворчі процеси у слов'янському світі. Очевидно, що не минули вони й території сучасної України та українського Прикарпаття, частиною якого є регіон у верхів'ях р. Дністер. Однак, вітчизняні письмові джерела цей період української історії у передгір'ї Карпат практично не висвітлюють. Малоінформативними є й ті відомості, які залишили про нього іноземні автори IX–X ст. [4. С. 45, 54, 57, 80]. Заповнити ці прогалини в історії та отримати відповіді на велику кількість дискусійних питань про особливості забудови конкретних пам'яток, систему заселення регіону, соціальну структуру населення та складні державотворчі процеси у цей час можна лише на міждисциплінарному рівні, де головну роль посідають археологічні джерела. Звідси й виникає потреба систематичного підходу в археологічних дослідженнях як стаціонарних, так і розвідкових, обстеження цих теренів для створення до певної міри цілісної картини територіально-поселенської структури зазначеного регіону.

Слов'янські старожитності у верхів'ях Дністра привертають увагу археологів вже більше 200 років. Ці дослідження різняться засадничими підходами до проведення стаціонарних та розвідкових робіт, методикою ведення розкопок та подальшого опрацювання матеріалів для здійснення на їх підставі археологічних та історичних узагальнень. Треба зазначити, що наприкінці XX ст. відбувається зміна традиційних підходів до формування археологічних джерел. Для інтерпретації віднайдених матеріалів та історичних узагальнень

фахівці все частіше застосовують дані природничих та гуманітарних наук, адже лише такий комплексний підхід може забезпечити отримання максимально об'єктивного результату. Побудова дослідження на таких засадах дає підстави робити висновки про людину того чи іншого періоду в системі навколишнього середовища та визначати їхні взаємовпливи, досліджувати ці процеси не лише в статичній, але й в динамічній.

Застосування міждисциплінарних підходів, картографічного, топогеодезичного, мікростратиграфічного, планіграфічного методів дозволяє зосереджуватися не тільки на з'ясуванні вузького кола питань про конструктивні особливості окремих споруд чи характерні ознаки певної групи артефактів, а й успішно вирішувати більш складні завдання, пов'язані з проблемами господарського, суспільного, політичного устрою населення та його духовною культурою.

Важливим аспектом у вивченні досліджуваного питання є аналіз територіально-поселенської структури регіону на мікро-, мезо- та макрорівнях. Він дозволяє простежити динаміку заселення басейну верхньої течії р. Дністер протягом останньої чверті I тисячоліття н.е. та виділити у цьому процесі два етапи – VIII – середина IX ст. та середина IX–X ст. Якісні зміни, пов'язані з переходом від одного до іншого, добре помітні в усіх сферах життя суспільства та фіксуються впродовж другої половини IX–X ст.

Система заселення регіону на всіх рівнях суттєво залежала від природного середовища, яке оточувало конкретну пам'ятку, а їх розподіл спричинювався наявністю умов для ведення господарства, комунікацій та захисту в разі нападу. Результати картографування поселень, городищ, культових місць засвідчили їхнє нерівномірне поширення у верхів'ях Дністра [27. Карти 1–3]. Найгустіше слов'янські поселення цього часу розташовувались вздовж річок Золота Липа та Гнила Липа.

Протягом I етапу мешканці регіону заселяють лише лівобережні притоки Дністра [27. Карта 1]. Домінуючою є низинна група селищ, які об'єднувалися у гнізда поселень по 2–3 одиниці. Прикладом є поселення Яргорів I [18. С. 62–63], Яргорів II [18. С. 63–64], Дунаїв I [16. С. 28–30], Дунаїв III [16. С. 31–34] Дунаїв VII [17. С. 5–6], Липа III [18. С. 47–48], Липа IV [18. С. 49–50]. Вони займають лагідні південні та південно-східні чи південно-західні схили перших надзаплавних терас великих та середніх водних артерій. У межах однієї пам'ятки житла стовпової чи зрубної конструкції, традиційної для слов'ян підквадратної форми, розмірами 3,2×3,2 м чи 3,8×3,8 м, із печами-кам'янками всередині, групувалися півколом навколо господарських споруд, призначених для зберігання запасів. Площа таких пам'яток невелика – 1–2 га [27. С. 187]. Рідше простежується другий тип планувальної структури, коли будинки по кілька одиниць розташовуються біля господарських споруд. Відстань між групами становить 25–40 м [27. С. 188]. При цьому варто зауважити, що на одному неукріпленому поселенні у різних місцях можуть простежуватися обидва типи планувальної структури.

У ресурсні зони таких поселень входять лучні чи лучно-болотні ґрунти, а найчастіше – світло-сірі опідзоли [2. С. 88–90, 94–95]. Якщо перші найбільш придатні до випасання худоби та заготівлі для неї кормів, то на других, треба думати, сіяли зернові та технічні культури. Через відсутність палеоботанічних аналізів з пам'яток регіону ми не маємо точних даних про вирощувані тут культури, проте, результати з поселень у середній течії Дністра та у лісостепових районах правобережжя Дніпра показали, що перевагу надавали просу, ячменю, пшениці [3. С. 158–164]. З городніх культур сіяли редьку, ріпу, горох, сочевицю [27. С. 202]. Уважаємо, що в цей час населення регіону вирощувало їх лише для забезпечення власних потреб у продуктах харчування. В рільництві впродовж VIII – середини IX ст. домінуючою є перелогова система обробітку ґрунту. Вона давала можливість за мінімальних затрат отримувати достатні врожаї. Як засіб розчищення території від самосівного лісу, використовувалися елементи підсічної системи. Віднайдені на поселеннях цього часу посуд та знаряддя праці доволі низької якості. Це наводить нас на думку, що виробництво їх здійснювалося не людьми із спеціальними знаннями та відпрацьованими навичками, а в домашніх умовах для власних потреб.

Стан дослідженості слов'янських старожитностей VIII – початку IX ст. у верхів'ях Дністра дозволяє нам лише припускати можливість існування у регіоні в цей час залізоплавильної та залізообробної справи. Ресурсні зони поселень “низиної” групи, до яких входили і заболочені місцевості, цілком могли містити поклади болотної залізної руди, що служила для них сировиною. Однак, об'єктів, які б прямо засвідчували таку думку, у Верхньому Подністров'ї поки що не відкрито. Натомість, відносно добре вивченими є вони у середній течії Дністра. Так, наприклад, на поселенні VIII–IX ст. Чорнівка II (Чернівецька обл.) досліджено 17 агломеративних печей для попередньої обробки болотної залізної руди. Довкола них групувалися ремісничі майстерні [8. С. 42–43]. Разом вони утворювали виробничий центр, який розміщувався поруч з поселенням.

Подібна ситуація складається і з ткацтвом та гончарством, продукція яких була необхідною для забезпечення потреб місцевих мешканців. Однак, про існування цих промислів можемо лише здогадуватися за незначною кількістю фрагментарних даних [6. С. 143–144]. Археологічно дослідникам вдалося зафіксувати існування тут шкірвиробництва. Вісімкоподібні ями-чани, які фахівці пов'язують із процесом вичинки шкіри, досліджено на Буківнянському селищі [1. С. 101–102; 13. С. 18; 22. С. 224].

Аналіз топографії та забудови окремих пам'яток, територіально-поселенської та господарської структури Верхнього Подністров'я, дає підстави для деяких висновків про соціальну структуру населення окресленого періоду на цих теренах. Однак, ми можемо лише дуже приблизно відтворити стосунки мешканців регіону у соціальній сфері, що зумовлено існуючим станом дослідження слов'янських старожитностей у верхній течії р. Дністер та особливостями самих пам'яток. Зокрема, такі її аспекти як соціально-демографічна підструктура суспільства, яка охоплює спільноти, що різняться за віком, статтю, місцем проживання, залишається практично не вивченою.

Ускладнює її дослідження і той факт, що для слов'ян Українського Прикарпаття притаманний тілопальний поховальний обряд, а тому віднайти матеріали, які б підлягали антропологічному аналізу доволі складно. Виняток становлять лише інгумації “жертвовного поясу” з культового місця в ур. Оленин Парк на території Плісеського археологічного комплексу [14. С. 64–68, 74–82], проте через фрагментованість поховань робити висновки про демографічну структуру населення регіону на їхній основі дуже складно. Протягом VIII – початку IX ст. в суспільному устрої населення Верхнього Подністров'я домінуючою є патріархальна сім'я, на що вказують особливості житлобудівництва та планувальна структура самих поселень. Її представники, хоч і проживають окремо малими сім'ями, ведуть спільне господарство. Наприкінці цього періоду намічається руйнування тісних родових стосунків та перехід до великосімейної і територіально-сусідської громади, представники якої ведуть власне господарство, проте спільно користуються громадськими угіддями [27. С. 207].

З середини IX ст., на яку припадає потепління клімату та початок так званого середньовічного кліматичного оптимуму, добре помітним є стабільне зростання чисельності населення в регіоні. Відповідно, збільшується кількість селищ, вони густіше розташовуються одне поблизу одного. На відміну від першого періоду, мешканці верхньої течії р. Дністер освоюють її правий берег, що має дещо відмінні природні умови.

Поряд з низинними неукріпленими поселеннями виникає височинна група пам'яток, які розташовуються вже на середніх та верхніх ярусах річкових терас поблизу дрібних водних артерій, часто у заліснених місцевостях [27. Карті 1–3]. Їх експозиція залишається незмінною. До 3–4 зростає кількість селищ, які утворюють гніздо поселень. Як приклад, варто навести Стільське [28. С. 81–83], Ганачівське [17. С. 7–8], Плісеське [27. С. 133–135] гнізда поселень. Протягом цього часу мешканці регіону споруджують велику кількість городищ, яких не було у попередній період. Для них характерними є значна площа (Плісесько більше 350 га, Стільсько 250 га, Ганачівка 65 га, Жидачів 36 га, Солонсько 18 га), захищена складними системами оборонних споруд. Поступово вони займають місце територіально-адміністративних центрів у групі синхронних пам'яток.

Не зазнають змін внутрішнє та зовнішнє планування жител, однак, суттєво міняється планувальна структура поселень. На одній пам'ятці вона може бути представлена кількома типами. Так, наприклад, на Стільському городищі поблизу орних угідь спостерігається групування будинків по 3–5 одиниць та розташування біля них господарських споруд [27. С. 193–196], натомість у місцях виходу на поверхню сировинних ресурсів простежується безсистемна забудова [28. С. 93], а на окраїнах селищ виникають індивідуальні двори-садиби [28. С. 86–91]. До кінця X ст. їх кількість суттєво зростає. Складною та не до кінця вивченою є планувальна структура великих городищ. Вона включає об'єкти оборонного, громадського, культового призначення та засвідчує існування таких пам'яток як єдиної цілісної системи.

Зміна топографічних умов призвела до більшої розмаїтості ресурсних зон, які опановує населення регіону в другій половині IX–X ст. Окрім вже звичних, людина освоює дещо важчі для обробітку темно-сірі опідзоли та дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні ґрунти. Вони, на відміну від опідзолів, мають середньо-, а рідше важкосуглинкову структуру, що швидко ущільнюються після обробітку. Окрім того, для таких земель характерним є надмірне зволоження навесні, а за значної кількості опадів, і влітку [2. С. 87–88]. Змінюється асортимент вирощуваних культур. Тепліший клімат та краще зволоження сприяють переорієнтації населення на вирощування більш вимогливих пшениці та жита. З'являються озимі їх сорти. До обробітку ґрунту застосовують так звану “буковинську підсіку-переліг” [23. С. 103; 27. С. 204], яка поєднує в собі окремі риси підсічної та перелогової систем. Це дає можливість максимально ефективно освоювати заліснені масиви та пристосовувати їх до потреб рільництва і розведення худоби. У галузі тваринництва спостерігається перехід до приселищного скотарства та стійлового утримання худоби, про що свідчать залишки хлівів на господарських дворах в ур. Затінок на території Стільського археологічного комплексу [28. С. 91].

Значні зміни охоплюють окремі ремісничі галузі. Залізородна справа, чинбарство, гончарство стають спеціалізацією окремих людей. Виробництво продукції здійснюється в центрах, які виносяться за межі поселень і локалізуються в місцях з достатньою кількістю необхідних ресурсів. Як наслідок, готовий продукт стає більш якісним, ніж у попередній час. Так наприклад, Рудниківський залізоробний центр [29. С. 26–28; 30. С. 39–48], що тяжіє до Стільського гнізда поселень, віддалений від нього приблизно на 10 км. Це та наведені вище факти, дають підстави робити висновок про ландшафтний тип життєзабезпечення мешканців регіону, основні заняття яких залежали, перш за все, від природної ніші, яку займало конкретне поселення або навіть його окрема частина.

Протягом другої половини IX–X ст. жителі регіону повністю переходять від родових до сусідських стосунків, при цьому мала сім'я продовжує залишатися основною ланкою суспільства [27. С. 207]. Вважаємо, що в цей час формуються професійна, станова та територіально-адміністративна структура населення. Як і в середньовічних європейських державах, на наш погляд, можемо говорити про зародження в цей час у Верхньому Подністров'ї тристанового суспільства з чітким розмежуванням прав та обов'язків тих, хто займається виробництвом, військовою справою чи є служителями релігійних культів. На кінець X ст. населення окресленого регіону формує полісну модель суспільства, яка органічно поєднувала городища (як політико-адміністративні, торговельні центри) із синхронними неукріпленими поселеннями (сільськогосподарська округа). Завдяки цьому поліси самі забезпечували себе практично всім необхідним та існували як самостійні життєздатні одиниці [19. С. 68–69; 27. С. 208–212]. Такі дані нашою думкою на думку про активні державотворчі процеси в X ст. на території Українського Прикарпаття, частиною якого є і Верхнє Подністров'я. Ймовірно, що саме з ними варто

пов'язувати “Велику нехрещену Хорватію”, про яку згадує Костянтин Багрянородний [5. С. 141].

На окрему увагу заслуговують культові місця, які використовувало населення Верхнього Подністров'я в останній чверті I тисячоліття н.е., та їхня релігія, що виступає одним із елементів духовної культури. Впродовж VIII–X ст. роль святилищ виконували культові городища. Пам'ятки такого типу відомі поблизу сучасних сіл Підгородище [26. С. 113–136], Ілів [11. С. 28–29], Гологірки [24. С. 93–96], Старий Литвинів [18. С. 40], Пліснесько [14. С. 62–95; 20. С. 147–167; 21. С. 135–169]. На перший погляд, вони подібні на такі ж пам'ятки цивільного характеру, але їм властива низка відмінних рис. По-перше, це культове призначення валів та ровів, їх цілковита замкненість. По-друге, незначна товщина культурного шару. По-третє, наявність низки ритуальних споруд – капищ, будинків-контин, жертвних колодязів, специфічних печей для випікання обрядового хліба та джерел за межами “ліній захисту” [9; 10. С. 44, 51, 72; 12. С. 113–117]. До культових центрів часто “прив'язані” некрополі та крематорії [7. С. 84, 102; 15. С. 141; 25. С. 332–333]. Поховальний обряд, притаманний мешканцям регіону – ґрунтові кремаційні захоронення – також залишався незмінним протягом окресленого часу і пов'язаний з вірою слов'ян в очищаючу силу вогню та його близькість до бога.

Вагома роль в релігійних уявленнях наших предків відводилася вогню, як посереднику між світом живих та світом мертвих, людиною та божеством. сонцю як основі, яка підтримує життя на землі, та культу предків – хоронителів роду [10. С. 143–144]. Язичництво було міцним фундаментом, що лежав в основі світобачення слов'ян, зокрема, й у Верхньому Подністров'ї, наприкінці I тисячоліття н.е., та практично не змінювався протягом століть. Навіть після анексії регіону наприкінці X ст. Руською державою, воно ще довго зберігало свої провідні позиції.

Отже, навіть поверховий аналіз проблеми дає підстави стверджувати, що протягом VIII–X ст. Верхнє Подністров'я стає доволі густо заселеним регіоном, а населення характеризує складна полісна модель суспільства. Ці та проаналізовані вище чинники служили вагомих підґрунтям для виникнення в Українському Прикарпатті наприкінці X ст. державного утворення, подальший розвиток якого обірвався у 992–993 рр., після захоплення цих земель Володимиром Святославовичем.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Войнаровський В.* До питання про рівні спеціалізації шкірвиробництва у населення Подністров'я та прилеглих територій у кінці I тис. до н.е. – останній чверті I тис. н. е. // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 98–102.
2. *Природа Львівської області.* За ред. К. І. Геренчука – Львів, 1972.
3. *Горбаненко С., Пашкевич Г.* Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н.е.). – К., 2010.
4. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.* Под ред. Т. Джаксон, Г. Коноваловой, А. Подосинова. – М., 2009. – Т. III. Восточные источники.

5. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей: Тексты, перевод, комментарий / Под ред. Г. Литаврина, А. Новосельцева. – М., 1991.
6. *Михайлина Л.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007.
7. *Пастернак Я.* Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998.
8. *Русанова И., Тимощук Б.* Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981.
9. *Русанова И.* Священные колодцы. [Электронный ресурс] // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина). – М., 1998. – Режим доступа: URL: http://www.archaeology.ru/Download/Rusanova/Rusanova_1998_Sviaschennye_kolodtzy.pdf. (3.04.2014)
10. *Русанова И., Тимощук Б.* Языческие святилища древних славян. – М., 2007.
11. *Тимощук Б.* Ілівське городище-святилище // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура традиції: Матеріали міжнар. наук. конф. Галич 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 28–29.
12. *Тимощук Б.* Языческое жречество Древней Руси (по материалам городищ-святилищ). // РА. – 1993. – №4. – С. 110–122.
13. *Томенчук Б., Филипчук М.* Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Івано-Франківськ, 2001.
14. *Филипчук М., Соловій Г.* До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвовного поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 62–95.
15. *Филипчук М.* Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р. // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 130–176.
16. *Филипчук М.* Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок у верхів'ях річок Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський, Перемишлянський та Пустомитівський райони) у 2004 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
17. *Филипчук М.* Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського району Львівської області у 2008 році в рамках пілотного проекту “Археологічний кадастр України / Львівська область” // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
18. *Филипчук М.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастириський р-ни Тернопільської області) у 2006 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
19. *Филипчук М.* Державотворчі процеси в українському Прикарпатті у VIII – X ст. // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 58–70.
20. *Филипчук М.* Попередні результати дослідження західної частини урочища Оленин Парк на території Пліснеського археологічного комплексу у 2012 р. // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 147–167.
21. *Филипчук М.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 році // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
22. *Филипчук М.* Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.: Матер. міжнар. наук. конф., 2001. – С. 220–239.
23. *Филипчук М.* Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1(3). – С. 99–106.

24. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
25. *Филипчук М.* Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1993. – С. 93–96.
26. *Филипчук М.* Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську протягом 2001–2003 рр. // Археологічні дослідження в Україні у 2002–2003 роках. – К., – С. 328–334.
27. *Филипчук М.* Рятівні археологічні розкопки на городищі в с. Підгородище Перемишлянського району Львівської області // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 113–136.
28. *Филипчук М.* Слов'янські поселення українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округа // Миколаївщина. Зб. наук. статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 80–104.
29. *Циглик В.* Залізодобувна справа на Підкарпатті наприкінці I тис. н.е. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Матер. міжнар. наук. конф. Галич 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 26–28.
30. *Циглик В.* Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тис. н.е. // Миколаївщина. Зб. наук. статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 39–48.

THE POPULATION OF THE UPPER DNIESTER IN THE LAST TERM OF THE FIRST MILLENNIUM AD

O. Yakubovska

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

According the previous calculations in the upper of the river Dniester it is known about 200 monuments of 8th–10th centuries, among which fortified and unfortified settlements, industrial and cult centers, graves. The generalization of the information about them, give possibility throwing light upon a lot of questions concerning the development of the region in the outlined time. Two stages were selected in the development of the population of the Upper Dniester in the 8th–the middle of the 9th centuries and the middle of the 9th– 10th centuries. By reason of the analysis of natural conditions in the region, some aspects of the system of the settling, economy, social system according stages were considered. Special attention is concentrated on the specific of cult monuments and religious ideas of inhabitants.

Key words: the Upper of the river Dniester, a zone of resources, a system of the settling, lower settlements, upper settlements, a hillfort, a plan structure, a nest of settlements, the cattle-breeding at the settlement, the tillage, a town-polity.

*Стаття надійшла до редколегії 09. 07. 2014
Прийнята до друку 20. 01. 2015*

УДК 904:726(477.83)“06/12”

ПЛІСНЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

М. А. Филипчук

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net.

Висвітлено історію дослідження Пліснеського археологічного комплексу протягом XIX–XXI ст. На основі результатів, отриманих за останні роки, виокремлено слов'янську та давньоруську добу. Проаналізовано теорію і методику формування джерельної бази та інтерпретації наших попередників і під новим кутом зору охарактеризовано всі види виявлених пам'яток, які, відповідно до часу їхнього функціонування, формували полісну (кінець VII–X ст.) та бургівську (XI–XIII ст.) моделі Пліснеська. У слов'янський час в Пліснеську функціонувало городище полісного типу. Його поява тісно пов'язана із культовим місцем, яке знаходилося в ур. Оленин Парк. Тут відкрито залишки: вівтаря, наземних будинків-контин та “жертвовного поясу”, тобто культових язичницьких об'єктів останньої чверті I тисячоліття н.е., які були своєрідним ядром формування полісу. Впродовж IX–X ст. Пліснесько було містом-державою із притаманною для цього виду укріплених поселень планувальною структурою і соціальним устроєм. Наприкінці X ст., під час військового походу Володимира Великого на прикарпатські землі, воно було спалене, а згодом, на одній із його частин (ур. Оленин Парк та Замчисько) збудоване городище бургівського (замкового) типу та прилеглі селища, які безперервно функціонували з початку XI до середини XIII ст. У цей час чітко простежуються два етапи розвитку міста: перший охоплює початки XI – першу третину XII ст., а другий – другу третину XII – середину XIII ст. Протягом першого етапу місто складалося з дитинця, посаду та передмістя (окольної частини). Невід'ємною складовою цього комплексу був курганий некрополь, що знаходився на північ від міських стін в ур. Поруби. Другий етап давньоруського Пліснеська характеризується видозміною планувальної структури, і виглядає наступним чином: монастир – дитинець – посад – окольний город.

Ключові слова: Пліснеський археологічний комплекс, культове місце, городище полісного типу, городище бургівського типу, курганий могильник, ґрунтовий могильник, монастир.

На північному краї Подільської височини в районі Вороняк, поблизу сучасного села Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. знаходиться комплекс середньовічних та новітніх асинхронних і до певної міри генетично споріднених археологічних пам'яток кінця VII – середини XVIII ст. Він займає вершину плато, що виокремлено глибокими ярами і балками, нижню частину суміжних схилів і долину р. Західний Бужок (рис. 1). З території та околиць комплексу беруть початок Західний Бужок (доплив Західного Бугу), Стир (доплив Прип'яті) та Серет (доплив Дністра). Гологоро-Вороняцький кряж відноситься до лісостепу і відзначається різноманітністю природних умов. Підвищені ділянки плато помежовані глибокими балками, ярами та долинами, які надають розчленованому рельєфу вигляду гірського ландшафту (фото 1). Поверхня Вороняк має горбисто-пасмову структуру і складається з мергелів, пісків, вапняків, крейди та інших порід, покритих, в основному, ясно-сірими та сірими лесовидними і чорноземними ґрунтами. Горбогір'я заліснене мішаними листяно-

хвойними породами, серед яких найчастіше зустрічаються букові, грабові, дубові, ясеневі, соснові та ялинові дерева, у балках та долинах ростуть густі трави [5. С. 223].

Дослідження того чи іншого виду пам'яток слов'янської, давньоукраїнської чи навіть новітньої доби стало головною причиною появи в науковій літературі таких назв як *літописний Пліснеськ, городище Пліснесько, слов'яно-руське городище поблизу с. Підгірці, latopissowuj Plesnisk, grodzisko i cmentarzysko w Podgorcach* і т.д. і т.п.

Археологічні пам'ятки в околицях с. Підгірці (хутір Пліснесько) здавна притягували увагу дослідників, любителів старовини та скарбошукачів. Перші розкопки тут розпочалися ще 1810 р., коли настоятель Підгорецького монастиря В. Компаневич та чиновник Г. Гейслер обстежили **городище** і розкопали у південній частині **курганного могильника** три насипи [85]. Численні оборонні лінії, й особливо величезний некрополь, стали своєрідною мішенню для скарбошукачів. Так 1816 р. генерал-губернатор Галіції Г. Гауер, а в 30-х рр. XIX ст. власники Підгорецького замку Т. Дзелинський і Л. Ржевуцький безслідно знищили чимало поховань, не залишивши жодної інформації про місця та характер своїх діянь. Про це ми довідуємося з опису В. Компаневича [85. С. 28], а також з енциклопедичних видань [89. С. 249].

Руйнування пам'ятки інтенсивно продовжувалося і у другій половині XIX ст. Випадкові особи [89. С. 250] і краєзнавці [90. С. 58], як правило панівного в той час польського походження, на власний смак та розсуд розкопували останки наших пращурів. Вони вибирали з поховань тільки коштовності, не залишаючи після себе жодних описів, звітів, креслень тощо.

На початку 80-х рр. XIX ст. Пліснесько досліджував польський археолог Т. Земенцький. Він виготовив окомірний план городища і могильника, провів шурфування "головної частини міста", і протягом трьох польових сезонів розкопав більше 45 курганів. Окрім невеличких повідомлень у ZWAKу [90–92] матеріалів у повному обсязі так і не було введено до наукового обігу, а речовий матеріал осів в музеях та приватних колекціях Львова і Кракова. Уціліли тільки окремі знахідки, які зберігаються у фондах Краківського археологічного музею*.

У 1905 і 1907 рр. пошукові роботи на городищі проводив К. Гадачек [82; 83; 84. С. 287]. На наше переконання, розкоп ($\approx 8 \times 10$ м) та траншею (2×10 м) дослідник заклав в ур. Оленин Парк (рис. 3), сліди від яких збереглися і до нинішнього дня. В той же час про характер знахідок можна лише здогадуватись, позаяк подача матеріалу практично відсутня.

*Останнім часом до наукового обігу їх увів Р. Лівох. Див.: *Livoch R. Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopissowym Plesnisku* // Матер. конф. "Ольжині читання". – Пліснеськ, 2005. – С. 5–12. – Рис. 1–12; його ж. *Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podgorcach na Ukrainie* // *Swiat słowian wczesnego średniowiecza*. – Szczecin; Wrocław, 2006. – С. 457–463. – Рис. 1–14.

Недосконалість методики польових досліджень, хижацьке ставлення до історії чужого народу вилилось у величезну шкоду, нанесену не тільки цій пам'ятці, але й джерелам давньої історії України. До 40-х років ХХ ст. джерелознавчу базу давнього Пліснеська (за винятком повідомлень Т. Земенцького) так і не було сформовано, а десятки курганів зруйновано і практично втрачено для науки.

Планомірні кваліфіковані розкопки [15–20], на основі яких у науковій літературі з'явилися узагальнення про характер, час функціонування та значення городища та могильників поблизу Підгорець, без сумніву, пов'язані з постаттю Івана Старчука [21–23]. У 1940 р. експедиція кафедри археології Львівського університету на чолі з Я. Пастернаком проводила тут розвідкові роботи. За короткий час було зроблено точні обміри центральної частини міста та прокладено дев'ять траншей: сім – на дитинці в ур. Замчисько (Траншеї 1–7) і дві – на посаді в ур. Високе Городиско (Траншеї 8–9) [14] (рис. 2), у результаті чого вдалося виявити культурні нашарування слов'янської і княжої доби та віднайти чимало унікальних знахідок (глиняний посуд, керамічні полив'яні плитки, кістяну пластину з художнім сюжетом тощо). Іншими словами, дослідники отримали попередню інформацію про потужність і характер культурної верстви на дитинці та посаді. Цього ж сезону вони розкопали один курган в ур. Поруби. За винятком польових креслень, документацію втрачено у роки Другої світової війни.

Цілеспрямоване вивчення Пліснеська розпочалося лише у 1946 р. Впродовж чотирьох польових сезонів тут працювала експедиція Львівського відділення археології ІА АН УРСР під керівництвом І. Старчука*, який особливу увагу приділив інструментальній зйомці плану городища і могильника, вивченню забудови дитинця та посаду, а також дослідженню окремих ліній оборони та курганних насипів. Вирішення цих завдань спиралось на фахову, як на той час, методику польових пошукових робіт. Це підтверджується хоча б тим, що дитинець було поділено на сектори з точною прив'язкою до лінії, проведеної через найвищі відмітки на першому і другому валах, а об'єкти та рухомий матеріал детально фіксувались, згідно із стратиграфічними умовами залягання, у польовій документації [15–20]. Такий підхід дозволив йому сформувавши повноцінне джерело з урахуванням аспектів планіграфії та стратиграфії, що пізніше лягло в основу періодизації і хронології пам'ятки, а також допомогло виділенню типів житлових, господарських та виробничих споруд, кераміки тощо. За час досліджень він відкрив 28 заглиблених жител, 20 глинобитних печей з наземних будівель, 96 ґрунтових інгумаційних поховань, п'ять курганів та розрізав три лінії оборони [21–23; 76; 78; 79]. Як видно із сказаного, було зібрано й опрацьовано величезну кількість унікального інформативного матеріалу. Однак, досліднику вдалося тільки приступити до широких, фундаментальних узагальнень**.

* Участь у роботі експедиції брали: О. Фенін, О. Ратич, В. Манастирський.

** У розквіті творчих сил 12 листопада 1950 р. І. Старчук раптово помер.

У 50-х рр. інтерес до пам'ятки ще більше зріс. Її розкопували археологи зі Львова та Києва, що й спричинило відхід від системності досліджень, започаткованих І. Старчуком, позаяк у кожного науковця була своя мета, котра здебільшого досягалась шляхом розвідкових пошуків, або розкопками окремих об'єктів. Все це призвело до розпорошення здобутого матеріалу, що спостерігається й дотепер. У цей час найвагоміші результати отримав М. Кучера [6–9]. Він провів пошукові роботи за межами центральної частини городища (дитинця) і зробив узагальнення всіх попередніх досліджень [6–9]. На той час його наукові роботи відіграли важливу роль у вивченні питань формування феодальних відносин і зародження міст в ранньому середньовіччі, датування та хронології ранньосередньовічної кераміки, розвитку ремесла тощо. Разом з тим вони сприяли розвитку історичних знань про цей регіон.

Наприкінці 60-х – початку 70-х рр. польові дослідження Пліснеська відновлено. У цей час вивченню пам'ятки найбільше уваги приділив Р. Багрій [1–3]. В основному роботи проводили на дитинці, внаслідок чого було відкрито 25 ґрунтових інгумаційних поховань та розвали дев'яти глинобитних печей XII–XIII ст. Окрім того, на західному схилі гори центральної площадки він виявив залишки фундаменту кам'яної споруди [2].

Як видно із зазначеного, роботи багатьох дослідників, за винятком І. Старчука та Р. Багрія, мали розвідковий характер. А тому висновки М. Кучери [6–9] щодо топографії городища, етапів його розвитку, структури та інших питань, яких він дійшов здебільшого за результатами польових досліджень кінця 40-х рр. [15–23] суттєво застаріли, хоча й досі вважаються в наукових колах незаперечними. Незважаючи на інновації, котрі започаткував І. Старчук, зокрема, “поштиховий” метод фіксації рухомих та нерухомих артефактів, який лежав в основі планіграфічних та стратиграфічних спостережень [64. С. 78–87. Рис. 24–33], дослідники практично проігнорували їх під час польових пошуків впродовж 50–80-х рр., що зменшило достовірність отриманих ними результатів на території Пліснеська. Наприклад, рухомі артефакти з культурного шару та заповнення, які у різний час потрапляли сюди, вони безпідставно співвідносили з тими чи іншими наземними або ж заглибленими об'єктами. У свою чергу, це суттєво вплинуло на визначення хронологічних реперів та періодизацію. Більше того, поетапний розвиток пам'ятки, представлений без урахування синхронізації ліній оборони із внутрішньою забудовою суміжних укріплених ділянок і т.д. і т.п., не міг не вплинути на узагальнення, які свого часу зробив М. Кучера [6–9]. Високо оцінюючи науковий внесок цього дослідника, варто зазначити, що його узагальнення базувалися на позиціях, які панували в науці радянського часу. Так Пліснесько, Галич та інші ранньосередньовічні міста в українському Прикарпатті вивчали лише під кутом зору “бурґівської” моделі (дитинець – посад – окольне місто), а зазначеному регіону відводилася роль периферії “древнерусского государства”.

У 90-х рр. минулого століття актуальні проблеми раннього середньовіччя на території Пліснеська вивчала археологічна експедиція Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України [26; 27; 30; 32; 33. С. 108–110; 34–

36]. З 2000 р. їх досліджує експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка під керівництвом М. Филипчука [38–43; 45–46; 49–63; 64. С. 74–89, 111–127 та ін.; 65–76]. Перед проведенням польових робіт, і в першу чергу рятівних та рекультивацийних*, детально вивчено архівні і фондові матеріали, які сформували Т. Земенцький, Я. Пастернак, І. Старчук, О. Ратич, М. Кучера та ін. До речі, вони застосовували різну методичку польових досліджень, що в свою чергу, вплинуло не лише на різний якісний рівень, але й навіть на достовірність сформованої ними джерельної бази. Саме це ускладнювало опрацювання архівних і фондових матеріалів, в тому числі, колекцій фондів музеїв, польових щоденників, польових креслень, звітів а також публікацій матеріалів і статей. У своїй практичній роботі ми розвинули та вдосконалили ті підходи до формування джерельної бази, які свого часу застосовував І. Старчук [30; 33. С. 108–110; 34; 39; 41; 42; 44; 52; 56; 59; 60; 64. С. 74–89, 111–127 та ін.; 66; 69–73]. Протягом цього часу виконано чималий обсяг робіт у різних частинах пам'ятки. Отримані результати дали нам підстави виділити два періоди розвитку цієї пам'ятки – слов'янський (VIII–X ст.) та давньоукраїнський (XI–XIII ст.) [30; 32; 33. С. 108–110; 34; 56 та ін.]. Протягом першого періоду городище мало полісну структуру, а під час другого – бургівську. На користь такого твердження свідчать: різна площа, топографія, загальна планувальна структура, характер укріплень тощо. Іншими словами, починаючи з кінця VII ст. територія, де знаходиться літописне місто Пліснеськ, була безперервно заселена. Впродовж цього часу тут функціонували: *культове місце* в ур. Оленин Парк – кінець VII–X ст.; *слов'янське городище полісного типу* в ур. Побіч, Поділ, Кецарки, Оленин Парк, Замчисько, Високе Городиско, Поруби – IX–X ст.; *городище літописного Пліснеська* в ур. Оленин Парк, Замчисько, Високе Городиско – XI–XIII ст. та *курганний могильник* в ур. Поруби – XI – початок XII ст; *Підгорецький (“здавна іменованний Пліснеський”) монастир* в ур. Оленин Парк та Високе Городиско – XII–XVIII ст. Залишки літописного міста, курганний могильник та монастир знаходяться в межах укріпленої території слов'янського городища IX–X ст. І лише частина курганних захоронень перекриває лінію захисту з напільної (північної) сторони.

Культове місце слов'янського часу (див. рис. 2, 3). Пам'ятка знаходиться за 300 м на північний схід від деревообробного цеху, що на хут. Пліснесько, в ур. Оленин Парк. Її відкрила експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка у 2009 р. у рамках пілотного проекту “Археологічний кадастр України /Львівська область/”. Вона займає викінчення мисового підвищення з ледь поміт-

*Безсистемне та безвідповідальне, практично споживацьке, проведення пошукових робіт протягом XIX ст., а деколи і XX ст. завдали величезної шкоди пам'ятці: місця розкопаних ділянок залишилися незаконсервованими, що призвело до руйнування відкритих об'єктів і видозміни мікроландшафту в ур. Оленин Парк, Кецарки, Замчисько (Дитинець) та Поруби. Перш за все, йдеться про розкопки Т. Земенцького, (1881–1883 рр.), К. Гадачека (1905, 1907 рр.), І. Свешнікова (1983 р.), Р. Багрія (1972, 1988 р.) та ін.

ною південно-східною експозицією (див. рис. 3). Площа поширення культурного шару має видовжену, наближену до овалу, форму, яка добре вписується у конфігурацію ландшафту. По периметру культове місце обмежане синхронними(?) й асинхронними земляними насипами. За попередніми підрахунками його площа сягає 0,3 га. Оскільки протягом XIX–XX ст. тут неодноразово проводили безсистемні дослідження, то верхня частина культурного шару в окремих місцях зруйнована аж до лесової підоснови. На початку 80-х рр. XIX ст. свої пошуки тут здійснював польський археолог Т. Земенцький. Він прошурфував “головну частину міста”, при цьому, як і його наступники, після закінчення польових досліджень, не виконав жодних консерваційних робіт. Окрім невеличких повідомлень у ZWAKу [90–92], де побіжно зазначено про місця його досліджень, матеріалів до наукового обігу так і не було введено, а речовий матеріал осів у музеях і приватних колекціях Львова та Кракова. У 1905 і 1907 рр. розкопки в Олениному Парку проводив К. Гадачек [82; 83; 84. S. 287; 92]. Детальна інформація про характер віднайдених ним знахідок практично відсутня.

У 1948 р. в південній частині пам’ятки шурфував І. Старчук [22]. Як зазначав дослідник, тут він виявив культурний шар з чорних і темно-сірих гумусних суглинків, в якому траплялися каміння, фрагменти керамічного посуду та вугілля. У 2007 та 2009–2013 рр. під час проведення рекультивацийних робіт у нижній частині культурного шару, на глибині 0,65–1,30 м від рівня сучасної поверхні, відкрито залишки вівтаря, наземного будинку-контини та “жертвовного поясу”, тобто слов’янських культових язичницьких об’єктів останньої чверті I тисячоліття н.е. [58–60; 63; 66; 69; 70]. У них виявлено керамічний посуд, прикраси, ливарні формочки, скрамасакс й окремі поховання людських черепів. Стратиграфічні спостереження та рухомий матеріал дають підстави віднести *культове місце* до останньої чверті I тисячоліття н.е. (кінця VII–X ст.).

Слов’янське городище IX–X ст. займає мис та циркоподібну улоговину Гологоро-Кременецького кряжу між сс. Підгірці Бродівського та Гутище Золочівського р-нів. Його південно-західні межі сягають перших житлових будівель хут. Пліснесько, які знаходяться ліворуч автодороги Золочів–Броди. Далі оборонні лінії охоплюють схили пагорбів, що простягаються паралельно до цієї дороги. Західні межі городища проходять по схилу підвищення та дні глибокого яру. З північної, напільної сторони, межа пам’ятки окреслена валом та ровом, який проходить через ур. Поруби (Погреби) вздовж дороги, що веде від автотраси Золочів–Броди до сучасних будівель Підгорецького монастиря. Зі сходу пам’ятка обмежена глибоким яром (Дебра Кисаня), що простягається праворуч дороги Золочів–Броди. Окреслені ділянки, в т.ч. й мисове підвищення, де знаходиться найбільша кількість ліній захисту, складають територію слов’янського городища IX–X ст. (див. рис. 1)

Варто зазначити, що городище полісної структури – це не що інше, як місто-держава* з усіма її складовими та неукріпленими синхронними селищами вздовж р. Західний Бужок. На нашу думку, “під поняттям “поліс” (місто-держава) слід розуміти особливий вид цивільної громади – соціальний організм, що складає органічну єдність (ціле) укріплених та відкритих поселень і характеризується специфічною матеріальною базою – земельною власністю в її суперечливій, двосдиній формі; цивільним інститутом з властивими йому формами самоуправління громадського колективу (народні збори, народне ополчення, виборні органи влади) та певним чином обмеженою, невеликою за розмірами, територією і населенням. А тому, проблема зародження та функціонування городищ полісного типу в досліджуваному регіоні передбачає розгляд трьох основних питань: 1) соціально-економічних підоснов тогочасного суспільства на початковому етапі; 2) головних факторів і напрямків розвитку цього процесу; 3) формування полісу як структурної одиниці слов’янської спільноти і елементів його прояву в археологічних джерелах” [33. С. 87–88].

Власне всі ці аспекти можна простежити на матеріалах слов’янського Пліснеська та інших великих за площею городищ Українського Прикарпаття (Коростуватої, Ревного ІБ, Старого Збаража, Стільська та ін.). На користь такого твердження у Пліснеську свідчать: величина площі пам’ятки і її топографія, загальна планувальна структура, характер забудови та укріплень тощо [30; 31; 42 та ін.]. Незалежно від місцезнаходження, т. зв. “зовнішня” лінія оборони (див. рис. 1) однакова за конструкцією дерев’яно-земляного валу (дерев’яна стіна із земляним відкосом та наземними прибудовами із внутрішньої сторони, які не складають суцільної лінії забудови), віднайденим там рухомих матеріалом та характером припинення функціонування [26. С. 11–18; 34. С. 281–283]. Так, у районі т. зв. Подолу на оболоні, на рівні денної поверхні часу функціонування лінії захисту, відкрито синхронну щодо укріплень житлову споруду [26. С. 5–6; 34. С. 281], яка, подібно до валу, знищена пожежею. Аналогічну конструкцію (дерев’яна стіна із земляним відкосом та наземними прибудовами із внутрішньої сторони) мали: I етап 5-ї (ур. Високе Городиско) [53. С. 5–13] та I етап 7-ї (ур. Замчисько) [38. С. 11–18; 57. С. 16–20, 53–57. Рис. 13–17] ліній захисту, тобто фортифікаційних споруд, досліджених нами у межах верхньої ділянки городища. До речі, частину так званих “внутрішніх” валів та ровів треба віднести до

*Відомо, що зародження і формування ранньосередньовічних слов’янських городищ є однією з найскладніших та дискусійних проблем не лише у вітчизняній, але й у європейській медієвістиці. Насамперед, це зумовлено різними концептуальними позиціями у вивченні цього типу пам’яток. Однією з таких позицій є судження про полісну їх структуру. Незважаючи на те, що полісна модель була обґрунтована понад півтора століття тому (під різними кутами зору), основні її положення серйозно й досі не сприймаються в наукових колах. Навіть спроби сучасних дослідників (В. В. Мавродіна, Г. Л. Курбатова, Й. Я Фроянова, Е. Д. Фролова та ін.) інтерпретувати давньоруські городища I–XII ст. як міста-держави, більшість фахівців вважають неприйнятними, хоча теоретично вони досить таки актуальні і, поза всякими сумнівами, заслуговують на увагу.

слов'янського часу за зовнішніми параметрами. Наприклад, для 2–4-ї ліній захисту, що знаходяться на плато, притаманні: а) ширина збереженої основи земляного насипу – 6–8 м, висота – 1,2–1,8 м; б) ширина рову (до розкопок) – 5–6 м, глибина – 0,8–1,3 м; в) незначні злами лінії захисту через кожні 12–14 м та наперед визначена їх планувальна структура – проходять паралельно до зовнішньої лінії захисту з напільної сторони, перекритої курганными насипами, добре вписуючись у конфігурацію ландшафту. З великою долею вірогідності їх можна віднести до IX–X ст. Ще два вали – № 5 в ур. Високе Городиско та № 11 в ур. Оленин Парк – ми дослідили протягом останніх років. Хоча вони й мають іншу конструкцію, проте відносяться до X ст. Так конструкція I етапу оборонного валу в ур. Оленин Парк, складалася з кам'яних стін-крепід, до яких з внутрішньої сторони прибудовано дерев'яні кліті [27. С. 14]. Ця конструкція аналогічна з головним фортифікаційним рубежем Ревнянського городища [27. С. 132].

Надзвичайно важливими виявилися результати досліджень 4-ї лінії захисту (вал № 5) поблизу в'їзду на городище впродовж 2007–2009 рр. [49. С. 19–20. Рис. 5; 50. С. 226; 53. С. 11; 54. С. 138–141; 57. С. 5–11; 59; 63]. Загальна площа розкопу – 255,8 м². Ширина основи земляного насипу – 18 м, висота – 5 м. Ширина рову – 14 м, а глибина – 1,8 м.

Ранній (I етап) слов'янської лінії оборони, зафіксований стратиграфічно, представлений глеєво-лесовим лінзоподібним насипом, який за своїми параметрами та структурою збігається з виявленими у 1990 р “зовнішніми” лініями захисту. Ширина збереженої земляної основи – 6 м, а максимальна висота – 1,3 м. Біля внутрішнього підніжжя валу, на рівні тогочасної поверхні, виявлено фрагменти ранньокружального кухонного посуду, який за всіма параметрами можна віднести до кінця IX ст. [49. С. 19–20. Рис. 5; 53. С. 11; 54. С. 138–141; 57. С. 5–11; 59. С. 72; 63. С. 240]. Згодом цей вал було трохи знівельовано і поверх нього споруджено руштові конструкції, забутовані лесом і глеєм, деструкції яких зафіксовано на довжину 11 м та ширину 2,7 м, тобто, так звані “опорні стіни”. Відстань між ними сягала 1,3 м. У розкопах 2007–2008 рр. виявлено залишки трьох опорних стін. Вони складають певну систему – споруджені через кожні 1,3 м. Віддаль між їхніми гребенями сягає 4 м. Простір, утворений такою системою розташування опорних стін, виявився залишками бойових камер довжиною 11 м, шириною 1,3 м і висотою 1,7 м. Починаючи з вершини валу, в напрямку напільної (зовнішньої) сторони, камера має незначний розхил, тобто в плані набуває форми трапеції. При цьому її максимальна ширина зростає до 2,5 м. Стіни цієї оборонної споруди обкладені дерев'яними плахами. Зауважимо, що в межах гребеня валу опорні стіни з'єднано горизонтально покладеними балками шириною 0,35 м, які могли бути внутрішніми стінами так званих “заборол”, довжиною 4 м і шириною 2 м [49. С. 18–19; 53. С. 9–11. Рис. 2–4; 54. С. 138–139. Рис. 5; 57. С. 5–11. Рис. 3–5; 59. С. 72; 63. С. 240]. Охарактеризовані “заборола” складала верхній рівень оборонної лінії, до якої вели східці, збудовані на похилій поверхні опорних стін. Варто також наголосити, що на гребені валу в межах кожної із опорних стін збереглися великі камені, можливо залишки

фундаментів веж. Як показали стратиграфічні і планіграфічні спостереження, всі ці об'єкти взаємопов'язані і склали один одночасовий комплекс.

Цікаво зазначити, що бойові камери, розташовані між опорними стінами та залишки так званих заборол на вершині валу могли мати різне оборонне призначення: перші використовувалися для лучників, другі – для списометальників. Таке припущення підтверджується не лише параметрами та місцезнаходженням цих об'єктів, але й добре співвідноситься з відстанями до найближчого (напільного по відношенню до даного) валу з ровом (70 м) та палісаду (40 м), що знаходиться посередині.

Час функціонування та загибелі оборонних камер і заборол встановлено за допомогою стратиграфічних спостережень та датуючого матеріалу, віднайденого *in situ*. Так опорну стіну та “нижню” бойову камеру “перерізло” житло початку XI ст., яке вдалося виявити під час розкопок 2007 р. (перевідкрито у 2008 р.). А це означає, що охарактеризований оборонний комплекс припинив своє функціонування у кінці X ст. Підтвердженням висловленому можуть слугувати знахідки кружального керамічного посуду на долівці бойової камери, який, поза всякими сумнівами, треба віднести до цього часу. У руслі висловленого хочемо зазначити надзвичайно важливу деталь – культурний шар XII ст., виявлений у підніжжі валу, перекриває оборонні споруди IX, X та житло XI ст. Отже, оборонну лінію вперше тут було споруджено в IX ст. Протягом X ст. на її місці збудовано бойові камери, розмежовані опорними стінами і заборол та вежі. Вони припинили своє функціонування у зв'язку з походом Володимира Святославовича на хорватів. У наступні часи лінія захисту не функціонувала. Ці висновки повністю підтверджено під час її дослідження в західній частині плато у 2012 р. Тоді вдалося з'ясувати конструкції, час функціонування та динаміку розвитку оборонного рубежу. Тут віднайдені залишки двох оборонних споруд (*об'єкти №№ 1, 1а, 1б, 1в, 1г, 1д* – кінця IX та кінця X ст.), які перекривали житло заглибленого типу останньої чверті IX ст. [65. С. 110–120].

Слов'янською виявилася і п'ята лінія оборони, що знаходиться південніше четвертої. Тут у 2011 р. закладено розкоп перпендикулярно до оборонної лінії № 5 (валу № 4) поблизу ймовірного в'їзду, розмірами 2×30 м [61. С. 6–20]. Головна мета пошукових робіт у цьому місці полягала у з'ясуванні конструктивних особливостей, часу, можливих етапів функціонування укріплення, характеру забудови західної ділянки городища між 5-ю та 6-ю лініями захисту та співвіднесенні її із наявними оборонними спорудами. Результати, отримані під час дослідження, дають підстави констатувати: 1) *об'єкти №№ 1а, 1в, 1г* репрезентують штучний насип валу з перевідкладених лесових та глесвих ґрунтів, який на основі стратиграфічних даних треба віднести до середини – кінця X ст. На гребені цього насипу виявлено залишки дерев'яних оборонних споруд типу заборол. Такий час функціонування підтверджується не лише стратиграфічними даними (*об'єкти №№ 1б, 3, 8, 9*), але й датуючим матеріалом *in situ* з цих об'єктів; 2) цю оборонну лінію споруджено на місці валу з наземною прибудовою (*об'єкт 2а*), яка функціонувала у першій половині X ст.; 3) лінія захисту першої половини X ст. перекривала вал і наземну прибудову оборонного

призначення IX ст. (об'єкти №№ 2 і 2б); 4) загалом, впродовж слов'янського часу на дослідженій площі функціонували об'єкти оборонного призначення (№№ 1, 1а, 1г, 2, 2а, 2б), які перекривали житло заглибленого типу середини IX ст. (об'єкт № 9а); 5) оборонних споруд давньоруського часу не виявлено; 6) у давньоруський час в ур. Високе Городиско функціонували лише споруди житлово-господарського призначення, до яких слід віднести об'єкти №№ 1б, 3–7, 7а, 8–10, 10а, 11, 11а, 12, 12а, 12б [61. С. 6–20].

Наведені висновки дають підстави не лише переглянути твердження про те, що площа літописного Плісеська у давньоруський час сягала 60 га – вона була значно меншою, – але й під новим кутом зору розглядати структуру городища протягом слов'янського часу. Це підтверджується не лише часом функціонування та характером оборонних ліній, але й системою забудови слов'янського городища, в т.ч. і центральної його площадки протягом IX–X ст., що вказує на безперервність життя в часи функціонування оборонних ліній.

Тривалі спостереження над залишками житлових споруд дозволяють стверджувати, що від них збереглися земляні котловани із майже стандартними розмірами – 3,2–3,4×3,2–3,4 м, печі-кам'янки в одному із кутів, стабільні (0,7–0,9 м) глибини нижньої частини споруд від рівня тогочасної поверхні, штучні нарощення земляних стін, шириною 1,0–1,2 м та збереженою висотою до 0,2–0,5 м. Як правило, житла розташовані невеликими групами, по 3–5 у кожній на віддалі 5–7 м одне від одного. Відстань між групами сягала 30–40 м. Такий характер жител і їхнє планування типовий для селищ і городищ полісної структури завершальних етапів останньої чверті I тисячоліття н.е. Їх досліджували наші попередники та ми у Ревно ІБ, Стільську та Старому Збаражі. Крім того, в межах укріпленої території Плісеська, а саме на дитинці (ур. Замчисько) [40. С. 11–12; 45. С. 330] та між 4-ю і 5-ю лініями захисту (ур. Високе Городиско), [49. С. 21–22], знаходяться кремаційні могильники – невід'ємна складова планувальної структури городищ подібного типу. До речі, така ж ситуація щодо місцезнаходження ґрунтового кремаційного могильника на території слов'янських городищ спостерігається у Ревному ІБ та Старому Збаражі [80. С. 141; 81. С. 66].

Таким чином, на користь висунутої гіпотези про полісну модель Плісеського городища у слов'янський час, свідчать: обмеження лініями захисту значної за розмірами заселеної території; різні конструкції і, як наслідок, функції “зовнішніх” та “внутрішніх” оборонних ліній; місце некрополя в межах укріпленої території. Звичайно, що планувальна структура Плісеська слов'янського часу ще до кінця не вивчена. Однак зазначене, дозволяє не лише віднаходити прямі аналогії на інших городищах Прикарпаття, але й певним чином доповнювати їх поки що нез'ясованими у Плісеську елементами (поява індивідуальних дворів, ремісничі осередки тощо). Протягом IX–X ст. Плісесько було полісом, тобто містом-державою із притаманною для цього виду укріпле-

них поселень планувальною структурою і соціальним устроєм. Під час походу Володимира на хорватів 992–993 рр. [10. С. 68] городище було спалене*.

Городище (літописного Пліснеська) XI–XIII ст. займає південну частину мисового підвищення в ур. Оленин Парк, Замчисько та Високе Городиско. Зі східної, південної та західної сторін воно оточене стрімкими схилами, а з північної – потрійною лінією оборони (див. рис. 1, 2). У підніжжі цього підвищення, у межах колишнього слов'янського городища, знаходяться супутні до літописного Пліснеська неукріплені синхронні селища.

Пам'ятка представлена залишками давньоукраїнського міста Пліснеск, яке згадується двічі в літописах під 1188 і 1232 рр. [10. С. 68] і у “Слові о полку Ігоревім” [14. С. 31].

У літописі під 1188 р. говориться про те, що “Роман (*волинський князь Роман Мстиславович* – курсив М. Ф.) тим часом випросився у тестя свого Рюрика [піти] на Галич, кажучи йому: “Ведуть мене галичани до себе на княжіння. Пусти-но зі мною сина свого Ростислава”. І Рюрик послав із ним сина свого і Славна Борисовича, воєводу. Роман тоді вперед послав воїв до [города] Пліснеська**, щоб вони спершу напали на Пліснеск. Але вони [городяни], заперлися, а угри й галичани заскочили їх, [воїв Романових], коло Пліснеська, тих захопили, а другі втекли” [10. С. 347].

Другий запис припадає на квітень 1233 р.: “А як з’явилась трава, то Данило пішов із братом і з Олександром [до города] Пліснеська. І, прийшовши, він узяв його од [бояр] Ярбузовичів*** здобич велику і вернувся у Володимир” [10. С. 390]. Тут літописець сповіщає про похід на Пліснеск князів Данила Галицького та Олександра Белзького і про їх перемогу над пліснеськими боярами Арбузовичами, які не хотіли визнавати їхньої влади над собою. Князі взяли у Пліснеську велику здобич і повернулися до Володимира.

У “Слові о полку Ігоревім” про Пліснеск згадується у тій частині твору, де розповідається про зловіщий сон князя Святослава, напередодні невдалого походу руських князів проти половців. Автор “Слова...” називає окремі пліснеські урочища [14. С. 31]. Назви деяких у зміненому вигляді збереглися ще й досі (дебра Кисаня – сучасні Кицарки, “Плеснеск” – сучасний хут. Пліснесько тощо). Свого часу, з приводу згадки про Пліснеск у “Слові...”, серед істориків і лінгвістів розгорілася гостра дискусія. Так Н. В. Шарлемань [77. С. 211], а за ним і П. О. Раппопорт [13. С. 93–94] уважали, що повідомлення в “Слові...” не

* Про цілковите знищення Пліснеська наприкінці X ст. свідчать сліди пожежі всіх на сьогодні досліджених ліній захисту – “зовнішніх” і тих, що оточували мисову частину городища.

** В Іпатіївському списку “Пръсньскоу”, “Преснескъ”, у Хлебниковському “Пльснескъ”, “Пльснескоу”, “оу Пльнска”.

*** В Іпатському списку пліснеські бояри названі “Арьбоузовичи”, у Хлебніківському – “Ярьбоузовичи”.

має відношення до пам'ятки. Натомість М. П. Кучера обґрунтовано довів, що мова йде саме про Пліснесько Галицької землі.

На початку XI ст. життя у Пліснеську поступово відновлюється. Місто будується за бургівською (“замковою”) моделлю, яка представлена залишками дитинця (центральною укріпленою частиною), ремісничого посаду, окольного міста та **курганного некрополя**, іншими словами, воно має тричленну структуру. Результати багаторічних досліджень дають нам підстави виділити два етапи розвитку давньоруського Пліснеська: перший охоплює початки XI – першу третину XII ст., а другий – другу третину XII – середину XIII ст.

Впродовж першого етапу місто складалося з дитинця, посаду та передмістя (окольної частини). Невід'ємною складовою цього комплексу був курганний некрополь, що знаходився на північ від міських стін в ур. Поруби (див. рис. 1). Дитинець розташовувався в ур. Замчисько і займав площу 2,8 га. В XI – на початку XII ст. його територія була забудована заглибленими житловими спорудами значно більших розмірів, ніж у слов'янські часи [41. С. 251–252]. Так, глибина земляного котловану помешкань сягає 1,5–1,8 м від рівня сучасної поверхні. Довжина збільшується до 5,0–5,5 м, а ширина – до 4,0–4,5 м. Розміри печі-кам'янки сягають 1,8–1,9 м довжини, 1,5–1,7 м ширини та 0,9–1,0 м висоти. Незважаючи на таке зростання параметрів, конструктивний тип споруд і їхні пропорції залишаються незмінними. Варто зауважити, що на досліджених ділянках дитинця, а також і передмістя, на оболоні вдалося відкрити не так уже й багато цих жител. Тому простежити якусь систему забудови цього часу поки що неможливо.

В останній чверті – кінці XI ст. відбувається трансформація заглиблених житлово-господарських споруд у наземні: зменшується глибина земляних котлованів, видозмінюється їхня форма (замість квадратної з'являється прямокутна), а разом з цим і розміри, змінюються опалювальні пристрої, а на фінальній стадії трансформації – і конструктивні особливості дерев'яних стін [41. С. 251–252]. Швидше за все, у цей час формується вулична забудова. Еволюція опалювальних споруд, тобто трансформація печей-кам'янок у глинобитні купольні, спричинила появу нових (приземистих) форм кухонних горщиків з короткими шийками та різким переходом до випуклих тулубів, оскільки новий тип печей передбачав інший принцип приготування їжі. Отже, цей етап складається з двох фаз, які досить добре простежуються в динаміці нерухомих та рухомих артефактів.

До речі, динамізм цього етапу проявляється і в духовній культурі. У той час поховальний обряд змінюється від язичницького до християнського. Яскравим свідченням цього є функціонування **курганного могильника** з кремаційними та інгумаційними похованнями в ур. Поруби (Погреби) [16. С. 18; 90–92]. На сьогодні тут налічується 142 насипи, з яких близько 70 мають зовнішні ознаки руйнувань, завданих скарбошукачами. Могили представлені широкими куполоподібними насипами, часто з малим ровом біля підніжжя. Середня висота курганів сягає 1 м, а діаметр – 4–10 м. Насипи віддалені один від одного на два і більше метрів, але є випадки, коли вони сходяться підосновами. Першу наукову

інформацію про цей могильник можна почерпнути з коротких повідомлень Т. Земенцького [90–92], де дослідник акцентував увагу на приблизному місцезнаходженні могил, з поданням їхньої окружності та висоти і максимальних, як для того часу, словесних характеристиках залишків поховань й супровідного матеріалу. При цьому слід зазначити, що чимало поховань, і перш за все інгумаційних, були вже поруйновані до початку розкопок, або ж зовсім відсутні під насипами. Від поруйнованих збереглися лише окремі частини скелетів, а у “порожніх” виявлено залізні цвяхи (очевидно, від домовин), уламки керамічного посуду, вугілля. Незважаючи на такий стан справ, досліднику вдалося виявити два типи поховань – *підкурганні кремаційні* та *підкурганні інгумаційні*. Тут варто додати, що в окремих, менших за розмірами могильних насипах, учений нічого не віднайшов, навіть слідів людських кісток (мається на увазі інгумаційних – М.Ф.). До подібного висновку дійшов й І. Старчук. У 1946 р. він дослідив один курганний насип, де виявив, як зазначає дослідник, частково тілопальний ритуал [22. С. 386]. Отже, в різних частинах могильника фахівці відкрили значну кількість кремаційних підкурганних поховань, які за супровідним матеріалом (керамікою) належать до XI ст. Разом з тим, переважна більшість поховань були інгумаційними, при чому, окрім одиничних, траплялися й парні. Особливо багатими на знахідки виявились парні. Так, в південно-західній частині могильника Т. Земенцький виявив два парні поховання. Описуючи їх, він зосередив основну увагу на переліку супровідного інвентаря. За його словами “...в межах чоловічого поховання віднайдено дротяну кольчугу і залишки шкіряного пояса, в роті – золоту бляшку, а поруч з ним – залізний меч, рештки двох дерев’яних відер, точильний брусок та кістяну ручку ножа. Слід зазначити, що в одному із відер знаходилися кістки тварини. На шиї жіночого кістяка було намисто, на правій руці – бляшаний золотий браслет, а з лівої сторони – глиняний горщик із їжею” [92].

Ось як згодом пояснював походження цих поховань Я. Пастернак: “...це були парні поховання варязьких дружинників у дерев’яних коморах під могильними насипами. В одному з них, біля монастиря оо. Василіян, обидва кістяки, чоловічий та жіночий, мали в роті золоті бляшки, які первісно були, мабуть, покладені на закриті вуста покійників. Крізь закриті золотом вуста – вірили тоді – душа не може повернутися в тіло і зробити його живим мерцем-упирем. На грудях в обох кістяків лежали срібні хрестики, отже, були це вже християни. Біля них виявлено різні особисті прикраси та залишки двох дерев’яних відер, колись, мабуть, з харчами. Подібне поховання, датоване варязьким мечем X ст., знайдено і в другій могилі” [11. С. 140–141]. З твердженням ученого щодо походження поховань важко не погодитись. Але наведене датування є більш, ніж дискусійне. По-перше, навіть візуальні спостереження однозначно вказують, що в цьому місці, тобто ур. Поруби, курганні насипи перекривають зовнішню лінію оборони (вал і рів). По-друге, вал з ровом в цьому урочищі та на оболоні становлять зовнішню лінію захисту (див. рис. 1). Вони подібні навіть за зовнішніми ознаками. По-третє, параметри і конструкція залишків земляного насипу, а також віднайдений керамічний матеріал з розкопок І. Старчука в

ур. Поруби у 1946 р. виявилися аналогічними до тих оборонних споруд та рухомих артефактів, які ми отримали під час досліджень 1990 р. на оболоні. Стратиграфічні спостереження та характер матеріалу, віднайденого нами в оборонних приміщеннях *in situ*, дали підстави констатувати, що ця лінія захисту припинила своє функціонування в кінці X ст. [30. С. 22–23; 31; 34. С. 281–282].

Важливими аргументами на підтвердження асинхронності функціонування оборонної лінії та могильника є супровідний матеріал з підкурганних інгумаційних поховань, здебільшого уламки та фрагменти керамічного кухонного посуду, менше – прикраси, предмети побуту, озброєння тощо. Саме на основі озброєння дослідники відносили цей могильник до слов'янського часу [11. С. 147; 86; 90. С. 59–60 та ін.]. Проте, як виявилось під час подальшого опрацювання супровідного матеріалу, і зокрема прикрас, всі вони датуються XI–XII ст., при тому, що більшість з них мають варязькі впливи [11. С. 147–148; 86; 87. С. 6–12; 88. С. 458–459]. Таке датування досить красномовно підтверджують прикраси, віднайдені в підкурганних похованнях Т. Земенцьким*, детальне опрацювання яких останнім часом здійснив Р. Лівох [87. С. 6–12. Рус. 1–12; 88. С. 458–459]. Серед них на увагу заслуговують: перстень з великої могили № 2, перстень з могили під валом або окремої могили, браслет і перстень з великої могили № 1 (парне поховання). Ці та інші прикраси з розкопок курганного могильника фахівці датують XI–XII ст., а то й XIII ст. Отже, некрополь разом з давньоруським городищем і прилеглими до нього селищами складає один комплекс.

Цікавий погляд щодо появи курганного могильника у Пліснеську висловив Б. Томенчук. Він вважає, що підкурганні поховання належали представникам військової киево-волинської дружини і членам їхніх сімей [25. С. 236]. За його схемою, еволюція поховальних пам'яток для Галицько-Буковинського Прикарпаття співпадає з різними етапами одержавлення цих земель. Появу різночасових підкурганних типів поховань учений пов'язує з тим, що галицькі землі декілька разів включались в процеси формування давньоруської держави – Київської Русі, і при цьому стверджує, що вони не були характерними для місцевого поховального обряду, а відображали різні етапи одержавлення і феодалізації хорватських земель великокиївськими князями, зокрема: а) в кінці IX – початку X ст. – як наслідок військового походу князя Олега (885 р.); б) у кінці X–XI ст. – як наслідок військового походу князя Володимира Святославовича (русько-хорватська війна 992–993 рр.). Крім того, дослідник вказує на два основні шляхи одержавлення хорватських земель, які починались у Пліснеську і рухались на захід (Перемишль) і на південь до Дністра (Теребовля, Галич, Ревне) [25. С. 240–241]. У другій половині XI – на початку XII ст. на території галицьких земель з'являється ціла низка нових князівських замків, населення яких користувалося підкурганними похованнями

*Останнім часом світ побачили публікації ювелірних прикрас, віднайдених Т. Земенцьким, які зберігаються у фондах Інституту археології Краківського університету.

за обрядом тілопокладення. Це був, на думку Б. Томенчука, період третього, внутрішнього, одержавлення, яке проводили Ростиславичі під час формування Галицького князівства [25. С. 240–241].

Можна цілковито погодитися з думкою Я. Пастернака та Б. Томенчука лише щодо приналежності могильника варязькій дружині, яка перебувала на службі у київських князів. З перебігом асимілятивних процесів, які інтенсивно проводили останні, таких “чистих” поховань не було, хоча до третини–середини XII ст. (часу масового впровадження ґрунтового інгумаційного обряду поховання) для цієї категорії населення продовжують функціонувати підкурганні інгумаційні захоронення з пережитками язичництва, мається на увазі наявність супровідного матеріалу – посуду з їжею.

Отже, **курганний могильник** в ур. Поруби є невід’ємною складовою бургівської структури Плісеського городища XI – середини XII ст. (дитинець – посад – окольне місто + курганний некрополь). Адже власне ця модель характерна для підкорених Києву міст. Отримані матеріали дають підстави вважати, що під час приєднання “окраїнних земель” до Київської держави, правляча верхівка намагалася змінити все, що якимось нагадувало про попередній спосіб життя, в тому числі, й місцеву язичницьку ідеологію (культи, обряди, традиції тощо). Разом з тим, протягом цього перехідного етапу місцеве населення продовжувало ховати своїх одноплемінників за старим традиційним звичаєм, залишивши після себе ґрунтові кремаційні поховання, пошуки яких є надзвичайно актуальними.

Другий етап давньоруського Плісеська характеризується значним економічним піднесенням, що яскраво відображено у матеріальній та духовній культурі. Насамперед, це проявляється в структурі, яка за результатами досліджень, ймовірно, виглядала так: дитинець – посад – монастир – передмістя та зміни у плануванні укріплених та неукріплених його складових.

Планувальна структура **дитинця** та **посаду** дещо відмінна від першого етапу давньоруського часу. Як вже було зазначено, в другій третині XII ст. на дитинці з’являється новий тип житлово-господарських споруд – будівлі наземного типу з каркасно-стовповою конструкцією стін та глинобитними купольними печами. Швидше за все, в цей час формується вулична забудова, на що вказує їхнє розташування [19. С. 12–15; 27. С. 3–4. Рис. 3, 4. Фото 1–4; 41; 67. С. 26–27. Рис. 20–21 та ін.].

Важливою складовою планувальної структури цих міських територій у другій половині XII – середині XIII ст. є інгумаційні ґрунтові могильники. І це не випадково. Як показали результати досліджень наших попередників, а також і власні, саме у середині XII ст. в Плісеську, як і в регіоні взагалі, спостерігається масове впровадження християнства, що супроводжується переходом до захоронення в ґрунтових могилах. У цьому плані важливою ланкою в еволюції поховального обряду є ґрунтові інгумаційні могильники на укріпленій території городища XII–XIII ст. Ґрунтові тілопокладення в Плісеську виявлено у п’яти місцях: три – на т.зв. середгородді в ур. Високе Городиско [15. С. 3–5; 67. С. 26–27; 68] і по одному – на дитинці в ур. Замчисько [2; 3; 27. С. 14–17] та в ур. Цер-

квиська [2–3]. Їх закладали на місці нефункціонуючих заглиблених (IX–XII ст.) і наземних (середини XII ст.) жител, господарських ям, майстерень тощо [15. С. 3–22; 19. С. 1–18; 27. С. 3–4. Рис. 3–4. Фото. 1–4 та ін.]. Як відомо, кладовища у цей час знаходилися максимально близько до культових споруд, тобто були “прицерковними дворами”. Наявність п’яти могильників вказує на те, що поряд з ними завжди знаходяться залишки тогочасних церков. Яскравим підтвердженням сказаному є могильник на дитинці. За попередніми підрахунками, впродовж XX–XXI ст. тут відкрито понад 170 ґрунтових інгумаційних поховань. Як правило, усі вони безінвентарні і мали західну орієнтацію. У південно-західній частині кладовища (там, де виявлено асинхронні тілопокладення) у культурному шарі віднайдено чимало знахідок культового призначення, долівкові різноколірні поливані керамічні плитки, культовий інвентар тощо [27. С. 7]. До цього слід додати, що аналогічна ситуація спостерігалася і в ур. Церквиська, де Р. Багрій виявив залишки фундаментів великої кам’яної споруди (церкви?) та поховання поблизу неї [1–2].

Зміна поховального обряду, тобто поява ґрунтового могильника, і у першу чергу на дитинці, тісно пов’язується із зміною планувальної структури Плісеська. Мова йде про ґрунтовий інгумаційний могильник XII–XIII ст., що тут знаходився. В цей час перебудовуються масивні оборонні лінії захисту, які оточують дитинець. Внутрішня забудова центральної частини міста має рядовий характер, тобто наземні житлові споруди, які з’явилися протягом другої третини XII ст., розташовані рядами. З будівництвом церкви та закладенням кладовища територія, зайнята під цивільну забудову, поступово скорочувалася.

Поява ґрунтових інгумаційних могильників у Плісеську (середина XII – середина XIII ст.) свідчить про повне підкорення міста великокнязівському Києву в усіх сферах, в тому числі, й духовній. Якщо курганні насипи ще певною мірою зберігають язичницькі традиції, то поява ґрунтових тілопокладень свідчить про майже повну зміну релігійно-культурних орієнтирів та впровадження християнської ідеології. Згодом, з середини XII ст. на території дитинця та в середгородді (на посаді) жителі літописного Плісеська будують церкви і закладають поряд з ними християнські кладовища.

Важливою складовою міської інфраструктури в кінці XII – середині XIII ст. був **Підгорецький монастир**, який зараз займає невелику терасу західної частини слов’янського городища (див. рис. 1). За попередніми даними, час його заснування припадає на кінець XII ст. До речі, ще донедавна він зберігав подвійну назву “здавна іменованій Плісеський”, а одна з найменших за площею укріплених частин й досі називається Оленин Парк. І це не дивно, адже з давнім Плісеськом пов’язана й легенда про княжну Олену, і зокрема про те, що вона заснувала тут монастир. Відомо, що під час побудови нині діючої монастирської церкви було вмуровано кам’яну плиту з написом: “GELSISSIMA PRICIPISSA HELENA M • DUCIS WSEWOLDI FILIA • ANNO 1180 • НОС MONASTERIUM PRIMO FUNDAVIT ...” (“**Вдячна княжна Олена, дочка князя Всеволода, у 1180 році цей монастир вперше заснувала...**”). До речі, ця мармурова плита із написом латинською мовою, ще й зараз збереглася

на лівій внутрішній стіні монастирської церкви. Дослідники припускають, що основою для запису, який виконано на початку XVIII ст., ймовірно послужив давніший текст, який міг зберігатися в попередній церкві*.

Базуючись на археологічних та топонімічних відомостях можна вважати, що в кінці XII ст. монастирська територія, швидше за все, знаходилася в ур. Оленин Парк. Археологічним підтвердженням зазначеному слугують результати розвідкових досліджень у 2007 р. [49. С. 14–18; 54. С. 144–145 та ін.]. Під час рекультивацийних робіт тут виявлено заповнені вапняковим камінням фундаментні рови, поливану керамічну плитку та бронзове окуття вікон. На думку професора архітектури Санкт-Петербурзького університету О. Іоанісяна та кандидата архітектури, наукового співробітника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Ю. Лукомського, які оглядали залишки цього об'єкта в процесі досліджень, це ймовірні залишки давньоруської церкви. Сказане добре узгоджується з писемними та топонімічними даними**.

Після занепаду міста, тобто з середини – кінця XIII ст. місцезнаходження монастиря тричі змінювалося, на що вказують результати пошукових робіт. Шляхом обстежень та розвідок, проведених експедицією Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка в рамках пілотного проекту “Археологічний кадастр України /Львівська область/”, вдалося відкрити залишки двох монастирських церков [61. С. 40–41]. Фундаменти однієї з них відкрито поблизу старого монастирського цвинтаря, за 150 м на північ від сучасної монастирської церкви. Тут збереглися кам'яні фундаменти церкви, поряд з якими віднайдено так звані “ризькі гроші” кінця XVI – середини XVII ст. Фундаменти другої будівлі, ймовірно культового призначення відкрито у північно-західній частині ур. Високе Городиско, за 300 м на схід від сучасного монастиря. Тут, на місці віднівельованої площадки, розмірами 28×9 м, відкрито фундаментний рів та кам'яну кладку в ньому (західна стіна), уламки битої цегли-пальцівки та керамічний посуд XIV – початку XV ст. Таким чином, перелічені залишки церков з великою долею вірогідності можна віднести до функціонування Плісеського монастиря з кінця XII – до кінця XVIII ст.

Особливе місце серед перелічених об'єктів посідають залишки культових та господарських споруд на території сучасного Підгорецького монастиря, зокрема ті, що знаходяться в зоні проведення будівельно-монтажних робіт (фундаменти та підвальні приміщення великої кам'яної церкви середини XVII – кінця XVIII ст., західну частину якої відкрила Н. М. Білас у 2007 та 2008 рр.). Загалом віднайдено місцезнаходження шести монастирських церков XII–XIII ст., XIII–XIV ст., XV–XVII ст. та XVII–XVIII ст.

* У 2007 р., під час рятівних археологічних робіт, навпроти дзвіниці монастирської церкви експедиція під керівництвом Н. М. Білас виявила фундаменти та підвальні приміщення великої кам'яної церкви.

** Подальші дослідження дадуть змогу підтвердити або заперечити цю думку.

Отже, у світлі нових археологічних пошуків, які базуються на нових теоретико-методологічних підходах, Пліснеський археологічний комплекс – це сукупність пам'яток слов'яно-руської доби: городищ, могильників, селищ, які впродовж того чи іншого періоду, були складовими певної моделі поселенської структури. У слов'янський час, тобто в IX–X ст., тут функціонувало городище полісного типу. Його поява тісно пов'язана із культовим місцем в ур. Оленин Парк. Тут у 2007 та 2009–2013 рр. в нижній частині культурного шару відкрито залишки вівтаря, наземного будинку-контини та “жертвовного поясу”, тобто слов'янських культових язичницьких об'єктів останньої чверті I тисячоліття н.е., які були своєрідним ядром формування полісу. Протягом IX–X ст. Пліснесько було містом-державою із притаманною для цього виду укріплених поселень планувальною структурою і соціальним устроєм. У кінці X ст., під час військового походу Володимира Великого в прикарпатські землі, воно було спалене, а згодом, на одній із його частин (ур. Оленин Парк та Замчисько) збудоване городище бургівського (замкового) типу та прилеглі селища, які безперервно функціонували з початку XI до середини XIII ст. У давньоруський час чітко простежуються два етапи розвитку Пліснеська: початків XI – першої третини XII ст. та другої третини XII – середини XIII ст. Протягом першого етапу місто складалося з дитинця, посаду та передмістя (окольної частини). Невід'ємною складовою цього комплексу був курганний некрополь, що знаходився на північ від міських стін в ур. Поруби. Другий етап давньоруського Пліснеська характеризується видозміною планувальної структури, і виглядає так: монастир – дитинець – посад – окольний город.

Отже, джерела, сформовані на основі досліджень Пліснеського археологічного комплексу, дають змогу простежити еволюцію оборонних укріплень, житлового та господарського будівництва, поховального обряду, матеріальної і духовної культури протягом IX–XIII ст., що своєю чергою, дозволяє з нових теоретико-методологічних позицій висвітлювати господарські, соціальні та етнокультурні процеси.

Підсумовуючи результати наших досліджень за останні роки, треба сказати, що вивчення перелічених проблем неможливе у межах якоїсь однієї конкретної пам'ятки чи комплексу в цілому на мікрорегіональному рівні, а лише в контексті добре фіксованих змін на мезо- та макрорівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багрий Р. С.* Плеснеск // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 111–114.
2. *Багрий Р. С., Овчинников О. Г.* Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 11–13.
3. *Багрий Р. С., Ратич А. А.* Исследование древнего Плеснеска // АО 1970 г. – 1971. – С. 300.
4. *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология. – М., 1983.
5. *Зінко Ю. В., Муха Б. П.* Вороняки // Географічна енциклопедія України. – К., 1989. – Т. 1. – С. 223.

6. *Кучера М. П.* Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 132–145.
7. *Кучера М. П.* Кераміка Древнього Пліснеська // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 143–154.
8. *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 3–56.
9. *Кучера М. П.* Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плеснеска // СА. – 1962. – № 1. – С. 292–294.
10. *Літопис Руський.* За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989.
11. *Пастернак Я.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий Збірник УВУ. – Мюнхен, 1948. – V.
12. *Пелецький М. А., Чайка Р. М.* Раскопки летописного Плеснеска // АО 1980 г. – 1981. – С. 299–300.
13. *Раппопорт П. А.* К вопросу о Плеснеске // СА. – 1965. – № 4. – С. 93–94.
14. Слово о поході Ігоревім Ігоря сина Святославового внука Олегового (переклад Павла Салевича). – Львів, 1999.
15. *Старчук І., Пастернак Я.* Полеві шкідливі городища Пліснесько село Підгірці – р-н Олесько Львів. області. 1940 р. // Архів І. Д. Старчука.
16. *Старчук І. Д.* Щоденник роботи Пліснеської археологічної експедиції за 1946 р. // Архів ІУ НАНУ. – Оп. 5 – Од. зб. № 15.
17. *Старчук І. Д.* Щоденник роботи експедиції в с. Пліснесько за 1947–1948 рр. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 48/395.
18. *Старчук І. Д.* Денник розкопів на городищі Пліснесько 1948 р. // Архів ІУ НАН України – Оп. 5. – Од. зб. 50.
19. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1948 р. (полеві рисунки) // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 364.
20. *Старчук І. Д.* Звіт про розкопки на городищі Пліснесько в 1947–1948 рр. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 46.
21. *Старчук І.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 76–85.
22. *Старчук І.* Розкопки городища Пліснеська в 1947-1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 379–394.
23. *Старчук І.* Розкопки городища Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 32–35.
24. *Тимоцьук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К., 1976.
25. *Томенчук Б. П.* Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX–XII ст. // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2000. – № 1. – С. 235–243.
26. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської госпдогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу “Дружба” в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
27. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження Бродівської госпдогвірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
28. *Филипчук М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука // ЗНТШ. – 1993. – Т. ССХХV. – С. 97–103.
29. *Филипчук М. А.* Іван Старчук – дослідник давнього Пліснеська // Тези III Всесітнього з'їзду бріджан. – Броди, 1993. – С. 26–27.

30. *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези міжнар. конф. – Львів, 1993. – С. 21–23.
31. *Филипчук М. А.* Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Тези міжнар. конф. – Львів, 1994. – С. 9–11.
32. *Филипчук М. А.* Нова знахідка – Пліснеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1994. – № 10–12. – С. 50–55.
33. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
34. *Филипчук М.* Пліснеський археологічний комплекс (стан та перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип I. – С. 279–285.
35. *Филипчук М. А.* Звіт про результати розвідково-рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський район Львівської області) у 1999 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
36. *Филипчук М. А.* Звіт про рятивні археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 1999 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
37. *Филипчук М. А.* Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ; Чернівці. – 1999. – № 1(3). – С. 99–106.
38. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
39. *Филипчук М.* Проблема хронології і періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф. 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
40. *Филипчук М. А.* Звіт про рятивні роботи на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2001 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
41. *Филипчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. – Київ; Чернівці. – 2000. – №1. – С. 249–261.
42. *Филипчук М. А.* Дослідження літописного Пліснеська у 2002 році // АДЛУ. – 2002. – № 5. – С. 197–221.
43. *Филипчук М. А.* Про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2003 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
44. *Филипчук М. А.* Планувальна структура поселень Райковецької культури в Прикарпатті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 290–295.
45. *Филипчук М. А.* Рятивні археологічні роботи в літописному Пліснеську в 2001, 2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні. 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 328–334.
46. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення археологічних розкопок на території Підгорецького замку та рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2004 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.

47. Филипчук М. А. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 58–70.
48. Филипчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі у с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 119–120.
49. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Плісеська у 2007 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
50. Филипчук М. Оборонні споруди Плісеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–229.
51. Филипчук М. Природно-топографічні умови розташування Плісеська // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. – 2008. – Вип. 4.
52. Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.
53. Филипчук М. А. Звіт про археологічні розкопки Плісеського городища у 2008 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
54. Филипчук М. А. Дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 130–176.
55. Филипчук М. До питання про роль і місце слов'янських городищ в системі заселення українського Прикарпаття // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжн. наук. конф. – Чернівці, 2009. – С. 74–75.
56. Филипчук М. А. Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
57. Филипчук М. А. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2009 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
58. Филипчук М. А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Плісеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
59. Филипчук М. А. Основні підсумки археологічних досліджень слов'яно-руських пам'яток у Верхньому Подністров'ї протягом 2000–2007 рр. // Археологічні дослідження у межириччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр.: Матеріали міжн. наук. конф. 6–8 травня 2008 р. – Львів, 2011. – С. 61–81.
60. Филипчук М. Літописний Плісеськ у світлі нових археологічних досліджень // “Слово о полку Ігоревім” як пам'ятка української літератури (до 820-річчя написання твору): Матеріали наук. конф. – Львів; Дрогобич, 2011. – С. 158–181.
61. Филипчук М. А. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2010 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
62. Филипчук М. А. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2011 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
63. Fylyptschuk M. Der archäologische Komplex von Plisnes'ko // Mezi raným a vrcholným stredovekém. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozenám přátelé, kolegové a žáci. – Brno, 2012. – S. 235–250.
64. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
65. Филипчук М. А. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2012 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
66. Филипчук М. А. Попередні результати дослідження західної частини урочища Оленин Парк на території Плісеського археологічного комплексу в 2012 р. // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 147–167.
67. Филипчук М. А. Звіт про дослідження Плісеського археологічного комплексу у 2013 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.

68. *Филипчук М. А., Завітій Б. І., Филипчук А. М., Гринюка Б. М., Соловій Г. В.* Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2013 р. // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 345–347.
69. *Филипчук М. А., Соловій Г. В.* До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвовного поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 62–95.
70. *Филипчук М. А., Соловій Г. В.* До питання про ритуальні поховання в межах “жертвовного поясу” культового місця Пліснеського археологічного комплексу (за матеріалами досліджень 2009 року) // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2012. – Вип. 15. – С. 24–41.
71. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. “Оленин Парк” на території Пліснеського археологічного комплексу в 2010 р. // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 172–200.
72. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження п'ятої лінії захисту (вал №4) Пліснеського археологічного комплексу у 2011 р. // Вісник Інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 128–156.
73. *Филипчук М. А., Филипчук А. М.* Попередні результати дослідження лінії захисту №4 (валу №5) Пліснеського археологічного комплексу // Вісник Інституту археології. – 2013. – Вип. 8. – С. 168–186.
74. *Филипчук М. А., Филипчук А. М., Завітій Б. І.* Результати суцільних розвідкових робіт Пліснеської археологічної експедиції на території Золочівського району у 2011 р. // Вісник Інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 107–127.
75. *Филипчук М. А., Филипчук А. М., Соловій Г. В., Завітій Б. І.* Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2012 р. // Вісник Інституту археології. – 2012. – Вип. 7. – С. 185–186.
76. *Филипчук М., Шуй Н.* Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 71–85.
77. *Шарлемань Н. В.* «Дебрь Кисаня». «Слово о полку Игореве» (сборник исследований и статей). – М.; Л., 1950. – С. 206–221.
78. *Шуй Н.* До питання про топографію слов'янських кремаційних могильників в Українському Прикарпатті // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Тези доповідей III Міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2004. – С. 137–138.
79. *Шуй Н.* Про топографію могильників літописного Пліснеська // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Матер. IV Міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2005. – С. 194–196.
80. *Ягодинська М. О.* Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. – Тернопіль, 1994. – №1. – С. 137–153.
81. *Ягодинська М. О.* Слов'яни (VI–IX ст. н.е.) // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 57–68.
82. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodiej. – Lwów, 1905 – N 30. – S. 9.
83. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodniej. – Lwów, 1907. – N 32. – S. 5.
84. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej. – Lwow, 1918.
85. *Kompaniewicz. B.* Wiadomosci o Podhorcach i kłacztoze bazylianskim // Lwówianin. – 1838. – III. – S. 27–29.

86. *Lehńczyk G.* Trzy miecze Wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie // Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza red/ J. Kostrzewski, Poznań, 1930. – S. 369–371.
87. *Livoch R.* Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopissowym Plesniku // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 2005.– S. 5–12. – Рис. 1–12.
88. *Livoch R.* Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podgorcach na Ukrainie // Świat słowian wczesnego średniowiecza. – Szczecin; Wrocław, 2006. – S. 457–463. – Рис. 1–14.
89. Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. – 1887. – T. VIII.
90. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki arceologicznej v roku 1881 dokonanej // ZWAK. – 1882. – T. VI. – S. 58–61.
91. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki arceologicznej do Podhorec w r. 1882 dokonanej // ZWAK. – 1883. – T. VII. – S. 41–50.
92. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki arceologicznej do Podhorec w r. 1883 dokonanej // ZWAK. – 1884. – T. VIII. – S. 87–99.

	<i>болото</i>		<i>вал</i>
	<i>джерело, струмок</i>		<i>рів</i>
	<i>канал</i>		<i>западини</i>
	<i>яр</i>		<i>територія селищ</i>
	<i>очерет</i>		<i>GPS- координати</i>
	<i>пасовище</i>		<i>траншеї</i>
	<i>куці</i>		<i>рівень сучасної поверхні</i>
	<i>широколисті ліси</i>		<i>дерн, лісова підстилка</i>
	<i>хвойні ліси</i>		<i>чорні гумусовані суглинки (орний шар)</i>
	<i>сад</i>		<i>чорні гумусовані суглинки</i>
	<i>польові та лісові дороги</i>		<i>темно-сірі гумусовані суглинки</i>
	<i>шосейні дороги</i>		<i>сірі опідзолені суглинки</i>
	<i>житлові та господарські будівлі</i>		<i>світло-сірі суглинки, опідзоли</i>
	<i>культові споруди</i>		<i>верхня межа лесу «материк»</i>
	<i>кладовище</i>		<i>вугілля, зола</i>
	<i>ліній електропередач</i>		<i>глиняна вимазка, кераміка</i>

Умовні позначення.

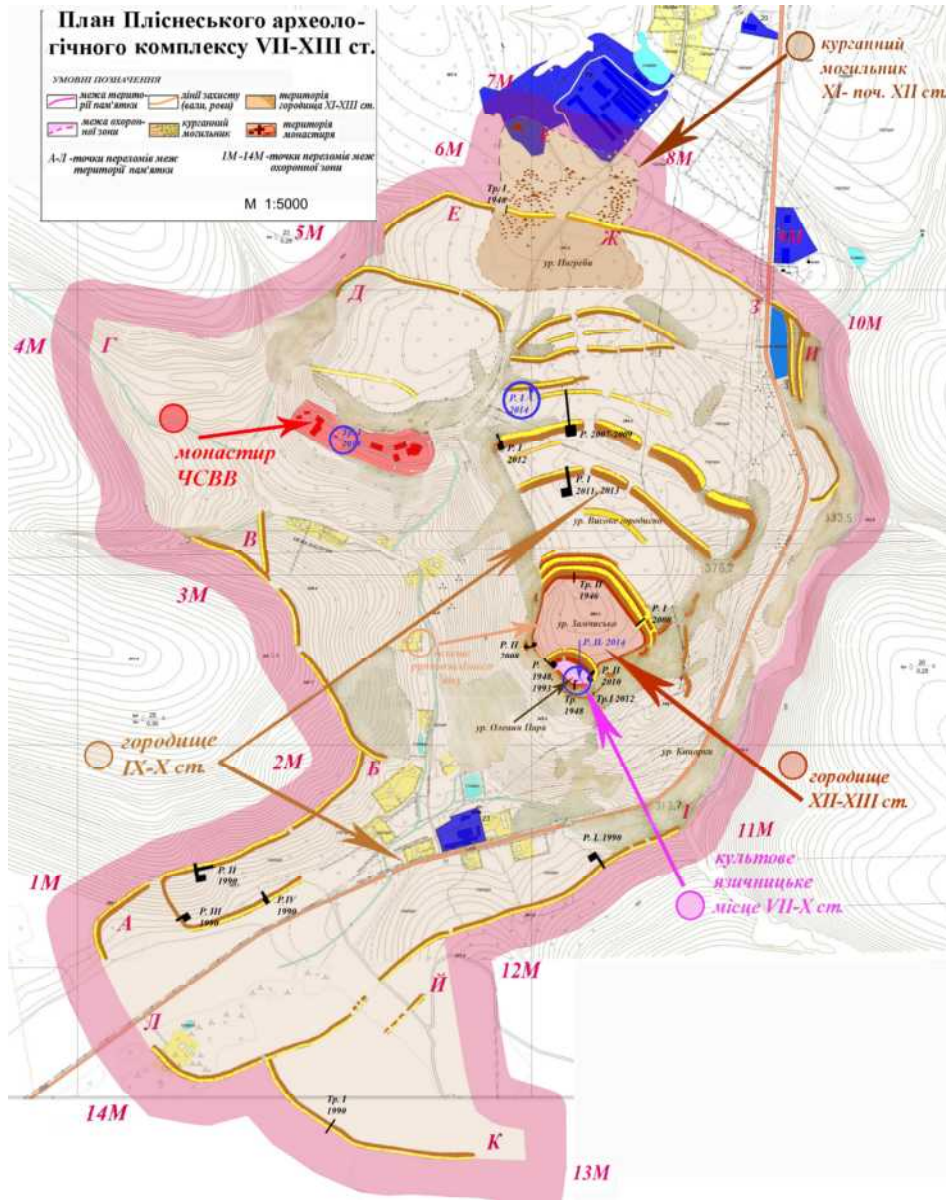
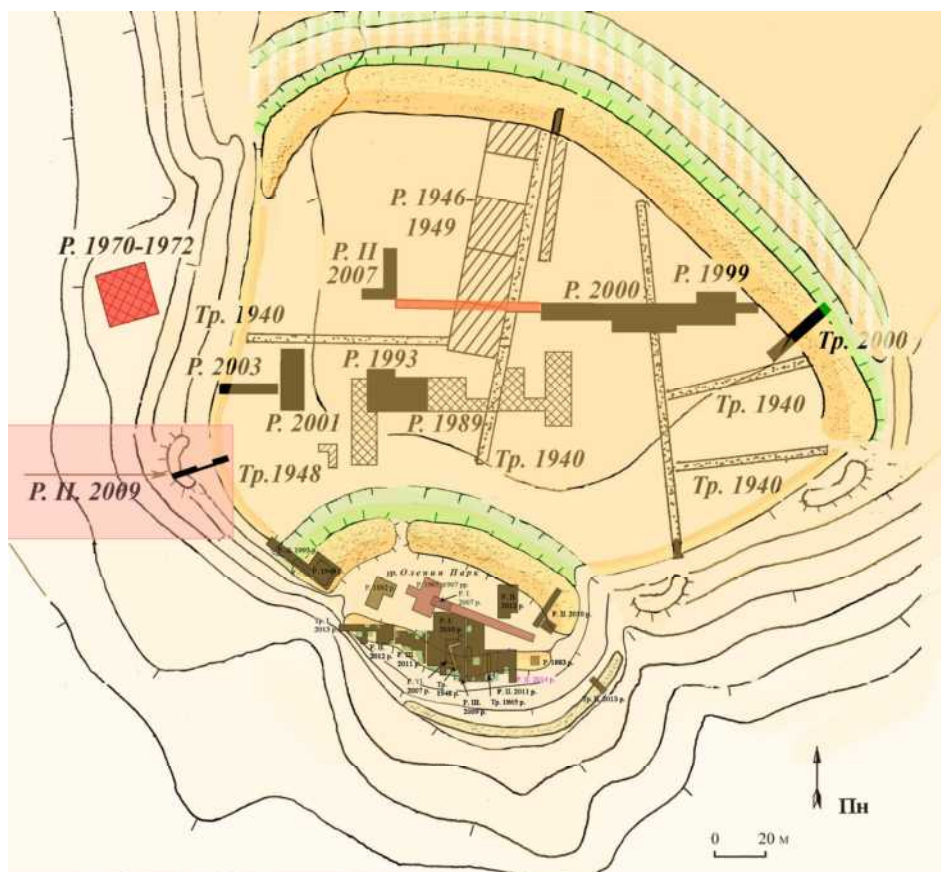

Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Рис. 2. План центральної частини Пліснеського археологічного комплексу (ур. Оленин Парк і Замчисько).

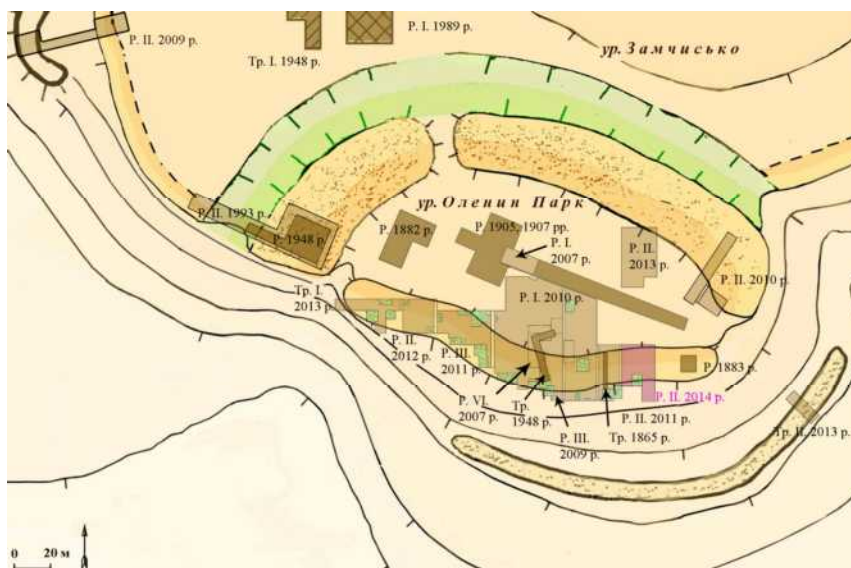

Рис. 3. Місцезнаходження розкопів в ур. Олений Парк.

PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX: THEORY AND PRACTICE OF STUDIES

M. Fylypchuk

Ivan Franko Lviv National University

Universytetska St., 1, Lviv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net.

The article relates on the studies of the Plisnesko archaeological complex from 19th until 21st centuries. Following the results especially from last years the distinction is determined between the Slavic and Ancient Rus' periods. The analysis was made of the theory and methodic of sources processing on all types of archaeological sites which according to their period formed "police" (late 7th – 10th centuries) and "burg" (11th – 13th centuries) models of ancient Plisnesko. In Slavic period Plisnesko functioned as a town of "police" type. Its origins were closely related with the ritual site which was located in the locality Olenyn Park. The remains were found here of an altar, chapel buildings – "contyna", and sacrificial ground belt. These were the ritual pagan objects of the last half of 1st millennia AD making the center of police growth. In 9th – 10th centuries Plisnesko became fortified city-state with typical planning and social structure. At the end of 10th century it was burned during the military incursion of Volodymyr the Great at the Pre-Carpathian region. Later, in some parts of earlier town (localities Olenyn Park and Zamchysko) new hill-fort grew of the "burg" (castle) type together with some supplementary settlements. It existed continuously from early 11th until mid. 13th centuries. Two stages of town growth were allocated in this period. At first one from early 11th until first third of 12 century the town was composed of castle ("dytynets"), downtown ("posad") and suburbs. Also the barrow mound ground composed an integral part of this complex outside the northern wall in the locality Poruby. At second stage from the second third of 12th until mid. 13th century Ancient Rus' Plisnesko suffered certain modification of city planning showing next structure: monastery – castle – downtown – suburbs.

Key words: Plisnesko archaeological complex, ritual site, hill-fort of "police" type, hill-fort of "burg" type, barrow mound ground, graveyard, monastery.

Стаття надійшла до редколегії 18. 09. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 904(477.83):721:378.4.011.3-057.175:902(477.84-25)І.Старчук

**ЖИТЛОВІ ТА ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ НА ДИТИНЦІ ПЛІСНЕСЬКОГО
ПІЛСНЕСЬКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІВАНА СТАРЧУКА)**

Б. М. Гринюка

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

Проаналізовано житлові та господарські будівлі на дитинці Пліснеського городища за матеріалами Івана Старчука. Основну увагу приділено його звітам з археологічних розкопок 1946–1949 рр. на центральній частині пам'ятки.

Ключові слова: Іван Старчук, Пліснеське городище, Львівський державний університет ім. Івана Франка, Львівський відділ археології АН УРСР, Я. Пастернак, археологія.

Неоціненна заслуга у дослідженні ранньосередньовічних старожитностей України належить Івану Старчуку. Саме під час навчання у Львівському університеті імені Яна Казимира він захопився вивченням античного (“класичного”) мистецтва. У подальшій праці мистецтво й археологія стали основою його наукового та публіцистичного доробку. З особової справи ученого дізнаємося, що “в практичній археологічній роботі (в археологічних розкопках) брав участь з 1935 р.” [1. Арк. 12]. На жаль, інформації про участь І. Старчука в археологічних розкопках у міжвоєнний період не збереглося. Вважаємо, що учений міг перебувати на археологічних розкопках, які проводили польські львівські науковці, можливо із кафедри класичної археології або Інституту класичної археології Львівського університету ім. Я. Казимира.

В українській історіографії про І. Старчука писали М. Филипчук [37. С. 97–103; 38], О. Ситник [31], О. Домбровський [3. С. 229–233], Г. Филипчук [36. С. 20–37] та автор цього дослідження [2. С. 49–51]. Також, важливим джерелом інформації є спогади дочки ученого – Оксани [35. С. 329–334] та особисті матеріали І. Старчука, які зберігаються у його зятя – Юліана Йосифовича Тузяка у Львові [26–29].

Джерельну базу наукового дослідження становлять матеріали Архіву Львівського національного університету ім. Івана Франка (далі – ЛНУ) [1], Наукового архіву Інституту археології ЛНУ (далі – ІА ЛНУ) [7–10], Наукового архіву відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (далі – ІУ НАН України) [11–22, 24] та Львівського історичного музею [6].

Під час радянської окупації західноукраїнських земель І. Старчук звернув увагу на археологію, як науку, яка дозволяла детальніше вивчати давню історію України. Також цьому сприяла його співпраця з Я. Пастернаком. До речі, останній з них став відомим у середовищі української інтелігенції завдяки

розкопкам терену княжого Галича (1934–1941 рр.), де відкрив Успенський собор з саркофагом Ярослава Осмомисла [25].

Вперше І. Старчук познайомився із Плісеським городищем у серпні 1940 р., після завершення експедиції Я. Пастернака у с. Крилос [24]. Метою було ознайомлення з територією пам'ятки та можливість подальших систематичних розкопок [38; 36. С. 21–38]. На жаль, як зазначав І. Старчук, документації з дослідження пам'ятки у 1940 р. не збереглося. Власне про це дізнаємося зі звіту з розкопок Плісеська за 1946 р., у якому він написав: "...в 1940 р. робив на городищі археологічні досліди Я. Пастернак. Він попровадив 5 сонд вздовж і поперек південної частини городища /середгороддя/ і 4 сонди на середущій частині городища. Документація розкопів Я. Пастернака не збереглася у Львові..." [7. Арк. 3; 11. Арк. 3]. Очевидно, що у 1940 р. учені досліджували центральну частину городища – ур. Замчисько або так званий Дитинець, де вздовж і поперек слов'яно-руського міста заклали дев'ять траншей, глибина яких сягала не більше 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Певні судження про результати цих робіт можна зробити із збереженої документації – так званих "Полевих шкців" 1940 р. [10]. Окрім наявної документації, зберігся унікальний фрагмент кістяної іконки-складня із зображенням давньоруського воїна [23. С. 539–540; 6].

З початком Другої світової війни археологічні роботи у Крилосі та Плісеську зупинилися. За два сезони польових археологічних досліджень І. Старчук зумів освоїти теоретичні положення загальновідомої європейської археологічної школи, зокрема, методику польових досліджень, знання, які отримав на практиці в Я. Пастернака. Між іншим, останній з них був учнем чеського археолога, етнолога та славіста Л. Нідерле [37. С. 101–102].

З відновленням діяльності Інституту археології АН УРСР І. Старчук розпочав дослідження Плісеського городища. Цікаво про його повоєнний період життя написала дочка Оксана Старчук: "...літа майже з батьком не пам'ятаю, хіба ще зовсім малою, бо переважно це були розкопки у Плісеську. Я там не була, але для батька це був важливий період життя. Він здавна цікавився історією Галицько-Волинського князівства, брав участь у розкопках у Крилосі біля Галича у групі Пастернака, відомого археолога. Батько знав наукові методи розкопок на рівні містобудування, тобто городища, а не лише шукання скарбів. З ним їздили Смішко, Ратич, Костюк, Нечиталюк, Крушельницька, Сवेशніков. Приїжджали науковці з Ленінграду (Тіханова). У розкопках брали участь місцеві селяни. Батько був їм дуже вдячний, фотографувався з ними на пам'ять..." [35. С. 331].

Упродовж липня–серпня 1946 р. І. Старчук розпочав цілеспрямоване вивчення Плісеського городища. Окрім І. Старчука – керівника експедиції, у ній брали участь працівники відділу археології В. Манастирський, І. Сवेशніков та О. Фенін [7. С. 6–10; 11]. У цьому сезоні археолог вирішив самостійно розібратися із системою забудови центральної частини пам'ятки. Про це свідчать два розкопи, які І. Старчук заклав у найменш порушеній попередніми дослідженнями частині городища. Йому вдалося зафіксувати два житла заглибленого типу та залишки господарської ями [32. С. 78–81; 7. С. 6–10].

У північній частині дитинця, поблизу “траншеї 5” (1940 р.), археолог заклав траншею з прирізкою. Там І. Старчук виявив заглиблене житло та залишки меча (рис. 1). Власне про це він записав: “...на лаві при західній стіні виявлено довгу червону смугу, обриси якої цілком відповідають формі меча, довжиною 1 м, шириною 3–5 см, – з виразним слідом рукояті, з круглим набалдашником. На тій же лаві помічено далше до півдня рештки дерев’яного предмету, трикутної форми, що нагадує піхву меча...” (див. рис. 1) [7. Арк. 5–6]. Окремо слід відзначити, що дослідник вказував на спільні риси “за формою” виявлених жител “землянкового типу” Плісеська з аналогічними, які раніше досліджував М. Макаренко біля м. Ромни [7. Арк. 11]. Наприкінці “Звіту” 1946 р. І. Старчук підсумував: “...майбутні розкопи уточнять, як треба сподіватися, характер будівель, зокрема приналежних феодальній верхівці. Досі добутий матеріал свідчить про культурний зв’язок Плісеська з Галичем і з Волинською землею. Майбутні розкопи висвітлять краще становище Плісеська в ряді городищ феодальної Русі” [7. Арк. 12].

За час експедиції 1946 р. І. Старчук зафіксував 304 артефакти. Серед предметів найбільшу кількість становив керамічний посуд: фрагменти вінець, денець, боковин, вушок гончарного й ліпного виробництва – корчаги, горшки, миски з вушками, вимазка, частина з яких була орнаментована чи мала клейма та долівкові плитки (22 штуки). Меншу кількість становили кам’яні вироби (кременеве вістря стріли листковидної форми, кам’яні бруски, пряслиця з червоного сланцю), кістяні вироби (проколка, “вирізувана плитка”, “зубки невідомого призначення”) та скляні вироби (фрагменти скляних браслетів чорного і фіолетового кольору). Цікавими були й виявлені металеві артефакти – ножі, вістря стріл, ножиці, скоби, ключі, остроги, окуття бляхи, цвяхи, вушка від дуги відра, фрагменти обруча [4]. Таким чином, у 1946 р. І. Старчук виявив унікальні матеріали, які склали основу подальших широкомасштабних досліджень Плісеського городища.

У наступному польовому сезоні (упродовж липня–серпня 1947 р.) археолог продовжив дослідження пам’ятки, де взяли участь три наукові працівники Львівського відділу ІА АН УРСР: О. Фенін (заступник керівника і завідувач фондами – коштами), О. Ратич (помічник заступника) та В. Гук (завідувач археологічними матеріалами) [13. Арк. 1].

Мета археологічних розкопок 1947 р., як вказав І. Старчук – дослідження західної частини дитинця, на захід від траншеї 1940 р., вперек городища. Досліджувану територію він розбив на 82 ділянки, розміром 20×20 м кожна. Для наукового пошуку археолог обрав IV та XIX ділянки (рис. 2) [14; 12. Арк. 5]. На XIX ділянці, поряд з рухомим матеріалом, археолог зафіксував житла заглибленого типу № 2, 4–5 і 7 (рис. 3), а на IV ділянці – житло № 3 (див. рис. 2) і 6 [8. Арк. 6–23; 12].

Розкопки 1947 р. у Плісеську дали І. Старчуку цілісну картину існування пам’ятки. Тому в експедицію неодноразово приїжджали науковці зі Львова, зокрема М. Смішко, П. Гнип, Е. Борисенко та ін., які знайомилися з городищем та виявленими житлами заглибленого типу [13. Арк. 22–23]. Окрім цього, виявлені об’єкти не лише фотографували, але й фільмували. Так, 23 серпня 1947 р.

усі розкопки за участі кожного члена експедиції знімав на камеру кінооператор з кіностудії “Львів” та фотограф з м. Олесько [31. С. 222–224].

Важливим доробком І. Старчука в розвитку археології є його методика горизонтальної та вертикальної фіксації рухомих і нерухомих об’єктів. Суть першої полягала в тому, що площа Дитинця ділилася на сектори. Кожен із секторів складався зі 100 квадратів, розмірами 2×2 м. Вертикальна система передбачала поштихову фіксацію планіграфічних зрізів досліджуваної площі – 0,20–0,25 м [8; 12; 9. Арк. 4–5; 18. Арк. 3]. Однозначної відповіді з приводу обізнаності І. Старчука в розумінні й застосуванні фіксації рухомих і нерухомих артефактів немає. Вважаємо, що значний вплив на його методика справили наукові закордонні поїздки в Європу упродовж 1930–1935 рр. [1. Арк. 9] та співпраця з Я. Пастернаком, який ознайомив його з методикою “по-штихової фіксації”. Можливо, незначний вплив мала праця С. Леонард Вуллі, присвячена методиці ведення археологічних розкопок, на яку в міжвоєнний час він написав рецензію [39. С. 337–339]. Враховуючи у праці рекомендації й поради ведення археологічних розкопок, І. Старчук зміг їх використати під час організації стаціонарних розкопок Плісеського городища.

Окремо слід наголосити на відборі матеріалу для датування тих чи інших будівель. Хоча учений і датував споруди за принципом “у комплексі”, проте завжди чітко вказував на походження конкретних речей, що дало змогу без особливих проблем реінтерпретувати нагромаджену ним джерельну базу [38. С. 74–88]. Підхід детальної фіксації дозволив йому сформулювати повноцінне джерело з урахуванням аспектів горизонтальної і вертикальної стратиграфії, що пізніше стало основою періодизації і хронології пам’ятки, а також допомогло виділити житлові, господарські та виробничі типи споруд й охарактеризувати керамічні вироби [36. С. 21–38].

У 1947 р. І. Старчук зафіксував на досліджуваній території дитинця 982 артефакти. Так само як і попереднього року, він присвоював виявленому матеріалу порядковий номер, нотував місце знахідки: сектор (квадрат), штих (глибину від сучасної поверхні), виміри та замітки. Серед знахідок найбільшу кількість становили фрагменти керамічного посуду та чимало глазурованих керамічних плиток, а меншість займали металеві вироби (лунниці, ножі, залізна люлька, куски шлаку і т.п.), кістяні проколки з рогу оленя та скляні браслети. До речі, інвентарний список заповнювали усі члени експедиції, на це вказують різні почерки тексту записів, а наприкінці “слова-русизми” [5].

Зі звіту дізнаємося про унікальні артефакти в урочищі Дитинець. І. Старчук зафіксував на денцях горщиків три види клейм: коловидні, хрестовидні й розетовидні. Серед них цікавим є одне клеймо зі знаком шестираменної зірки, а також два клейма, наближені до знаків Рюриковичів – у вигляді тризуба, які він замалював у щоденнику [14. Арк. 1]. У звіті він повідомляв про одне із них: “...друге клеймо відмічається тим, що двозубець має на кінці протягнені в долину і в цілому є хвилясто оформлений, що не погоджувалося би з технікою різання знаків на гончарному кружку. Дальшою особливістю клейма є те, що не знаємо, як виглядала долина, тобто закінчення клейма. Судячи з захованого

розміру денця можна припускати, що вистарчало би місця на закінчення двозубця хрестиком в долині. Не будучи впевненим в цій справі ми найрадше прирівняли би наше клеймо до старших клейм, знаних з мідних підвісок з Мощинського городка /горішня Ока/ і зі Сміли м. Києва...” [8. Арк. 23–24].

Однією із важливих заслуг І. Старчука у дослідженні пам’ятки було визначення хронології Плісеського городища. На основі літописних відомостей й отриманих матеріалів він припустив, що городище існувало з кінця X ст., а найбільшого розквіту зазнало у період боярської влади в Галичині у XI–XIII ст. [8. Арк. 28; 12].

Цікаво, що за два роки дослідження пам’ятки археолог припустив про “...існування густого поселення і відносно існування побіч землянок – також наземних будівель...” [8. Арк. 24]. Дослідник звернув увагу й на функції лав у житлах заглибленого типу, навівши аналогії із “призьбами” в українських селах. Також замислювався над значенням стовпових отворів у долівці й зробив реконструкцію житла заглибленого типу виявленого на IV ділянці [8. Арк. 14; 12]. Щодо рівня забезпечення населення городища І. Старчук вказував, що “не було багате”. На основі аналізу виявлених артефактів та кісток тварин з’ясував основні заняття мешканців – землеробство, скотарство, мисливство та ремесла – гончарство, ковальство, ливарництво, ювелірне мистецтво, шкірвиробництво й військову справу [8. Арк. 24–26].

У 1948 р. основні дослідження продовжилися в ур. Дитинець. У експедиції брали участь І. Старчук (керівник експедиції), О. Ратич, П. Завада, Т. Плаксій та В. Манастирський [17. Арк. 1; 18. Арк. 1]. Як і у попередні роки, археолог продовжував розвідки з дослідження фортифікації та території заселення пам’ятки. Цікавим є один із записів І. Старчука: “...обходячи на північ від дитинця засаджені картоплею поля, ми знаходили такі місця, де на поверхні було дуже мало культурних залишків, або й зовсім їх не було, як пр. на захід від згаданої груші, на полі переселенця з Польщі Василя Бліща. Не багато черепків знайшлося також на одній ниві, безпосередньо на північ від наших розкопів за валами. Нинішні розшуки повчили нас, що невідкладною потребою нашої експедиції є добра карта цілого городища, з позначенням усіх валів, ровів, всіх доріжок, воріт, орієнтаційних дерев, тощо, бо без цього не можемо тепер докладніше позначити окремих місць насичених тим чи іншим матеріалом...” [17. Арк. 3].

Основні наукові пошуки 1948 р. археолог проводив на півдні від минулорічних розкопів, досліджуючи XXXI і XL ділянки, де заклав “декілька шурфів”, з яких один розрісся в розкоп “А”. Площа розкопок сягала 1000 м². На XXXI ділянці він зафіксував житла № 9–10, 12–13, 16, 20, а на XL ділянці – житла № 11 (рис. 4), 14–15, 17–19. Натомість в розкопі “А” І. Старчук знайшов лише одне житло заглибленого типу № 8 із цілою кам’яною піччю, розмірами 1,80×1,35×0,60 м (висоти). Археолог вказував, що серед виявлених жител повністю залишилися недослідженими житла № 14–18 та 20 [15. 1–20 арк.; 9. 1–20 арк.]. До речі, усі житла фотографував і зарисовував О. Костюк [17. Арк. 96]. Таким чином, упродовж 1947–1948 рр. І. Старчуку вдалося зафіксувати 19 жител заглибленого типу та 20 жител наземного типу, з яких виявив пічні черені [15.

Арк. 23]. Усі житла заглибленого типу І. Старчук датував ІХ–ХІ ст., а наземного – ХІІ–ХІІІ ст. [9; 15; 33. С. 384–385].

На терені дитинця І. Старчук зафіксував ґрунтовий могильник давньоруського часу з християнськими інгумаціями зі скромним інвентарем. Дослідник припустив, що могильник рівночасний з другим будівельним періодом городища [9. 51–55 арк.; 15. 51–55 арк.]. Виявивши могильник в ур. Дитинець, І. Старчук припустив, що біля нього повинна розташовуватися церква, на що вказували долівкові плити. Про це він так записав: “...припускаємо, що церква була в півд. зах. напрямку від нашого розкопу всього 40–60 метрів, або на півночі приблизно в не розкопаній ще Х ділянці” [17. Арк. 26].

До цінних знахідок археологічного сезону 1948 р. належить християнський “образок”-молівдул з тисненим зображенням Богоматері Оранти з одного боку і святим Василем з другого, розміром 0,025×0,02 м [17. Арк. 12–13].

У 1949 р. І. Старчук продовжував дослідження Пліснеська, але як зауважив О. Ситник, звіти писав О. Ратич – заступник начальника експедиції [31. С. 226]. Археологічні розкопки тривали з 15 липня до 15 вересня. У них брали участь Т. Плаксієв, О. Костюк, Я. Лабій та Е. Гук [21. Спр. 69. Арк. 1]. За цей період дослідження провели на могильнику (кургани) і валі в ур. Поруби; високому валі “коло хреста” й на двох ділянках “Д” і “Е” на дитинці та двох ділянках “С1” і “С2” на посаді [22. Арк. 1; 20. Арк. 1].

Основну увагу під час археологічних досліджень 1949 р. учений приділив вивченню центральної частини городища. Так у південно-західній частині ур. Дитинець, археолог заклав розкоп “Д”. У ньому натрапив на рештки заглиблених житлових споруд – “півземлянок” № 21, 23–25 [19. Арк. 56–69]. Натомість у південно-східній частині, І. Старчук заклав розкоп “Е”, розміром близько 15 м² (2×2 м), де на глибині 1,18–1,95 м від рівня сучасної поверхні зафіксував заглиблене житло № 21 (розмірами 6×4 м) з піччю-кам’яною та заглиблені житла № 26–28 [19. Арк. 69–72].

Як і у попередні роки, пам’ятку часто відвідували наукові співробітники ІА АН УРСР, керівництво районного центру з Олеська та колгоспники із сусідніх сіл. Цікаво, що у серпні 1949 р. розкопки відвідав В. Гончаров, працівник ІА АН УРСР, який приїжджав до Пліснеська, як зазначав І. Старчук “...з припорученням П. П. Єфіменка для пізнання городища та для використання можливого терену як заповідника” [21. Арк. 56–62]. На жаль, задуми щодо заповідника так і не реалізовано. Пізніше, на свято Спаса – 19 серпня, експедицію відвідав М. Смішко, наукові працівники Історичного музею у Львові та російський археолог М. Тіханова (рис. 5) [21. Арк. 67].

У вересні того ж року І. Старчук не був присутній на розкопках, оскільки викладав історичні дисципліни у Львівському державному університеті імені Івана Франка. Тому О. Ратич, Т. Плаксієв та О. Костюк продовжили на городищі невеликі роботи – досліджували терен дитинця й закидували розкоп “Д” [30].

23 червня 1950 р. І. Старчук отримав “Відкритий лист” на продовження дослідження Пліснеського городища [29]. Однак, через хворобу та смерть 12 листопада 1950 р., подальші широкомасштабні роботи на пам’ятці не відбулися.

Отже, І. Старчук належить до відомих постатей львівської археологічної школи. Його наукові здобутки в археології яскраво проглядаються на Плісеському городищі, де він у 1940 р. та упродовж 1946–1949 рр. провів фундаментальні й цілеспрямовані дослідження. Об'єктами вивчення І. Старчук обрав оборонні лінії, курганний могильник, центральну частину літописного міста – ур. Дитинець, а також його складову – ур. Оленин Парк. Упродовж 1946–1949 рр. на території Дитинця він зафіксував 28 жител заглибленого типу та 21 наземне житло, знайшов безліч керамічного матеріалу та металевих знахідок. У результаті йому вдалося виявити чимало археологічних матеріалів, які значно поповнили джерельну базу та з'ясувати важливі проблеми хронології, духовної і матеріальної культури. Таким чином, дослідження І. Старчука на території дитинця Плісеського городища були фундаментальними й цілеспрямованими і заклали фундамент для наступних дослідників пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. ОС. – Спр. 2415.
2. *Гринюка Б.* Іван Старчук – дослідник Плісеського городища // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XII Міжнар. студ. археологічної конф. (Чернігів, 12–14 квітня 2013 р). – Чернігів, 2013. – С. 49–51.
3. *Домбровський О.* Іван Старчук – видатний клясичний археолог // Український історик. – 2005. – Т. 42. – № 2/4. – С. 229–233.
4. Інвентар предметів, знайдених під час археологічних розкопок у Плісеську в 1946 р. // Наук. архів ІУ НАН України. – 1946.
5. Інвентар предметів, знайдених під час археологічних розкопок у Плісеську в 1947 р. // Наук. архів ІУ НАН України. – 1947.
6. Львівський історичний музей, кістяна пластина, «Київська Русь» № 42795, Т. 5, 1986, арк. 82.
7. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 10. – 12 арк.
8. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 20. – 28 арк.
9. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 21. – 31 арк.
10. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 5. – 48 арк.
11. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 15. – 24 арк.
12. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 32. – 28 арк.
13. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 33. – 43 арк.
14. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 35. – 29 арк.
15. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 43. – 33 арк.
16. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 46. – 56 арк.
17. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 49. – 108 арк.
18. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 50. – 75 арк.
19. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 66. – 74 арк.
20. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 67. – 60 арк.
21. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 69. – 105 арк.
22. Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 80. – 69 арк.
23. *Пастернак Я.* Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.

24. *Пастернак Я.* Звіт з праці Галицької археологічної експедиції у 1940 р. // Наук. архів ІУ НАН України. – 1940. – 3 арк.
25. *Пастернак Я.* Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1944.
26. Приватний архів Ю. Тузяка, № 57. І. Старчук разом з працівниками археологічної експедиції 1949 р. на Пліснеському городищі.
27. Приватний архів Ю. Тузяка, № 58. І. Старчук при фіксації житла заглибленого типу.
28. Приватний архів Ю. Тузяка, № 59. І. Старчук під час розчищення пічки купольного типу у Пліснеську.
29. Приватний архів Ю. Тузяка, № 61. Відкритий лист І. Старчука на проведення археологічних розкопок і розвідок у Пліснеську (23 червня 1950 р.).
30. *Ратич О.* Щоденник розкопок Пліснеської археологічної експедиції Львівського Відділу Інституту археології АН УРСР за час від 1–10 вересня 1949 р. // Наук. архів ІУ НАН України. – 1949.
31. *Ситник О.* Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. – Львів; Жешів, 2012.
32. *Старчук І.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 76–85.
33. *Старчук І.* Розкопки городища Пліснеськ в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 379–394.
34. *Старчук І.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 32–35.
35. *Старчук О.* Спогади про батька // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 329–334.
36. *Филипчук Г.* Дослідження І. Старчуком літописного Пліснеська (розкопки 1946 року) // Наук. записки Львівського історичного музею. – 2014. – Вип. 16. – С. 21–38.
37. *Филипчук М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука // ЗНТШ. – Львів, 1993. – Том ССХХV. – С. 97–103.
38. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
39. *J. S. C. Leonard Woolley.* Mit Hacke und Spaten, die Erschliessung versunkener Kulturen, mit 46 Abbildungen und Rissen / J. S. [J. Starczuk] // Kwartalnik klasyczny. – 1932. – N 6. – S. 337–339.

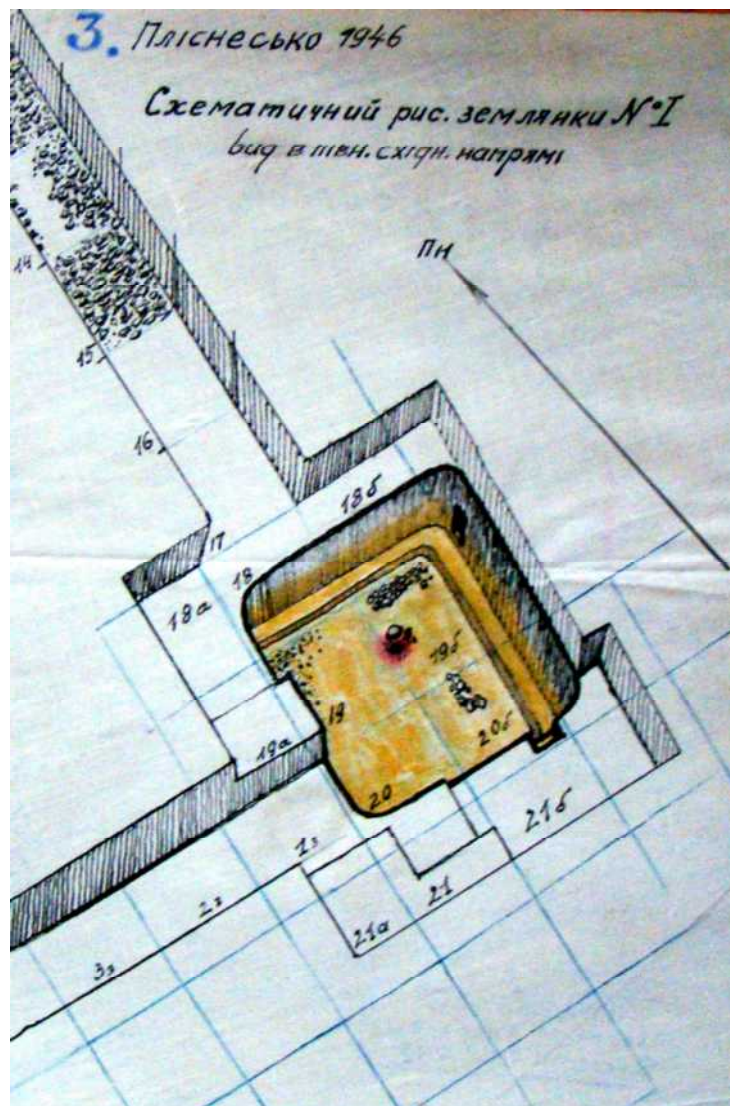

Рис. 1. Схематичний рисунок землянки № 1.
Вигляд з північного сходу.

Рис. 2. Загальний вигляд на північну сторону дитинця:
на передньому плані – ділянка IV зі спорудою №3, на задньому – ділянка XIX,
а позаду неї – урочище “Оленин Парк”.

Рис. 3. Піч у споруді № 7.

Рис. 4. Споруда № 11. Вигляд з південного заходу.

Рис. 5. Іван Старчук разом із працівниками археологічної експедиції 1949 р. на Плісеському городищі.

**DWELLING AND FARM BUILDINGS ON THE CITADEL
OF CHRONICLES PLISNESK
(BY THE MATERIALS OF I. STARCHUK)**

B. Grynyuka

*Ternopil National Pedagogical University of Volodymyr Hnatyuk
M. Kryvonosa St. 2, Ternopil, 46027, e-mail: hrynjuka@ukr.net*

In the article analyzes housing and farm buildings on the Citadel of chronicle Plisnesk hillfort by the I. Starchuk materials. The attention on the analysis of I. Starchuk reports of archaeological excavations in 1946-1949 of the central part of Plisnesko.

Key words: Ivan Starchuk, Plisnesk hillfort, Lviv State University of Ivan Franko, Lviv Department of Archaeology of the Academy of Science of URSR, J. Pasternak, archeology.

Стаття надійшла до редколегії 10. 07. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 902(477.83):061.2

ДЕРЕВ'ЯНЕ ЗОДЧЕСТВО ЗВЕНИГОРОДА НА БЛІЦІ У КІНЦІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

В. Д. Гупало

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної Академії наук України
вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008*

Схарактеризовано залишки дерев'яних будівель з міста Звенигород – столиці Звенигородського князівства. Дослідження під керівництвом І. К. Свешнікова тут тривали протягом 1981–1994 рр. За цей час відкрито 2865 м² площі. Дерев'яні конструкції представляють об'єкти, виявлені на північно-східній околиці давнього міста. У шести будівельних горизонтах знайдено 63 будівлі. Більшість з них – одноповерхові, проте, можна виділити й двоповерхові. Зафіксовано залишки таких структурних елементів будівель, як вікна, двері і покрівлі. Прослідковано форму і структуру фундаментів. Це дало змогу реконструювати загальну площу будівель. Встановлено, що площа житлових споруд поступово збільшується: протягом 1110–1120 рр. переважали будівлі площею 13–18 м²; у 1130–1140 рр. – 23–36 м²; у 1150–1190 – 31,6–45 м². Двоповерхова будівля, площею 65 м² була єдиною. Залишки дерев'яних споруд із Звенигорода представляють зразки дерев'яної архітектури Галицької землі XI – першої половини XIII ст.

Ключові слова: літописний Звенигород, І. К. Свешніков, дерев'яна забудова, дерев'яні споруди, зруб.

У 1982 р. вперше на території Західної України було відкрито широко-масштабну дерев'яну забудову ранньосередньовічного часу [16–18]. Релікти зафіксовано у межах північно-східного пригорода літописного Звенигорода (ур. За Хмільником). Дослідження, що тривали понад десять років (1982–1994), здійснював автор відкриття – доктор історичних наук Ігор Кирилович Свешніков. Впродовж цього періоду розкопано поверхню площею 2865 м², де відкрито мостову на відрізок 90 м та 63 споруди, що залягали обабіч від неї у шести будівельних ярусах (фото 1). Наукова цінність звенигородської дерев'яної забудови полягає у тому, що вона досліджена суцільною площею; це дозволило встановити не лише конструктивні особливості будівель, але й, що особливо важливо, з'ясувати засади планувальної структури пригорода, а також визначити межі та площу дворищ, характер розташування будівель і їх функціональне призначення у межах окремих садиб. Здобуті матеріали суттєво доповнюють відомості про дерев'яне будівництво, що вивчалось на теренах інших ранньосередньовічних міст, передусім Новгород, Києва, Бреста, а також Пскова, Старої Ладogi, Полоцька, Вітебська, Мінська та ін.

Розглянемо докладніше типи конструкції будівель, їх складові елементи та внутрішнє розпланування*.

Перш за все зазначимо, що північно-східний пригород займає найбільш

* Аналіз конструкцій мостової зробив Р. Могитич [12].

низинну ділянку площею понад 10 га, оточену із заходу і сходу багнистою заплавою Білки та її штучного каналу. На цій ділянці залягав потужний шар низинного торфу (до 2,4 м завтовшки) з постійним зволоженням і слабо кислою реакцією (рН сольовий – 5,3), що сприяв добрій збереженості дерева [21. С. 41]. Встановлено, що під дерном, від денної поверхні і до глибини 0,7 м виступав стерильний шар торф'янистого чорнозему. На глибині 0,8–1,5 м виявлено залишки дерев'яних конструкцій та речовий матеріал. Нижче рівня будівель залягав суцільний шар коричневого торфу (материк) без культурних залишків.

Належить думати, що невичерпним джерелом для постачання будматеріалів були пущі, що вкривали пагорби, які майже по периметру оточували розлогу низину довкола Звенигорода – Дмитровицьке пасмо Грядового Побужжя та Давидівське плато Подільського горбогір'я. Дендрологічний аналіз підтверджує місцеве походження деревини, яку репрезентують дуб, сосна, граб, береза, бук, явір, ліщина, модрина, ясен [21. С. 42–44]. Перевагу, проте, надавали дубу. Заготовляли, як правило, дерева із потужними стовбурами, вік яких сягав 50–100 і 100–150 років*. Для порівняння зазначимо, що деревину переважно віком 51–100 років використовували у Новгороді [8. С. 40; 19. С. 20], віком як до 50, так і 51–100 років – у Києві [15. С. 435. Рис. 189], Смоленську, Белоозері [8. С. 47, 55], в той час як, наприклад, у Пскові, Торопці [8. С. 42, 51], Ладозі [20. С. 117] переважала молода деревина віком до 50 років.

Аналіз решток дерев'яних конструкцій споруд, особливості їхньої стратиграфії та взаємного розташування складових елементів дозволяє чітко виділити групи певних ознак, що відображають стійку характеристику конструкції будівель. Передусім, важливо підкреслити, що на пригороді споруджували винятково наземні об'єкти, що, зрозуміло, обумовлене розташуванням у зоні заплави р. Білки. Розміщення (орієнтація) будівель на місцевості було прив'язане до лінії головної магістралі – дороги, яка пролягала у напрямку північний схід – південний захід. Усі будинки, незалежно від їх функціонального призначення, розпланувались паралельно до дороги (як фронтальною, так і вужчою бічною стінами).

Залежно від застосованої будівельної техніки виділяються дві основні групи споруд – зрубні і каркасно-стовпові; третю (комбіновану) групу репрезентують будівлі, споруджені за допомогою поєднання перших двох типів конструкцій.

Каркасно-стовпову конструкцію репрезентують три типи будівель, що відрізняються за способом побудови стін. До найпростішого різновиду споруд належить один із хлівів (споруда 26а). Об'єкт мав овальну форму, витягнуту по лінії північний схід – південний захід, розмірами 1,8×3,4 м (рис. 1). Його долівку вкривав шар гною, а при південній стінці виявлено дерев'яні ясла. Стіни споруд

* Аналіз зробив професор Марек Кромпец у лабораторії абсолютного датування Гірничо-металургійної Академії у Кракові (Laboratorium Datowań Bezwzględnych Akademii Górniczo-Hutniczej). Вважаємо своїм приємним обов'язком висловити пану професору глибоку вдячність за допомогу.

ди виконано із плетінки – по периметру у землю з певними проміжками вбивали різної товщини коли, між якими вплітали гілки хмизу. Складнішу конструкцію мали інші дві будівлі – стайня (споруда 10) площею 13,6 м² та двокамерна майстерня (споруда 1) площею 43 м². Стіни мали вигляд секцій плетінки із хмизу, якими заповнено проміжки між вертикально вбитими дубовими стовпами діаметром 14–20 см (фото 2), розташованими по периметру об'єктів. Плетінку обмазували глиною і ззовні у приземній частині укріплювали шпунтинами. Легка конструкція плетених стін в умовах прохолодного клімату не надавалася для проживання у таких приміщеннях. Ті з них, що були хлівами, мали земляну долівку, у виробничій споруді підлогу настелили дощок та півкогод, опертих на лагах. Здобутий матеріал дозволяє стверджувати, що будівлі із плетеними стінами не мали всередині стелі. В основі конструкції даху був гребеневий прогін на опорних стовпах. Дах двосхилий, настелений із соснових драниць. Лише щодо споруди 1 можемо говорити про висоту стін, що сягала 1,9 м*.

До окремого різновиду в межах тієї ж конструкції слід віднести будівлі, які поєднують цокольний зруб і верхню каркасну надбудову – зрубно-каркасні. Тут виділяються споруди, у яких в якості основи під каркас було закладено одне чи три вінця зрубу, переважно із дубових колод. Цоколі були рублені із колод в “обло” з випусками кінців на 0,12–0,70 м (фото 3). Зверху кожної зарубини вибирався жолоб по формі колоди наступного вінця; його глибина становила $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{4}$ діаметра кругляка. Чашки врубок та жолоби ущільнювали прокладками із моху. Для надбудови каркасу на зовнішній поверхні останнього вінця колод видовбувався паз завглибшки 6 см, у який вставлялись щільно підігнані одна до одної дошки – дилі завтовшки 4–5 см. Стовпи каркасу встановлювали у вертикальні гнізда на кутах та посередині протяжності стін. У споруді 6 додатково встановлено спарені стовпи у центрі приміщення, які обтискали сволок**. Привертає увагу первісна конструкція господарської споруди 31, де у нижнє вінце цокольного зрубу північної стіни було вмонтовано щит із плетінки заввишки 0,86 м, що зберігся на довжину 2,73 м (рис. 2). Південну стіну сконструйовано дещо інакше. Вона складалася із товстих жердин, розташованих на відстані 0,2–0,3 м одна від одної, переплетених гілляччям. Збережена максимально на довжину 3,06 м ця стіна, очевидно, визначала й загальну висоту будівлі.

На загал до каркасно-стовпової конструкції віднесено 19 (30,2%) споруд. За функціональним призначенням серед них виділяються вище розглянуті хліви, чотири господарські будівлі, сім майстерень та п'ять жител здебільшого двоповерхових.

Переважну більшість (34 будівлі – 54%) на пригороді складала споруди зрубної конструкції. Стіни будинків були повністю рубані в “обло”, аналогічно як

* Могитич Р. Розкопки на урочищі “За Хмільником” – Рукопис. – Приватний архів Р. Могитича. Висловлюю щире подяку кандидату архітектури, науковому співробітнику інституту Укрзахідпроектреставрація Роману Могитичу за можливість використати ці матеріали.

** Могитич Р. “Розкопки на урочищі “За Хмільником” – Рукопис. – С. 9.

цокольні вінця каркасно-стовпових споруд. Зруби збереглися, як правило, на рівень одного (25), як виняток, двох (2) і трьох (2) вінець. За функціональним призначенням розрізняються будівлі господарські (12), виробничі (8) і житлові (14).

Фундамент, призьба. З огляду на низинний і заболочений характер місцевості будинки споруджували на ущільнених підсипках, нерідко додатково зміцнюваних щитами плетінок. Нижній вінець підвалин встановлювали на підкладках із півкруглих чи округлих (діаметром 17–35 см) оцупків, які розміщували під кутами зрубу паралельно чи по діагоналі до колод. Як виняток, відзначено суцільні поздовжні підкладки із соснових палів. Фундамент зміцнювали й підкладками, які встановлювали посередині протяжності стін, що несли додаткове навантаження – це притаманне, передусім, двоповерховим будівлям. Опори останніх стабілізували й за допомогою крупних брил каміння. Підвищений рівень ґрунтової вологи зумовлював в цілях додаткового захисту підвалин деяких будинків споруджувати призьби, які влаштовували з однієї, двох, рідше трьох сторін і як виняток – по периметру. Ширина призьб була стандартною і незначно коливалась в межах 0,4–0,6 м. Матеріалом для втрамбування призьб слугувала глина. Однак простір, відведений під призьби, формувався по різному. Найчастіше в якості основи призьби використовували випуски кінців зрубів; якщо їх довжина була недостатньою, то лінію призьби відсували і паралельно до стіни будинку встановлювали загорожу із плетінки або із поставлених на ребро дощок, які закріплювались вертикально вбитими у землю кілками. Призьба при одній споруді складалася із двох вертикальних рядів плетінки і забитих між ними, поставлених на ребро дощок.

Міжповерхове перекриття. Традиційними для пригороду були одноповерхові будинки. На цьому тлі виділяються споруди, що мали два яруси. Система міжповерхового перекриття зрубно-каркасних споруд утворювалась двома сволами, укладеними навхрест і з'єднаними на врубках типу “риб'ячий хвіст” з обв'язкою каркасу над середніми стовпами*. Про форму цього конструктивного елемента дає уяву знахідка свола завдовжки 3,94 м. З одного його кінця знаходилась врубка типу “риб'ячого хвоста” довжиною 23,5 см, на протилежному кінці – поздовжній виріз завдовжки 84 см. В одній із споруд перекриття другого поверху у західній частині будинку опиралося на затесані на вісім площин вертикальні стовпи, два з яких встановлено всередині приміщення при південній та північній стінах, а три – ззовні, впритул до західної стіни. Знахідка наріжного стовпа споруди 13, який зберігся на усю довжину, інформує про висоту першого поверху, яка сягала 2,5 м. Окрім того, вздовж головного фасаду на рівні першого ярусу цей будинок прикрашало підсіння завширшки 0,9 м, перекриття якого опиралося на чотирьох восьмигранних стовпах.

Дах. Дахи житлових будинків були двохілі; споруди, обабіч дороги, причілками були повернуто до неї. Гребеневі прогони каркасних будинків, про що вже згадувалось, як правило, опирались на стовпи, встановлені зовні торце-

* Могитич Р. “Розкопки на урочищі “За Хмільником” – Рукопис. – С. 9.

вих стін і, часом, всередині приміщень. В якості такої ж опори слугував коньковий брус, фрагмент якого зберігся на довжину 2,78 м. Це була колода діаметром 0,10–0,12 м, верхній кінець якої роздвоєний у вигляді латинської літери “V” (див. рис. 1).

Про способи спорудження покрівлі інформують також фрагментарні знахідки, які вдалося ототожнити з певними елементами конструкції. Знайдено два фрагменти крокви від однієї будівлі: середню частину і зовнішній край, що збереглися відповідно на довжину 1,8 м і 0,8 м (рис. 4, 2, 3). Виготовлено їх із обтесаної березової півколоди. Кроква мала у ширину 12 см і була завтовшки 2 см. З одного поздовжнього краю через кожні 33 см витесано зарубки для лаг; вони мали форму переверненої трапеції з основами сторін 9 та 6 см і глибиною 3 см. Зовнішній край крокви по лінії зарубок був лагідно звужений і викінчений заокругленим псевдоваликом. Кроква від іншої будівлі збереглась на довжину 1 м. Її виготовлено із дубової дошки шириною 13 см і завтовшки 4 см; для закріплення якихось деталей у ній було зроблено поперечну наскрізну свердлину. Фрагменти крокв (як перевідкладення) зафіксовано також і між конструкціями дороги. На лаги по схилу даху настеляли соснові і дубові драниці довжиною до 3,5 м. Драниці кріпилися до лат за допомогою дерев'яних кілків, отвори від яких зафіксовано у збережених фрагментах дощок. Нижній край покрівлі опирався на спеціальний гак – “курицю”, яка також підтримувала й водостічний жолоб. Відомо, що “курицю” виготовляли із молоді ялини, у якої після корчування залишали і обробляли корінь та прикореневий стовбур. Довжина усього виробу і його частин, форма і розмір п'яти, кривизна гака, кут з'єднання гака з п'ятою інформують про нахил даху, його конструкцію, спосіб кріплення настилу покрівлі і різновид ринви [14. С. 149]. Куриці знайдено у верхньому ярусі дороги та на площі чотирьох споруд. Найкраще зберігся зразок із господарської споруди 7 (фото 4). Йому притаманна майже первозданна форма, поверхня і корінь лише грубо обтесані. За формою обробки ця куриця значно відбігає від вишуканих силуетів зразків, відомих, наприклад, із Новгороду чи Берестя. В межах однієї із споруд знайдено уламок водостічного жолоба.

Низка предметів свідчить про оздоблення причілків житлових будинків. Прикраси, вирізьблені у формі стріли із дубових дощок, кріпилися до причілка двояко: одна – вертикально, або дві – навхрест. Одна із причілкових стріл збереглася майже на усю довжину, яка виносила 73,5 см (фото 5).

Аналізуючи планову структуру споруд (розташування печей, вікон, дверей, тощо), простежено, що вона мала спільні закономірності для будівель обох типів конструкції. Однак не завжди ці конструктивні елементи вдавалося зафіксувати у повному складі.

Вхід. Певні труднощі поставали при з'ясуванні місцезнаходження дверей. У більшості випадків вхід визначався згідно сукупності ознак: по слідах одвірків, напрямку дощок та лаг підлоги, а також наявності вимощеного передпоріжжя. Достовірний поріг зафіксовано лише у трьох спорудах: на рівні першого вінця зрубу, де його ширина з пазом для одвірка, розміщеним праворуч, виносила 1 м та на рівні третього вінця зрубу, де їх загальна ширина з пазами

становила відповідно 0,65 м і 1,02 м. Встановлено, що двері відкривалися як назовні, так і досередини приміщення.

Вимощення у вигляді своєрідного помосту із коротких поперечних дощок на поздовжніх колодах, влаштоване посередині протяжності стіни, засвідчує вхід у двох господарських спорудах (рис. 3). Довжина помосту в обох випадках майже тотожна – 1,07 і 1,11 м, а ширина відповідно 1,22 м і 1,96 м. У решті будинків, більшість з яких простежено на рівні першого вінця зрубу, поріг не зберігся. Не зважаючи на це, про можливий вхід в одній із розташованих паралельно одна до одної стін, вказує настил дощок підлоги, які вкладалися, переважно, по напрямку до входу. Узагальнюючи особливості місцезнаходження входу, вдалося встановити, що доцільність конструювання дверного отвору була продиктована розташуванням будинку, по-перше, відносно головної дороги, а по-друге, відносно розпланування внутрішнього подвір'я садиби. У спорудах, побудованих безпосередньо обабіч дороги, вхід влаштовували, як правило, в стіні, перпендикулярній до проїжджого полотна, тобто із півдня чи півночі. Аналогічно влаштовано вхід й у більшості споруд, розпланованих вглибині подвір'я. При цьому часто зустрічались входи знадвору (тобто із вимощених проходів), що були захищені виносом дахів. У поодиноких будівлях, розміщених на задньому дворі простежено вхід із західного чи східного боків.

Деяку уяву про конструкцію дверей дає знахідка фрагмента дверного полотна, виконаного із дубової дошки, з верхнім виступом для гнізда в одвірку та врубкою для поперечної планки. Висота дошки 0,94 м, ширина 0,2 м. Вище розглянуті дверні отвори мали ширину (без пазів на одвірці) 0,52 м, 0,85 м, 0,88 м. Ці параметри дуже близькі до двох з чотирьох відомих типів дверей із Новгороду [14. С. 149], а власне, до тих, що мають розміри: 1,6×0,82 м (1-й тип), 0,92×0,55 м (4-й тип). Останній тип ототожнюють переважно із приміщеннями господарського призначення, що й відповідає характеру будівель, де зафіксовано поріг і згадані двері. Натомість перший тип дверей притаманний у Новгороді, передусім, для житлових будинків. У Звенигороді, окрім житлової споруди, такі ж двері було влаштовано й у майстерні. Подібні розміри дверей спостерігаються й на інших пам'ятках, наприклад, у Давид-городку зафіксовано дверні отвори завширшки до 1 м [24. С. 12], а також знайдено фрагмент дверей, заввишки біля 1 м [10. С. 129]. Значна кількість фрагментів дверей відома із Берестя, де більшість (80%) складала двері низькі (висотою 0,73–0,98 м) [11. С. 180–187]. У Києві зафіксовано дверні отвори лише у господарських спорудах: найвужчий з них мав ширину 0,65 м, інші – 0,75–0,80 м [3. С. 102].

Долівка. Всередині приміщень виявлено рештки долівок, які відзначено у 40 спорудах. Спосіб вимощення долівок був пов'язаний, передусім, із призначенням будівель. У всіх житлових спорудах підлогу настеляли із дощок завтовшки 3–4 см і шириною 0,12–0,32 м. Виготовляли їх, в основному, із дуба та сосни. Простежено три способи облаштування настилу. У більшості будинків дошки були підняті над рівнем ґрунту, що забезпечувало їх від вологи. Для цього на земляну долівку, при потребі армовану хмизом та щепою, вкладали три–чотири лаги із дубових чи соснових колод (діаметром 0,07–0,17 м) та півко-

лод, на які по напрямку до входу укладали дошки (фото 6). Відзначено випадки, коли намагалися ізолювати від стику із ґрунтом не тільки дошки, але й лаги. Для цього під лаги встановлювали короткі бруски-підкладки. В окремих будівлях, переважно господарського призначення, зафіксовано рештки підлоги, де дошки було настелено безпосередньо на ґрунт.

У 15 будівлях долівку вимощено шаром рідкої глини завтовшки 5–20 см по усій площі. Серед цих об'єктів привертають увагу три двоповерхові житлові споруди, де глиняну долівку мали приміщення нижнього ярусу, як холодні, так і опалювані. Решті споруд притаманний виразний виробничий характер. Відзначено випадки, коли глиною підмащували лише підхід до устя виробничої печі-кам'янки, а решта долівки залишалась земляною. Показовим прикладом комбінування типів долівок є майстерня, що складалася із двох приміщень з горнами, де у північній камері була земляна долівка, а у південній – глиняна.

Печі. На площі досліджених споруд зафіксовано рештки 45 печей, 12 з яких збереглися лише у вигляді слідів від цоколів. Існували два типи печей – глинобитні (див. фото 1) і кам'янки. Останні, як правило, знаходилися у виробничих будівлях. Складніше визначити призначення печей, побудованих із глини. За способом спорудження переважають печі, основа, стіни та купол яких було сформовано винятково із глини (14). Поряд з ними відзначено об'єкти з додатковими елементами (шпунтинами і кілками), якими зміцнювали основу печі. Їх розміщували по периметру череня, у товщі цоколя та по його периметру із зовнішнього боку. Глинобитні печі споруджували на ділянці з земляною долівкою, не вимощеній дошками. Тому, як правило, черинь виступав на рівні підлоги. Лише в одному випадку простежено рештки обгорілого бруса від опічка, а черинь було піднято над рівнем долівки на 0,23 м.

Простежено три форми череня: округлу діаметром 0,56–1,25 м (20), підпрямокутну розмірами 0,63–0,82×0,84–1,11 м (2) і грушеподібну (4). При цьому виділяються печі із широким та вузьким устям. Кореляцією ширини устя і поперечного діаметру череня виявлено певну закономірність у їх пропорціях. Так у печах з вузьким устям ширина останнього була менша від ширини череня у 2,3–3,6 рази, а у печей з широким устям – у 1,4–2,4 рази. Дуже вузьке устя (завширшки 0,10–0,36 м) було притаманне печам із грушеподібною формою череня, яке було менше від останнього у 1,8–6,6 разів. Найімовірніше, подібні печі використовувалися у виробничих цілях.

До об'єктів, що зустрічаються дуже рідко, відносяться печі із двома камерами, які відзначено лише у двох спорудах (див. рис. 2). Незвична конструкція у поєднанні з глинобитною долівкою приміщень схилає до інтерпретації цих об'єктів як виробничих горнів.

Переважну більшість печей влаштовано в одному із кутів приміщення – південно-західному чи північно-західному. Лише в тих випадках, де достовірно визначено вхід, можемо говорити, що піч знаходилась у ближньому куті, праворуч чи ліворуч від входу і була повернена устям до дверей. Аналогічна локалізація печей ототожнюється дослідниками із південно-руським чи західно-руським типом житла XI–XIII ст. Подібне розташування печей у Новгороді,

наприклад, пов'язують із південними запозиченнями, що проникали на землі Північної-Західної Русі з кінця XII ст. і отримали деяке поширення у XIV ст. [1. С. 275]. На цьому тлі виділяються печі, розташовані при одній із стін посередині її протяжності та у центрі приміщення – усе це виробничі будівлі. Спорудження печі у центрі споруди відоме, зокрема, й за матеріалами Новгороду. Такі об'єкти, зазвичай, інтерпретуються як кухні, пекарні чи ремісничі майстерні [5. С. 27–28, 31].

Додаткові пристосування від якихось конструкцій, що, ймовірно, технічно були пов'язані із печами, виявлено у двох випадках – як у житловій, так і виробничій спорудах. У нижніх вінцях зрубів з тильного боку печей зафіксовано наскрізні прямокутні отвори, один з яких розмірами 8×17 см було влаштовано на рівні череня, інший, шириною 44,5 см – нижче череня. Не виключено, що ці отвори призначалися для нагнітання холодного повітря. Окрім того, при одній із печей праворуч від устя зафіксовано дві стовпові ями діаметром 0,25–0,30 м, заповнені глиною. Цікаво, що лінія діаметру цих ям чітко відповідає лініям західної та північної стін і устя печі, тобто ця конструкція не могла бути пов'язана із так званім спальним місцем (полом), що влаштовувався вздовж стіни. Натомість, привертає увагу інтерпретація подібних ямок біля печей у житлах XII ст. з поселення Григорівка на Черкащині та на дитинці Києва (житло №10), які дослідники пов'язують із навісом над піччю [2. С. 25–26; 6]. Згідно з припущенням В. К. Козюби, навіс, розміром 1,4×1,4 м використовувався в різних цілях: для зберігання певного роду продуктів, начиння, а також як місце для снання дітей та літніх людей. Потужні стовпи у звенигородському житлі вказують й на не менш солідне перекриття, що радше призначалося під своєрідну лежанку, що мала й відповідні розміри – 1,49×1,70 м. Очевидно, про такий навіс над піччю йшлося у літописному епізоді про осліплення Василька Ростиславича. "...і повалили вони його, і зв'язали його, і, знявши дошку з печі, поклали на груди йому. І сіли по обидва боки... і не могли його удвох вдержати. Тоді ... зняли вони другу дошку з печі, і сіли оба, і придавили його так сильно, що груди затріщали" [9. С. 148–149]. Про те, що навіс не був блаженською конструкцією свідчить й ілюстрація цієї події, представлена на мініатюрі із Радзивілівського літопису, де зображено довгі, широкі і грубі дошки.

Вікна. У побутових печах для приготування страв розпалювали невеликий вогонь. Дим при цьому виходив ("курився") у приміщення. Для його виведення прочиняли двері, влаштовували отвір на горище чи використовували так зване волокове віконце у верхній частині стіни. На пригороді знайдено одне таке ціле вікно (рис. 5, I). Воно складалося із трьох елементів: 1) дошка-засувка прямокутної форми розмірами 41×15 см і товщиною 1,0–1,5 см, якою закривали чи "заволочували" отвір; 2) закріплена стабільна верхня дошка розмірами 50,5×10×2,5 см із поздовжнім п-подібним пазом завширшки 1,5 см і завглибшки 3 см на нижній поперечній площині; 3) закріплений стабільно нижній брусок розмірами 56,5×5,5×6,5 см із поздовжнім г-подібним пазом завглибшки 4,5 см на верхній поперечній площині. Відповідно до параметрів пазів були затесані верхній і нижній краї дошки-засувки. Окрім волокових віконць у житлових будинках, особливо на другому поверсі влаштовували так звані "косяцяті"

широкі вікна, обрамлені різьбленими наличниками, що широко відомі за матеріалами з Новгороду. У Звенигороді таких знахідок обмаль. Невеличкий фрагмент наличника довжиною 12 см, що походить із двоповерхової споруди (див. рис. 5, II), виконано із соснової дошки завтовшки 1 см. Збережений край оформлено півколистими вирізами, у верхній частині – слід наскрізної округлої свердлини діаметром 1 см для кілка, що кріпив наличник до балки. За матеріалами Новгороду відомо, що вікна прикривались ставнями, які вставлялися ззовні і відкривались назовні. У Звенигороді знайдено одну таку цілу дубову стулку ставня (фото 7). Вона мала прямокутну форму розмірами 25×59 см і циліндричні виступи завдовжки 4 см і 7 см обабіч одного (заднього) поздовжнього краю; протилежний (передній) край – підтесаний. Ця стулка ставня дозволяє реконструювати загальні параметри вікна, яке мало розміри 59×50 см. Не буде перебільшенням, твердження, що подібних ставень та наличників вікон у Звенигороді було значно більше. Підтвердженням цьому є численні уламки ретельно оброблених дощечок та рейок з фігурно різьбленими краями, пазами та висвердленими отворами для кріплення. Через значну фрагментарність неможливо ідентифікувати приналежність таких предметів, тому, здебільшого, їх окреслено як предмети невизначеного призначення. Серед цих артефактів І. Свешніков виділив низку виробів, які здогадно ототожнював із підвіконням. Вони виконані із дубових дощок розмірами 14×42 см із зрізаним кантом та 16×41×2,5 см із пазом та двома бічними виїмками на кінцях. Дослідник припускав, що, можливо, підвіконням слугував й фрагмент дошки з обламаними кінцями. Розміри збереженої частини мали довжину 50,5 см, ширину – 11,0–14,8 см і товщину – 2,5 см. Дощка незугарно оброблена з нерівною поверхнею, поздовжні краї оформлено косо зрізаною назовні площиною завширшки 3,0–3,5 см; внутрішній бік дошки плоский, зовнішній – легко опуклий*.

Сходи. Конструктивним елементом у структурі будинків були сходи. Знахідки двох фрагментів бічних дубових плах репрезентують один тип сходів (фото 8). Краще збережений фрагмент стійки (тятиви) завдовжки 215 см виконано із півколоди шириною 21 см і товщиною 9 см (див. рис. 4, I). У ній видовбано сім наскрізних прямокутних отворів розміром 5×7 см, 6×6 см, 6×8 см, 7×9 см, 10×8 см, 7×8 см, 7×? см для закріплення щаблів, що були розміщені з нерівномірним інтервалом: через 18–20 см, 28 см, 31–33 см. Наявність сходів на території споруди підтверджує думку, що будинок мав два поверхи. Аналогічні сходи відомі серед матеріалів з Берестя, Новгороду та Києва, де вони встановлювались як ззовні будинку, так і всередині приміщення і провадили на верхній поверх.

Площа споруд. Незалежно від ярусності будівель за загальною конструкцією виділяються споруди однокамерні, що переважають, і двокамерні. Серед однокамерних споруд, насамперед, привертають увагу житла, диферен-

* Дослідник припускав, що дошку вдруге використано для учнівських вправ, в результаті чого на її поверхні прокреслено зображення хаотично розташованих літер [23. S. 559].

ціація розмірів яких дозволяє простежити динаміку розвитку домобудівництва. Так, згідно стратиграфії споруди залягали у шести будівельних ярусах, які на підставі дендрохронологічного аналізу деревини датуються: 1-й ярус – 1190–1180-ті рр., 2-й ярус – 1170–1150-ті рр., 3-й ярус – 1140–1130-ті рр. 4-й ярус – 1120–1110-ті рр., 5 – 1100–1090-ті рр., 6 – 1080–1060-ті рр. Площа житлових будинків, побудованих у четвертому ярусі, була невеликою і коливалась в межах 13–18 м²; у третьому ярусі переважали вже споруди площею 23–36 м², на тлі яких зустрічаються ще поодинокі будиночки площею до 20 м², але втім й один двоповерховий; у 2-1 ярусах споруджують, як правило просторі будівлі, площею 31,6–45 м². Чітка тенденція до поступового збільшення розмірів споруд впродовж XII ст. особливо показово відображена у ході перебудови будинків, що провадилась на одній ділянці на рівні кількох ярусів. Такі ж процеси притаманні й тим однокамерним будівлям, які мали виробниче призначення, але, залежно від характеру виробництва, могли використовуватись одночасно і як житла. Площа їх хоча й збільшувалась, але на загаль залишалась незначною й коливалась в межах 9,0–13,6 м². Натомість однокамерні майстерні, споруджені у 4-1 ярусах, мали площу 14,6–30,0 м². Для порівняння слід зазначити, що, наприклад, у Бересті споруди були значно менших розмірів: площа переважної більшості житлових будівель сягала 10–13 і 14–16 м², а господарських приміщень – 8–10 і рідше 12–13 м². Крупні об'єкти мали площу 16 м²; винятком були дві будівлі площею 23,04 і 37,2 м². П. Лисенко зазначав, що споруди Бреста за своїми розмірами були близькі до будівель Пінська і Давид-Городка [11. С. 178]. Натомість однокамерні житлові будівлі із Звенигорода за площею аналогічні до споруд Новгороду [7. С. 82–108], Мінська [4. С. 181], Полоцька [22. С. 80–88], Києва [3. С. 110].

Двокамерними були лише сім будівель, які споруджено у 3 і 1 будівельних ярусах. Серед них є чотири майстерні і три господарсько-складські приміщення. За винятком двох споруд площею 23 м² і 50,2 м² розміри решта будівель коливались в межах 30–40 м².

Винятковою на пригороді була житлова споруда площею 65 м², що мала два поверхи, галерею з фронтального боку і наскрізний проїзд посередині першого ярусу. Вона була рівновеликою з найбільшими за площею житлами на Подолі (63 м²) і Верхньому городі (52,5 м²) у Києві, що належали представникам заможних прошарків населення [3. С. 110].

Однією із найскладніших залишається проблема визначення кількості поверхів у спорудах. Вирішення чи висвітлення цього питання відкладається до часу проведення фахового архітектурного аналізу та майбутніх польових досліджень. Наразі на підставі стратиграфії залягання конструкцій можемо констатувати щонайменше наявність двох ярусів у семи будівель. Найдавнішу двоповерхову споруду було побудовано у 4 ярусі. В наступний період кількість таких будівель зростає до чотирьох; у 2 і 1 ярусах було споруджено по одній будівлі.

Огляд представлених матеріалів дозволяє зробити такі висновки. Матеріали із Звенигорода вперше репрезентують реальний і достовірний вигляд ранньосередньовічних споруд Галицької землі. Дерев'яні конструкції засвід-

чують, що найдавніші наземні споруди у Звенигороді почали будувати вже в останній чверті XI ст. Простежена техніка побудови споруд, їх площа, ярусність відповідають основним рисам великих столичних осередків, передусім, Новгороду і Києва. Однак, поряд із загальноруськими тенденціями домобудівництва конструктивні типи звенигородських будівель демонструють локальні риси конструкції і компонування об'ємів споруд, що знайшло відбиток, насамперед, в особливостях розташування та параметрах дверей, в облаштуванні конструктивних елементів перед входом (сіни, призьби, галереї тощо), у планувальній структурі інтер'єру, у конструкції і розташуванні опалювальних пристроїв тощо. Сукупність простежених у просторі і часі рис житлобудування Звенигорода відображає процес формування регіональних традицій у дерев'яній архітектурі, що знайшли подальший розвиток у народному житлі наступних періодів. Окрім того, масова дерев'яна забудова звенигородського пригороду виступає яскравою ілюстрацією до тенденцій і напрямів урбанізаційних процесів на теренах Південно-Західної Русі в кінці XI – першій половині XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисевич Г. В.* Хоромное зодчество Новгорода // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С. 269–294.
2. *Боровський Я. Є., Калюк О. П.* Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К., 1993. – С. 3–42.
3. *Гупало К. Н.* Конструктивные типы древнекиевских построек. Массовая городская застройка Киева X–XIII вв. // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 80–114.
4. *Загорюльский Э. М.* Возникновение Минска. – Минск, 1982.
5. *Засурцев П. И.* Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА. – 1963. – № 123.
6. *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XII ст.) // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – 1 (2) январь–февраль. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/kozyuba.htm>
7. *Колчин Б. А.* Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа // МИА. – 1956. – № 55. – С. 44–137.
8. *Колчин Б. А., Черных Н. Б.* Денрохронология Восточной Европы. – М., 1977.
9. Літопис Руський. За Іпатським списком переказав Л. Махновець. – К., 1989.
10. *Лысенко П. Ф.* Города Туровской земли. – Минск, 1974.
11. *Лысенко П. Ф.* Берестье. – Минск, 1985.
12. *Могитич Р.* Вулиця літописного Звенигорода // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині: Тези виступів на наук.-практ. конф., присв. 90-річчю М. Ю. Смішка. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 86–88.
13. *Могитич Р.* Розкопки на урочищі “За Хмільником”. Рукопис // Приватний архів Р. Могитича.
14. *Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисевич Г. В.* Жилище // Древняя Русь. Город. Замок. Село. Археология СССР. – М., 1985. – С. 136–154.
15. *Сагайдак М. А.* Денрохронология древнего Киева // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 425–453.
16. *Свешников И. К.* Работы в Звенигороде на Белке // АО 1982 года. – М., 1984. – С. 328.

17. *Свешніков І. К.* Дослідження давнього Звенигорода у 1982–1983 рр. // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 94–101.
18. *Свешніков І. К.* Звенигород // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття. Раннеславянський і древнерусський періоди. – К., 1990. – С. 107–110.
19. *Тарабардина О. А.* Дендрохронологічні шкали середньовікового Новгород: Федоровський раскоп // Вестник Новгородського державного університету. – Новгород, 2006. – № 38. – С. 19–24.
20. *Черных Н. Б.* Дендрохронологія Ладоги (раскоп в районі Варяжської вулиці) // Середньовікова Ладога. Нові археологічні відкриття і дослідження. – Л., 1985. – С. 117–122.
21. *Шевченко С. В., Свешніков І. К.* Ботанічні знахідки XII ст. // Український ботанічний журнал. – 1984. – Т. 41. – № 6. – С. 41–44.
22. *Штыхов Г. В., Дук Д. В.* Матеріали застройки Полоцька XI–XIII вв. Полоцьк і Полоцьке князівство (земля) в IX–XIII вв. // Полоцьк. – Мінск, 2012. – С. 80–88.
23. *Гупало В.* “Autorskie” dewocjonalia mieszkańców wczesnośredniowiecznego Dźwinogrodu (Ukraina) // Transkarpatskie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i we wczesnym średniowieczu. – Krosno, 2013. – S. 547–566.
24. *Jakimowicz R.* Dawidgródek. – Pińsk, 1939.

Фото 1. Звенигород. Північно-східний пригород.
Мостова і житлова забудова верхнього горизонту.
Фото І. Свешнікова, 1985 р.

Фото 2. Звенигород. Північно-східний пригород. Фрагмент наріжного стовпа від каркасно-стовпової конструкції. Фото І. Свешнікова, 1989 р.

Фото 3. Звенигород. Північно-східний пригород. Зруб в “обло” з надлишком. Фото І. Свешнікова, 1983 р.

Фото 4. Звенигород. Північно-східний пригород. Фрагмент куриці.
Фото І. Свешнікова, 1989 р.

Фото 5. Звенигород. Північно-східний пригород. Фрагмент причілкової оздоби – стріли.
Фото І. Свешнікова, 1983 р.

Фото 6. Звенигород. Північно-східний пригород. Дощатий настил підлоги.
Фото І. Свешнікова, 1992 р.

Фото 7. Звенигород. Північно-східний пригород. Ставень.
Фото І. Свешнікова, 1992 р.

Фото 8. Звенигород. Північно-східний пригород. Фрагмент тятиви сходів, використаних у конструкції мостової. Фото І. Сवेशнікова, 1992 р.

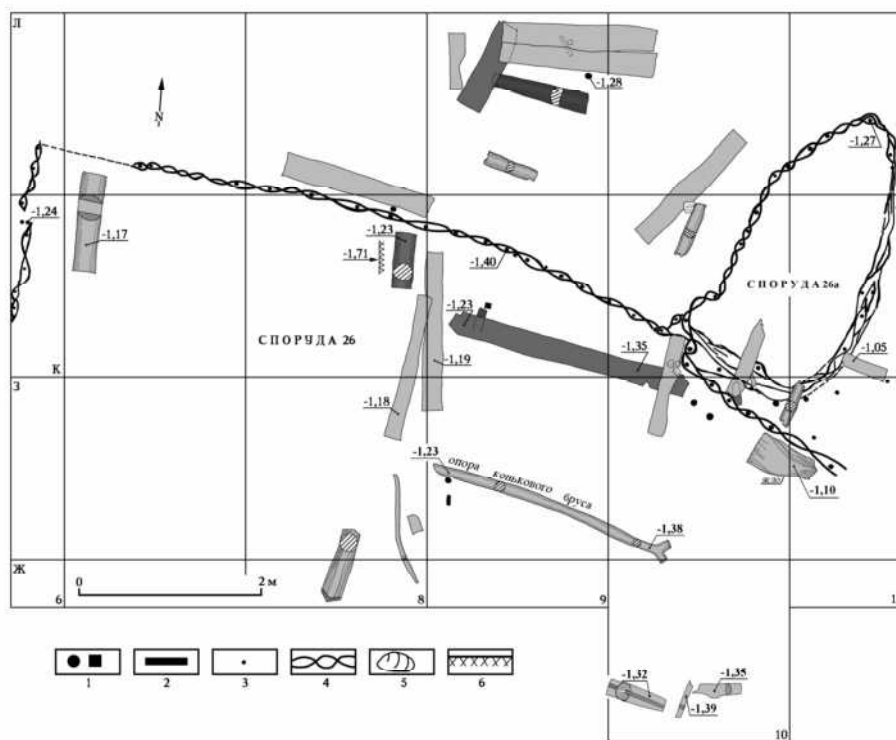

Рис. 1. Звенигород. Північно-східний пригород.
 Урочище За Хмільником. План споруд 26–26а.
 Умовні позначення: 1 – стовпці, 2 – шпунтини, 3 – кілки, 4 – тин, плетений із хмизу,
 5 – каміння, 6 – відмітка стерильного шару (За В. Чорновусом, рис. 1985 р.).

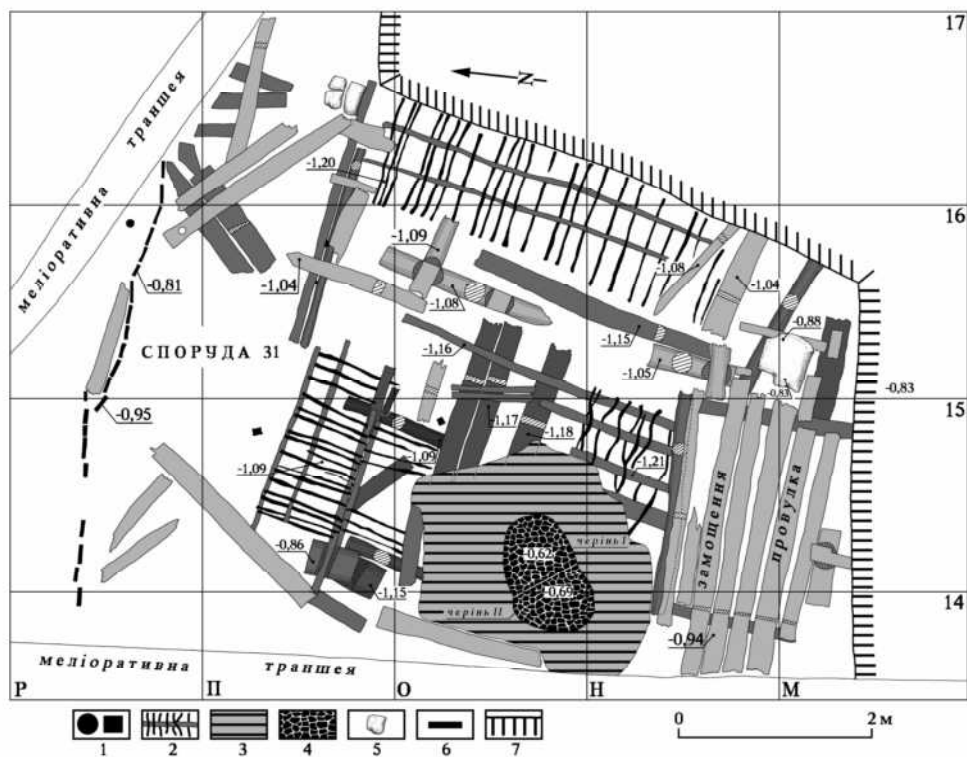

Рис. 2. Звенигород. Північно-східний пригород.

Урочище За Хмільником. План споруди 31.

Умовні позначення: 1 – кілки, стовпи, 2 – плетінка із хмизу, 3 – глина, 4 – черинь, 5 – каміння, 6 – шпунтини, 7 – межа розкопу (За В. Чорновусом, рис. 1986 р.).

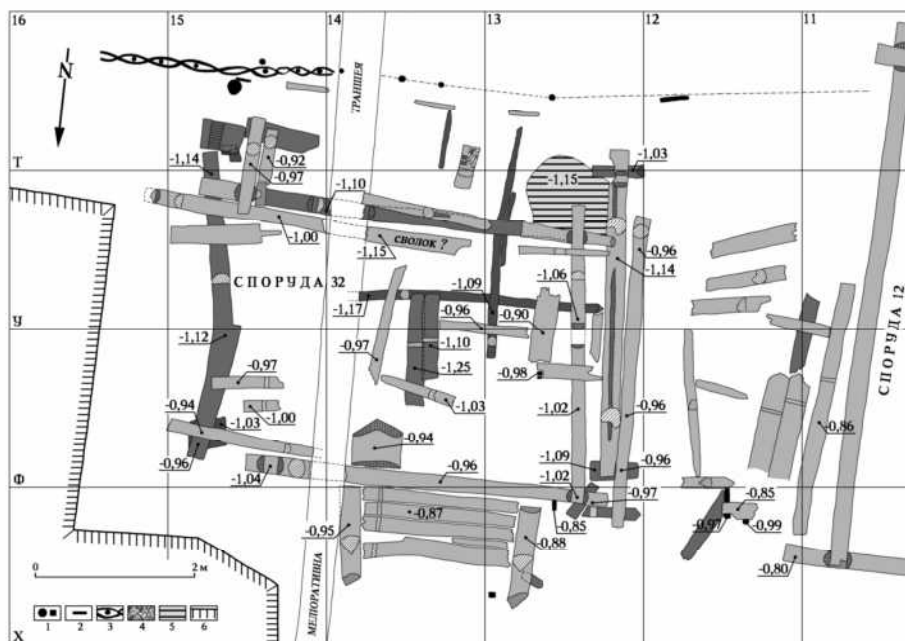

Рис. 3. Звенигород. Північно-східний пригород.

Урочище За Хмільником. План споруди 32.

Умовні позначення: 1 – кілки, стовпи, 2 – шпунтини, 3 – тин плетений із хмизу, 4 – обпалені дерев'яні конструкції, 5 – глина, 6 – край розкопу (За В. Чорновусом, рис. 1986 р.).

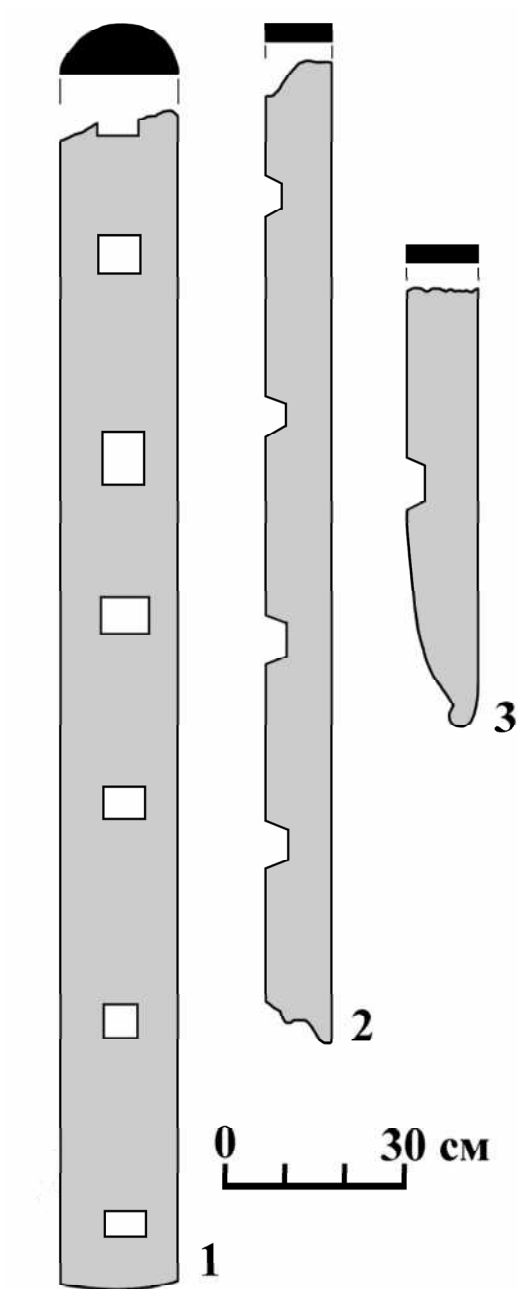

Рис. 4. Звенигород. Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
Фрагменти дерев'яних конструкцій. 1 – тятива сходів; 2–3 – крокви
(За І. Свешніковим, рис. 1989).

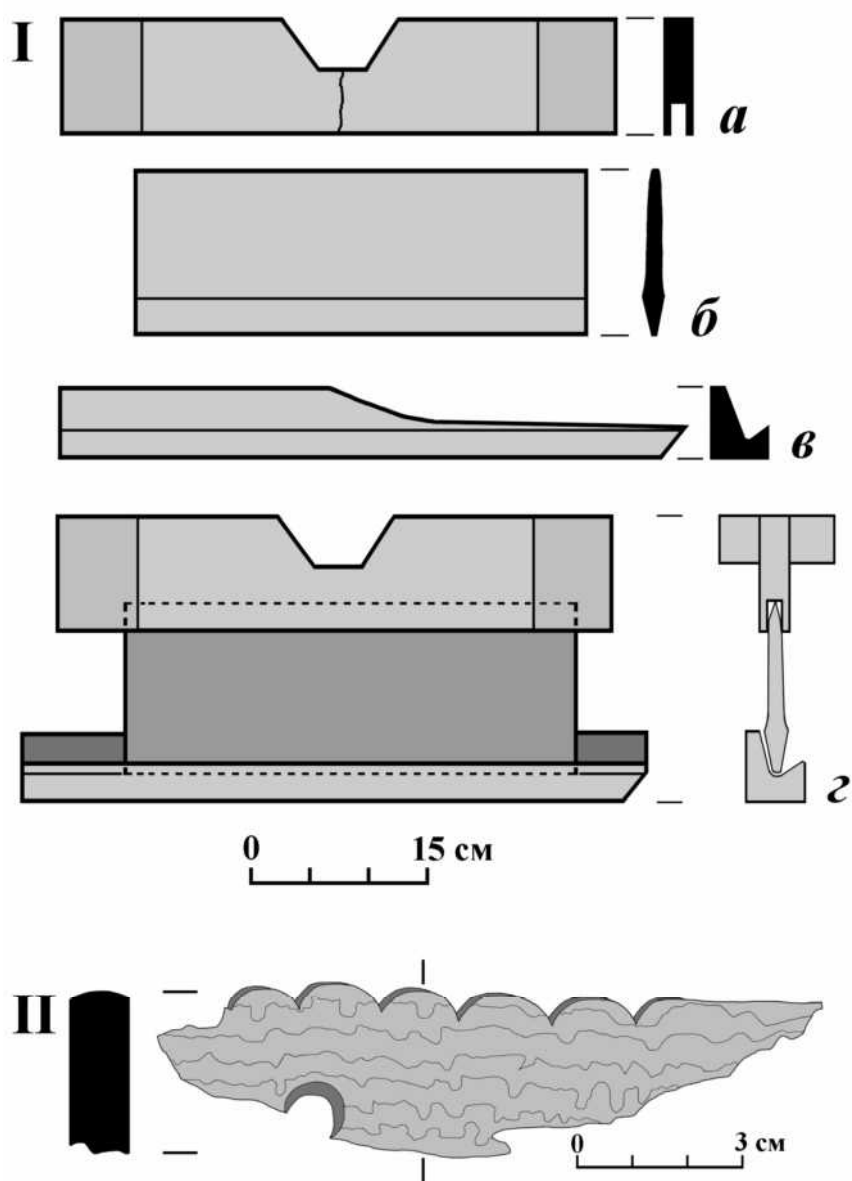

Рис. 5. Звенигород, Північно-східний пригород. Урочище За Хмільником.
 Елементи дерев'яних конструкцій вікон.
 Умовні позначення: I – волокове вікно (рис. 1989 р. за І. Свешніковим);
 II – наличник вікна (За І. Свешніковим, рис. 1983 р.).

**WOODEN ARCHITECTURE OF ZVENYHOROD ON BILKA RIVER
DURING THE FINAL OF XI – FIRST HALF OF XIII CENTURIES**

V. Hupalo

*Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Science Academy of Ukraine
Vynnychenko St. 24, Lviv, 79008*

The article is about characteristic of wooden relics from the city of Zvenyhorod, capital of Zvenyhorod principality. Researches were carried out during 1981–1994 and led by I. Sveshnikov. Area of 2865 square meters was excavated. Wooden structures represent objects that were discovered in the north-eastern suburb. These buildings are of residential, commercial and industrial purposes. Remains of paved road, streets and fences are the separate categories of artifacts.

In general, 63 buildings were found, which were located in six building horizons. Most of the buildings had one floor. Also, two-storied facilities can be distinguished. Such structural elements of buildings as windows, doors and roofing were found. Design of foundations of buildings and methods of flooring are found out. Construction of stoves (among which industrial furnaces are distinguished) is also separately considered. Stairs that led to the second floor are also the structural element of buildings.

Presence of well preserved foundations allowed to reconstruct a total area of buildings. It is found that the area of residential buildings gradually increased. In the period of 1110–1120 building with the area of 13–18 square meters dominated; in 1130–1140 – 23–36 square meters; in 1150–1190 – 31,6–45 square meters. The two-storied building with area of 65 square meters was the only exception.

Materials from Zvenyhorod represent at the first time a real and reliable view of buildings of Halych land during the final of the XI – first half of XIII centuries.

Keywords: Zvenigorod, wooden building, wooden constructions, blockhouse.

Стаття надійшла до редколегії 25. 07. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 904(477.83):391.7-033.5

JEWELRY FROM THE HILL-FORT OF ANCIENT BUZHSK

P. Dovhan, N. Steblyi

Ivan Franko Lviv National University

Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: pdovgan@ukr.net, nsteblyi@ukr.net

The article depicts the jewelry found during the archaeological excavations on the hill-fort of ancient Buzhsk in 2000–2009. It includes the trinkets made both of colored metals (bracelets, temple ring-pendant, and ament) and of glass (necklaces, ring, and bracelets). Closest analogues are established as well as the chronological definition.

Key words: ancient Buzhsk, Ancient Rus jewelry, glass bead, glass ring, glass bracelet, woven bracelet, plate bracelet, temple ring-pendant of the Kievan type, ament.

For the whole period of studies of the ancient Buzhsk where were discovered relatively small amount of jewelry items. That collection contained no unique items neither it has any significant cultural value. Nevertheless the collection causes impression by its diversity. It contains glass beads, rings and bracelets as well as metal temple ring-pendants and bracelets. Since only the insignificant part of the hill-fort has been studied until now we expect rather significant increase of the collection in the following excavations.

There were found five beads (fig. 1). Two of them were discovered in 1970-s by the local ethnographer O. Danchak on the central square of the hill-fort. First of them is zoned one. It was made of the opaque glass of reddish brown color (comp. fig. 1, 1) and ornamented by circular bicolor orbs – green inside the yellow. The orbs are embossed on the surface. Herewith the form of bead itself is tending to triangular. Facets length amount 8 mm, its height – 5 mm, inner channel diameter – 2 mm.

Since there were no stratigraphic allocation of given artifact it is required to address the general studies on the typology and the chronologies of Ancient Rus' inventories [23–25] as well as the results of the excavations on the archaeological sites adjacent to Busk [12; 13; 19; 22]. Thus, the closest analogies to such a bead namely two similar finds were located on the settlement Hryhorivka in the Dnieper region near Kaniv. V. Petrashenko, the scientist who studied the settlement, claimed that such beads were widespread in 8th – 10th centuries [18. P. 102. Fig. 51, 7]. On the contrary, the renowned researcher of Ancient Rus' glass Y. Shchapova referred similar beads from Novgorod to the period of 10th – early 11th centuries [23. P. 178]. At Beloozere in the Northern Rus' region the triangular beads were spread in 11th – first half of 12th centuries according to S. Zakharov [10. P. 44, 149. Fig. 296].

Second bead from Buzhesk is zoned one as well made of brown colored dull glass. It's maximal diameter – 7 mm, height – 5 mm, diameter of inner channel – 2,5 mm. It was ornamented by three yellow orbs (comp. fig. 1, 3).

There are still no analogies of such beads from the studies on the Ancient Rus'

towns of Western Volyn. Once again the similar artifacts were discovered on the settlement Hryhorivka. Y. Shchapova dated them by 10th – early 11th centuries [18. P. 102. Fig. 51, 7; 23. P. 178].

Another glass bead was found by O. Danchak on the building ground of department store in the central square of hill-fort. The ethnographer assumed it was obtained from the destroyed burial as there were human bones found nearby (comp. fig. 1, 2). The bead appears as two-parted. Actually it consists of inseparable zoned beads linked by thin glass thread. It was made of green glass. There is a partly weathered layer of greyish hue. It's maximal diameter – 7,5 mm, diameter of inner channel – 3 mm, height of both parts reaches 3,5 and 4 mm.

Similar beads are dated mostly by 12th century [18. P. 100. Fig. 51, 2, 4; 23. P. 166–169].

Following our excavations in 2000 on the hill-fort in the suburb Volyany (the part of Busk archaeological complex) a bead was discovered in the inner fillings of the structure of 12th – 13th centuries. It has twisted structure of globular shape round in cross-section (comp. fig. 1, 4:1) [1. P. 7. Fig. 9, 7]. Originally it was achromatic and transparent. However, now it became partially turbid and whitened. It's maximal diameter – 8 mm, diameter of the inner channel – 1 mm.

Expert studies positioned such bead in an extensive chronological range from the late 11th until the early 14th centuries. However, they are mostly typical in 12th – 13th centuries [10. P. 54, 145. Fig. 273, 6–10; 23. P. 165]. Most of globular beads from other towns of Western Volyn were dated by this period [12. P. 111. Fig. 33, 1–2; 19. P. 160. Fig. 156, 15].

During the excavations in 2002 on the Grand hill-fort another bead was discovered in the cultural layer of 12th – 13th centuries. It has also twisted structure but bitrapezoidal shape (comp. fig. 1, 4:2) [3. P. 21. Fig. 14, 9]. As the majority of similar type beads it is achromatic and transparent [10. P. 146]. This find's maximal diameter reaches 14 mm, diameter of the inner channel – 3 mm, height – 8 mm. Thus, this bead belongs to the type with the proportion 1:2 between the height and the maximal diameter [10. P. 145; 23. P. 168].

According to Y. Shchapova bitrapezoidal shaped beads of first type (proportion 1:2) are the chronological sign of 10th – 11th centuries [23. P. 170].

Among the glass garnishes of Ancient Busk special interest should be turned towards the upper part of a ring. It was found in 2005 on the Grand hill-fort in the upper fillings of the structure of late 10th – early 11th centuries (fig. 2, 1) [5. P. 29. Fig. 21, 3. Foto 63–64]. The ring was yellow colored and semitransparent. Its form was flat and convex in cross-section while its surface was smooth. Maximal diameter – 25 mm, inner diameter – 19 mm, ring guard shield of ellipsoid shape – 10×13 mm. Flat-convex smooth glass rings has a subtype with a guard shield in three shapes: flat (received by pressing the glowing glass ring to a flat surface), convex (molten in that shape) and upright (guard shield made with a pinch) [10. P. 155]. The ring from Busk belongs to the subtype of convex (molten). Expert scientists made it obvious that the glass rings of such form are very rare [17. P. 87; 23. P. 98]. Y. Shchapova explained that as a major difference in the technology of glass ring melting and excludes them

from the number of Ancient Rus' products. She assumed such rings could be produced in Kiev by Byzantine craftsmen [24. P. 98]. Chronology of molten glass rings is restricted to the first three quarters of 11th century.

Through the excavations of the Busk hill-fort there were found 18 pieces of glass bracelets (comp. fig. 2, 2), [2. P. 16. Fig. 15, 4, 16, 2; 5; 6. P. 20. Fig. 14, 9; 7. P. 35. Fig. 25, 5, 8, 22, 6, 9, 27, 3, 31, 1, Foto 91; 8. P. 19, Foto 16]. Thirteen of them were discovered in 2008 at the north-western corner of the hill-fort in the excavation site of 32 m². One small piece was added from the collection of O. Danchak. Majority of finds were obtained from the cultural layers of 13th century – three – from the early 12th century, and one – from the layer of 10th – 11th centuries. In such a manner the materials from Busk supported once more the opinion of active use of glass bracelets in the Ancient Rus' towns from the second half of 12th century [24. P. 246].

Fragments of the bracelets demonstrate rather well preserved condition of the garnishes. Only eight of them are covered by a thin silvery patina.

By 16 fragments it was possible to establish the original diameters of the bracelets. Half of them had a diameter of 6 cm, five – 7 cm, two – 5 cm, and one – 4 cm. Thus, it is visible the majority of bracelets were worn on the wrist, rest of them – a little higher.

By their shape 15 of 19 artifacts are of twisted structure. Eight of them finely twisted another seven – widely twisted. Remaining three fragments of glass bracelets are smooth shaped and one – flat-convex.

According to analysis of the bracelets diameters it is obvious that the twisted bracelets are thicker than the smooth ones. Diameters of the twisted rods spans from 4,5 mm to 9 mm (five fragments have diameter of 8 mm, three – 5,5 mm, two – 7 mm, two – 6,5 mm, remaining – 9, 6, and 4,5 mm). Three smooth bracelets rods have diameters 3, 5, and 5,5 mm.

Color gamma of the finds is distributed as follows: sky-blue – 5 pieces, black – 4, olive – 3, blue – 2, green – 1, yellow – 1, brown – 1, violet – 1, reddish-brown – 1.

Two pieces of black bracelets (twisted and smooth) were ornamented by circumflexed yellow thread. Similar adornment was due on the fragment of semi-transparent yellow smooth bracelet.

Characteristics of the color gamma and the shape of glass bracelets are usually the most informative in the attempt to establish the place of their origins. In a case of Busk bracelets, however, it would be too early to make any assumptions given the lack of statistical volumes and of the chemical analysis as well. It is worthy to indicate that majority of glass bracelets finds from the Ancient Rus' towns of Western Volyn are usually associated with the Kiev craftsmen workshops [12. P. 109; 13. P. 191; 19. P. 159]. They are dated from late 10th – until the early 14th century, but the mass influx of such products in Volyn appears in 12th – 13th centuries [12. P. 109].

Another category of garnished is the jewelry from color metals found during the archeological excavations on the hill-fort of ancient Buzhesk.

One of artifacts – part of a bracelet made of copper alloy – was discovered in 2003 in the cultural layer of 13th century (fig. 3, 1), [4. P. 10, 23. Fig. 19, 4]. The length of preserved part – 7,5 cm, diameter of the rod – 3 mm. It belongs to the type of

twisted ones [15. P. 216; 20. P. 94–97]. It was made of wire, combined in three layers and intertwined. One of the edges contained broken loop-shaped ending.

In Volyn region similar pieces of jewelry were found only in Dorogobuzh [19. P. 139–140]. They, however, are wide spread in many other Ancient Rus' regions [18. P. 95; 26. P. 247]. It considered distinctive garnish of Northern Rus' population [21. P. 75]. Chronological existence of such triplex twisted bracelets extends from early 11th – until late 14th centuries [20. P. 94].

Another copper bracelet was found during the excavations of 2005 in the cultural layer of 12th – 13th centuries (comp. fig. 3, 2), [5. P. 27–28. Fig. 21, 1]. It belongs to the type of plated [15. P. 230; 20. P. 103–115] as it was made of the plate 0,5 mm thick which is narrowed on the endings. The artifact was produced in the technology of forging and ornamented by the means of stamping and cutting.

The ornament is entirely original as there are no close analogues so far. The surface of bracelet is covered by the pattern made of circles (“suns”), lines and squares. Totally there are 12 squares. Of them four large are in the middle with two sun circles inside. On the undamaged ending there are four lesser squares with one sun circle. On the damaged side there are five similar squares. All patterns and small deep lines on the edges of the bracelet were made by the means of engraving (comp. fig. 3, 2)

The artifact has width 1,2 cm in the most and 0,35 cm at the least. Its length – 16,5 cm.

One of the endings was straight cut and fold out in a small tube, another was also fold out however broken. By that feature the plated bracelet from Busk could be included in the type with folded endings [20. P. 113]. M. Sedov noticed that the largest expansion of the plated bracelets with folded endings falls on the late 12th – late 13th centuries [20. P. 113].

On the excavation site on Grand hill-fort in 2006 a silver ring of so-called “Kiev type” was found in the cultural layer of 12th – 13th centuries (comp. fig. 3, 3), [6. P. 13, 20. Fig. 14, 9. Foto 42, 43]. It consists of three beads strung on wired ring. According to V. Levashova's classification it belongs to the group of bead-composed, sub-group with three beads [14. P. 18]. The beads were fastened on the ring in the certain position using thin wrapped wire. The wire wrapping around the ring creates certain intervals between the beads thus fixing them.

The temple pendant ring was also found on the territory of Buzhsk and it belongs following the classification of V. Levashova to the type of filigree with granulation [14. P. 21]. Hollow beads of cylindrical shape were formed by thin wires and fastened in the middle to narrow plate. On the outer side they are ornamented by granulation (comp. fig. 3, 3:2). Diameter of each bead – 9 mm, diameter of the wire they are composed of – 2 mm. The junction of the temple ring has endings bent inside.

Temple ring-pendants with three beads are often found in the layers of mid. 12th – mid. 13th centuries on many sites of Western Volyn [9. P. 85–87, 103–106, 112, 116; 12. P. 91; 13. P. 99; 26. P. 239–240].

The last piece of jewelry from the Ancient Buzhsk at least up to this day is the earring in a moon shape. It was discovered in 2007 on the Grand hill-fort in the cultural layer of 10th – 11th centuries. The bronze earring was crafted in the matrix and

ornamented by the pattern of pseudo-granulation. On one side it has floral ornament in a shape of the bunch of grapes; on the other the ornament is geometrical in a shape of zigzag lines. The earring preserved a part of its eyehole 3 mm long.

The clear analogues of the mention jewelry from Busk are found on several figures of the collective monographic study “Culture of Volyn and of Volobymyr Polissya region in the Age of Principalities” [13. P. 38. Fig. 2, 1. Tab. XXII, 3, 9, 10]. Here this jewelry was pictured in upside down position. So was depicted similar moon shaped pendant in the article of M. Yagodynska [26. P. 243. Fig. 9, 14].

Also the photography of similar by the shape earring was published by V. Petrashenko without any regards in the text concerning the artifact [18. P. 261].

In the monographic study of R. Chayka two other moon shaped pendants are described from the Lystvyn hill-fort. The researcher dated them by 10th – 11th centuries and indicated several analogues from Plisnesko, Zvenyhorod and Torgovytsya [22. P. 70. Fig. 62, 6, 8].

R. Kisilevych and S. Orlov mention certain earring of “Nitra type” from Manastyrok [11. P. 71. Fig. 9, 2]. Revising the article of Y. Maksymov and V. Petrasenko on the Monastyrok hill-fort we have found following: “among the jewelry masterpieces it is worth to notice the bronze moon-shaped earring with the cast pendant which is ornamented on both sides by pseudo-granulation (fig. 12). Its length 3 cm and the largest width – 2,5 cm. Analogical jewelry is found in the Grate Moravia there they are dated by 9th century. Similar earring was discovered in the grave N 30 in Nitra-Lupca together with three earrings of simple shape and with two ceramic pots” [16. P. 14. Fig. 12].

Presented sources indicate that such jewelry piece as the moon-shaped earring was rather common but still they need more specific studies.

Jewelry from the archaeological excavations of ancient Buzhsk decently represent the variety of all types of Ancient Rus’ garnishes from glass and from color metals. Their stratigraphic positioning is generally matching with the chronological indications from the expert’s studies. Much harder it appears to find close analogues and establish places of jewelry origins since until now there are no indications or attributes of craftsmanship on the territory of Ancient Byzhsk. There are as well no expert study based on the materials from the archaeological sites of South-Western Rus’.

REFERENCES

1. *Довгань П. М.* Звіт про археологічні розвідки в м. Буську Львівської області в 2000 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
2. *Довгань П.* Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області в 2001 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
3. *Довгань П.* Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області в 2002 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
4. *Довгань П.* Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області в 2003 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
5. *Довгань П.* Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області в 2005 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.

6. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області в 2006 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
7. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області в 2008 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
8. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області в 2009 році // Наук. архів Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка.
9. Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею. – Київ, 2009.
10. Захаров С. Д. Древнерусский город Белоозеро. – Москва, 2004.
11. Кирилович С. Р., Орлов Р. С. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.: Сб. научн. трудов. – Киев, 1985. – С. 61–76.
12. Кучінко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002.
13. Кучінко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008.
14. Левашева В. П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. [Тр. ГИМ]. – 1967. – Вып. 43. – С. 7–54.
15. Левашева В. П. Браслеты // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. [Тр. ГИМ]. – 1967. – Вып. 43. – С. 207–252.
16. Максимов С. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. – 1980. – Вип. 33. – С. 3–20.
17. Ольчак Е. Производство стеклянных перстней на славянской территории в среднее века // СА. – 1959. – № 3. – С. 81–90.
18. Петрашенко В. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005.
19. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011.
20. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) – М., 1981.
21. Седова М. В. Украшения из меди и сплавов // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 63–78.
22. Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. – Львів, 2009.
23. Щапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода // МИА. – 1956. – № 55.
Режим доступу: <http://www.archeologia.ru/Library/Book/c047368b35db>.
24. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. – М., 1972.
Режим доступу: <http://www.archeologia.ru/Library/Book/38aebfc97e4b>
25. Щапова Ю. Л. Украшения из стекла // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 80–92.
26. Ягодинська М. О. Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія і давня історія України. – 2010. – Вип. 2. Археологія Правобережної України. – С. 235–248.

Fig. 1. Beads from the hill-fort of the annalystic Buzhsk.

1

2

Fig. 2. A part of the glass ring (1) and fragments of the glass bracelets (2) from the hill-fort of the annalytic Buzhsk.

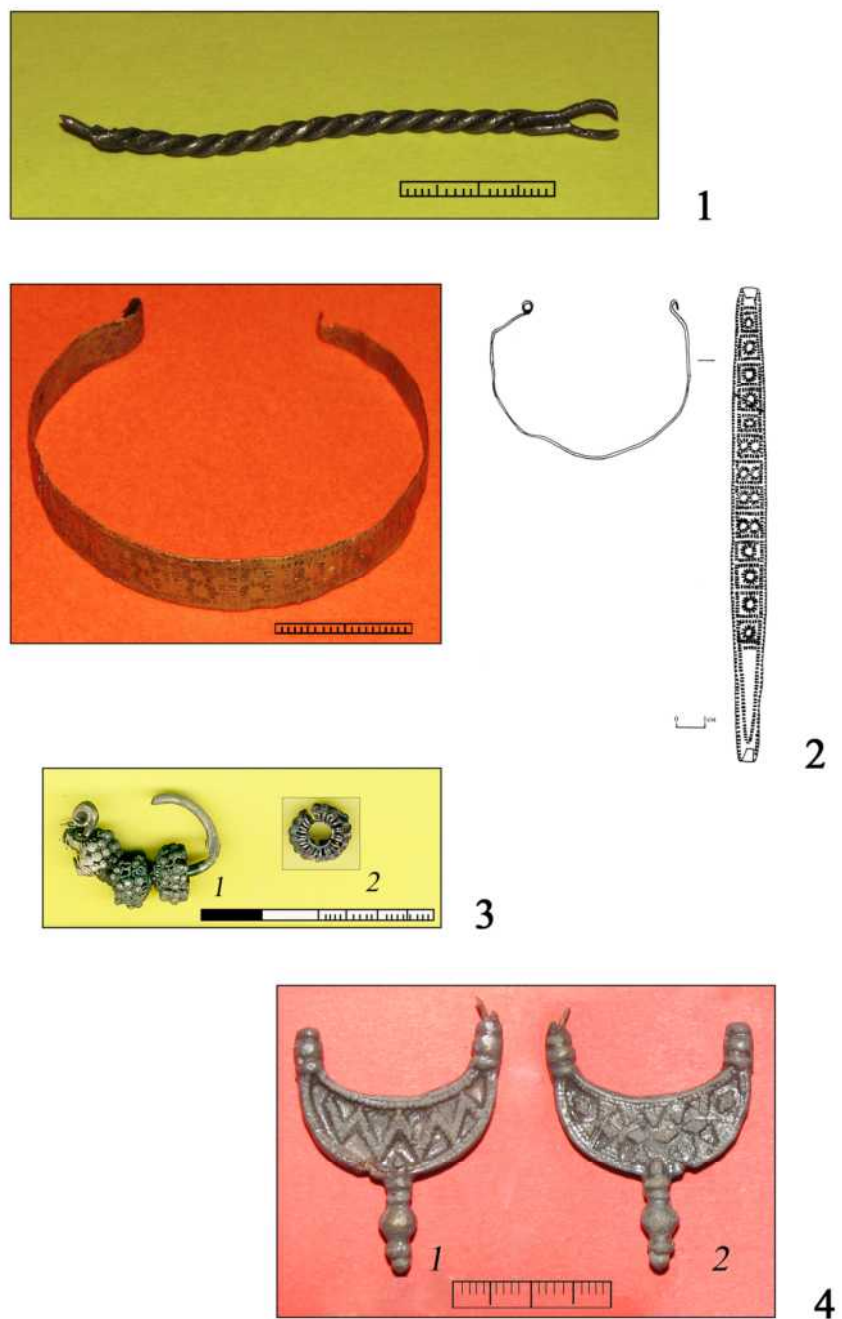

Fig. 3. Jewelry made of colour metals from the hill-fort of the annalytic Buzhsk: 1, 2 – bracelets; 3 – temporal ring “Kiyivan type”; 4 – earring in a moon shape.

ПРИКРАСИ З ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,

e-mail: pdovgan@ukr.net; nstebliy@ukr.net

Описано прикраси із скла (намистини, перстень, браслети) і кольорових металів (браслети, скроневе кільце, сережка), знайдені під час археологічних розкопок на городищі літописного Бужська протягом 2000–2009 рр. Наведено аналогії, встановлено хронологічний діапазон їх побутування.

Ключові слова: літописний Бужськ, давньоруські прикраси, скляні намистини, скляний перстень, скляні браслети, виті браслети, пластинчасті браслети, скроневе кільце київського типу, сережка.

Стаття надійшла до редколегії 07. 07. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 904(477.86):[27-523.6:911.37]:001.8

**РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ДАВНЬОГО ГАЛИЧА У 2008–2013 РОКАХ
Б. П. Томенчук*, О. Л. Мельничук****

**Прикарпатський національний педагогічний університет
імені Василя Стефаника*

вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 76025

***Національний заповідник «Давній Галич»*

вул. І. Франка, 1, м. Галич, 77101, e-mail: oleg_melnychuk@ukr.net

Висвітлено основні результати археологічних дослідницьких робіт на території давнього Галича. Охарактеризовано виявлені об'єкти і конструкції, комплекси, а також рухомий археологічний матеріал.

Ключові слова: давній Галич, Крилос, палацові комплекси, Крилоський монастир, прицерковні поселення.

Історія археологічних досліджень давнього Галича нараховує близько півтора століття. Протягом цього часу в них брали участь близько двох десятків дослідників з України, Польщі, Росії. Зокрема, Т. Земенський, А. Петрушевич, Л. Лаврецький, І. Шараневич, О. Чоловський, Й. Пеленський, Л. Чачковський, Я. Пастернак, І. Старчук, В. Довженок, В. Гончаров, М. Каргер, О. Іоаннесян, В. Ауліх, Ю. Лукомський, Б. Томенчук, В. Баран, В. Петрик, О. Мельничук. У різний час дослідники ставили перед собою різну мету: від локалізації центру стародавнього Галича до вивчення окремих складових частин міста та його пам'яток. Археологи займалися дослідженням долітописного та літописного періодів Галича. Приділялась увага і вивченню пам'яток періоду пізнього середньовіччя. В останні роки на території давнього Галича працювала Галицька слов'яно-руська археологічна експедиція Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та Середньовічна археологічна експедиція Національного заповідника «Давній Галич» (керівники – канд. іст. наук, доцент Прикарпатського університету Б. П. Томенчук та науковий співробітник відділу археології заповідника О. Л. Мельничук). Вони були також складовою археологічних загонів у складі комплексної науково-дослідної експедиції Національного заповідника «Давній Галич».

Протягом останнього десятиліття Галицька археологічна експедиція дослідила чотири дерев'яні княжі палацові комплекси XII–XIII ст. Крім того, виявлено ще три палацові дерев'яні споруди, які входили до структури єпископсько-митрополичих осідків і монастирів XIV–XVIII ст. [1].

Палацові комплекси Давньої Русі, на відміну від культової архітектури, майже не вивчені, а їх кількість, за археологічними даними, дуже невелика.

Всього відомо близько 15 палаців, зокрема у Києві, Чернігові, Боголюбово, Смоленську, Полоцьку, Гродно, Перемишлі, Звенигороді, Холмі. Всі вони кам'яні (цегляні) [2].

Дослідники давнього Галича вже більше ста років сперечаються у пошуках “галицьких палаців”, які, на їх думку, також мали бути обов'язково кам'яними – подібними до численних кам'яних храмів цієї столиці Галицької землі [3].

Літописний (1153 р.) палацовий комплекс – князівська резиденція Володимирка Володаревича розташована за 10 м на південь від церкви Спаса. Досліджувалась нами у 2009–2010 рр. У більшій частині культурний шар знищено кар'єром цегляного заводу та фортифікацією Першої світової війни. Підосновою великої дерев'яної багатоповерхової будівлі була потужна кам'яна вимостка із дрібно колотого вапняку. Згідно з її поширенням в обриві (схід–захід), споруда мала довжину близько 30 м (азимут 1100). Збережена ширина становить 5–8 м. По північному краю вимостки простежено фундамент у вигляді дерев'яних брусів (0,35×0,35 м), заглиблених у рів шириною 0,6–0,7 м і глибиною 0,4–0,5 м до рівня материка. Зовні була гідроізоляційна засипка із глини. У центральній частині будівлі виявлено окремі заглиблені підвалини підквадратну вежу (8×8 м), в якій, очевидно, розміщувались сходи, які вели на другий поверх – “сені” (3 м) і на третій поверх переходів (7 м). Останні досліджені нами між кам'яною вимосткою і фундаментом церкви Спаса (фото 1). Переходи були довжиною 10 м і шириною 4 м. Азимут 200 відповідає орієнтації як церкви, так і палацу. Від переходів збереглися дві фундаментні основи, які мали вигляд довгого (9 м) фундаментного рову шириною 0,95–1,00 м і глибиною 0,6–0,7 м до рівня материка. У зовнішній частині ровів знаходилась заглиблена у материк основа брусів (0,35×0,35 м). У внутрішній була ущільнена глиняна гідроізоляційна засипка шириною 0,25–0,30 м. Всередині між ними була проста засипка ґрунтом з великим вмістом будівельного сміття (вапняк), яке утворилося під час побудови церкви. Реконструйована нами висота цього дерев'яного фундаменту, можливо, становила три колоди-бруси. Самі переходи між палацом і храмом проходили, очевидно, на рівні третього поверху і хорів. Згідно з літописним повідомленням 1153 р., саме ці переходи, очевидно, і були пов'язані зі смертю Володимирка Володаревича. Загалом, цей палацовий комплекс, сполучений переходами з церквою Спаса, можна віднести до одного “палацово-сакрального” комплексу [4] (рис. 1).

На схід від церкви Спаса вели дослідження другого палацового комплексу – князівської резиденції Романа Мстиславича (1199–1205 рр.). Він розміщений у вузькій терасі біля оборонного валу 20 м на схід від церкви Св. Пантелеймона. Дослідження проводили автори у 1991, 2005–2008 та 2012 рр. У процесі досліджень виявлено залишки великого дерев'яного палацового комплексу, який мав два будівельні горизонти.

Перший належав до часу Романа Мстиславича (1187–1188, 1199–1205 рр.), а другий – до часу Данила Романовича (1219–1252 рр.). Залишками першого палацового комплексу (рис. 2) є велика дерев'яна споруда, від якої збереглось (у межах розкопів) більше 20 стовпових ям діаметром 0,5–0,9 м і

глибиною 0,8–1,0 м. Всередині більшості ям простежено сліди квадратних стовпів (0,3×0,3 м), які взаємно орієнтовані (основний азимут – 350) (фото 2). Виходячи з поширення тут культурного шару (0,15 м) і стовпових ям, ця рання палацова споруда могла мати розміри у межах 9×15 м. Зі східної сторони знаходилась окрема господарська будівля (6,8×3,2 м, азимут 3500). Вона складалась із двох суміжних приміщень (3,2×3,7 м, 3,2×3,2 м), заглиблених у материкову підсіпку на 0,7 м. Дерев'яні зрубні стіни розміщувались по краю котловану. У південному приміщенні була велика (0,95 м) піч з кам'яним (галька) робочим майданчиком. Тут знайдено багато кісток тварин, що дозволяє говорити про їх кухонне призначення (рис. 3).

Залишками другого палацового комплексу є велика дерев'яна споруда на кам'яній підоснові з гальки, яка у північно-східному куті доповнена невеликим кам'яним фундаментом (азимут 3500). Кам'яна вимостка сильно поруйнована новітніми ямами. Все ж, можна вважати, що будівля була трапецієподібної форми, в межах 26×12 м, орієнтована довшою стороною по осі північ–південь. Споруда мала внутрішню тричленну структуру і складалась з трьох великих приміщень (перший поверх). Основним було центральне приміщення, де виявлено більше 20 керамічних чотирикутних плиток від підлоги, що вказує, ймовірно, на його парадне використання. У північному приміщенні знайдено багато уламків кераміки і кісток тварин та риби, що свідчить про його господарське використання. Із західної сторони цієї великої дерев'яної споруди знаходилась окрема господарська будівля (7,4–7,6×4,0 м), орієнтована відносно основної палацової споруди. Вона складалась із двох суміжних приміщень (3,8×4,0 м, 3,5×4,0 м), які мали неглибоку (0,4 м) заглиблену основу, опущену в глиняну засіпку будівлі першого будівельного горизонту. В північному приміщенні простежено залишки робочого майданчика, викладеного з великих кам'яних плит (окремі з профільованою основою). У південному приміщенні знаходилась велика глиняна піч. Численні знахідки кісток тварин свідчать про кухонне використання цієї східної прибудови (рис. 4).

Таким чином, новітні археологічні дослідження на території літописного Галича XII–XIII ст. дозволили виявити зовсім несподівану велику групу дерев'яних монументальних споруд – князівські палацові комплекси. Як і дерев'яні храми, їх можна віднести до однієї окремої галицької архітектурної школи. На відміну від галицької кам'яної монументальної архітектури, яка значною мірою була пов'язана з романськими впливами, галицька дерев'яна монументальна архітектура (оборонна, палацова і культова), очевидно, була сформована і розвивалась на основі місцевих будівельних традицій. Але це не виключає використання планувально-композиційних особливостей тогочасної візантійської і романської архітектури.

З відновленням у Крилосі єпископського центру в кінці XVI ст. пов'язана і побудова навколо Успенської церкви цегляного замку з вежами-бастіонами (рис. 5). У 2007–2008 рр. проводились роботи біля Успенської церкви з метою виявлення слідів західної в'їзної та південної вхідної веж Крилоського монастиря XVII–XVIII ст. із церквою Успіння Пресвятої Богородиці.

Навпроти західних дверей церкви простежено сліди в'їзду шириною 2,2 м. Віддаль між щоками із внутрішнього боку стіни – 2,65 м. Основа в'їзду вимощена дрібним камінням вапняку, пісковика та мергелем. Він має помітний схил у західному напрямку. Будь-яких слідів фундаменту під в'їзну вежу на досліджуваній площі не простежено, що дає можливість говорити про її відсутність. У розриві стіни знаходилась, ймовірно, тільки міцна дерев'яна брама. Навпроти південних дверей церкви розчищено цегляну кладку із щоками та кам'яну основу під дерев'яну конструкцію дверей (фірти). Її залишками є тонкий прошарок перетлілого дерева. Ширина проходу мала 1,5 м. Із зовнішньої сторони стіни, при вході, розчищено кам'яну кладку, виконану в один ряд із вапнякових блоків повторного використання, які походять із Успенського собору. Місцями вони вибрані. Слід зазначити, що частину цієї кам'яної кладки простежено у 1997 р. Її ширина – 2,5 м, довжина – 3,5 м. На нашу думку, блоками був викладений вхід перед фіртою монастиря зі сторони єпископського палацу. Із внутрішньої сторони цегляної огорожі простежено сліди кладовища, яке існувало біля Успенської церкви у XVI ст. Виявлено три поховання, які виходять за межі розкопу. У двох випадках фундамент оборонної стіни перерізає могильні ями, що свідчить про різний хронологічний період спорудження Успенської церкви та укріплень Крилоського монастиря.

Науково-рятівні роботи у 2011 р. проводили на північ від церкви Успіння Пресвятої Богородиці. На початковому етапі досліджень сплановано північний схил від дзвіниці на схід довжиною 34 м. Ділянка, на якій проводили археологічні дослідження, мала характер штучної підсипки, здійсненої у 30-х рр. XX ст. під час розкопок Я. Пастернака фундаменту Успенського собору та у пізніших часах. Навпроти північних дверей церкви після зняття бруківки, шару будівельного сміття та підсипки на глибині 0,2 м в результаті зачистки виявлено кам'яні блоки, що розташовувались перпендикулярно в ряд.

З метою дослідження виявлених на одній осі кам'яних блоків закладено траншею шириною 4 м і довжиною 16 м. На глибині 0,25–0,45 м від рівня сучасної поверхні виявлено кладку з кам'яних блоків та плит. Плити із каменю-пісковика довжиною та товщиною відповідно 1,1×0,2; 1,3×0,2; 1,45×0,11; 0,5×0,11 м. Кам'яні блоки з тесаною поверхнею різного розміру (0,5×0,4; 0,90×0,35; 0,3×0,4 м). Всього виявлено чотири плити і 10 кам'яних блоків. Кам'яні блоки та плити з алебастрового та вапнякового каменю повторного використання походять, очевидно, з Успенського собору. Судячи за стратиграфічними спостереженнями, вони відігравали роль підпірної стінки для укріплення території церковного подвір'я від зсувів (фото 3). Її довжина становить 11,5 м. Найбільш ефектною знахідкою з каменю є виявлений у підпірній стінці уламок плити від віка саркофага. Довжина плити 1,45 м, ширина – 0,8 м, товщина по краях – 10 см. Пливу витесано з вапняку. Посередині вона має профільоване заокруглення шириною 15 см. Товщина плити у середній частині – 16 см. За характером виконання вона подібна до плити із саркофага Ярослава Осмомисла і датується XII–XIII ст. На превеликий жаль, невідоме місце її первісного знаходження (фото 4).

Навпроти північних дверей церкви на глибині 0,2–0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено сходи шириною 2,4–2,7 м та довжиною 3 м. Вони виконані з великих блоків тесаного білого вапнякового та алебастрового каміння. Блоки різного розміру повторного використання також походять, очевидно, з руїн Успенського собору. Сліди ремонту сходів у новітній час фіксуються залишками цементного розчину між блоками. Як підпірна стінка, так і сходи датуються на основі стратиграфічних спостережень XIX ст. Після фіксації підпірної стінки і сходів проведено їх демонтаж з метою відкриття та локалізації залишків оборонної стіни монастиря.

У східній частині досліджуваної площі на глибині 2,25–2,31 м простежено сліди фундаменту. Фундамент шириною 1,1 м викладений із мергелю на вапняно-піщаному розчині. Іноді місцями траплялися шматки цегли та білого каміння. Фундамент розкрито на довжину 12,5 м.

На осі північних дверей церкви простежено залишки фірти монастиря з одношаровою цегляною кладкою. Її сліди виявлено на рівні 1,8 м від нульового репера. Від зовнішнього лиця стіни монастиря вона виступає на 2,8 м. Загальна ширина – 2,4 м. Товщина стін фірти становить 0,6 м. Чітко фіксується цегляною кладкою прохід шириною 1,25 м. Цегляна кладка виконана з цегли-пальчатки розміром 6,5×14,5×15 см, причому не завжди використовувалась ціла цегла, а переважно її більші уламки. Кладка виконана тільки із зовнішніх сторін, а середина заповнена вапняно-піщаним розчином із уламками цегли та каміння. Нижче фірти зафіксовано дві сходинки з вапнякового каміння. Перша, нижня, сходинка шириною 25 см і довжиною 2,3 м. Верхня сходинка вища на 13 см. Її ширина 30 см і довжина 2,1 м. У західній частині розкопу частково збереглися залишки оборонної стіни. Вона примикає до північної фірти та дзвіниці. Стіна виконана з цегли та тесаних кам'яних блоків. Місцями збереглося два ряди кладки, а у деяких місцях цегла вибрана до рівня фундаменту. Цегляна кладка залягає на глибині 2,15 м від нульової відмітки. Кладка стіни, як і фірти, виконана тільки з зовнішніх сторін, а середина заповнена вапняно-піщаним розчином із уламками цегли та камінням. Ширина стіни становить 0,85–0,9 м (рис. 6; 7).

Підшва фундаменту стіни монастиря вкопана на 10 см у шар алебастрового румовища і знаходиться на глибині 3,05 м від нульової відмітки. Загальна глибина фундаменту – 1,3 м.

Після науково-рятивних досліджень, залишки оборонної стіни, фірти та фундаменту законсервовано для подальшої роботи над трасуванням оборонної стіни та прокладенням гідромережі для відводу ґрунтових вод. Завершальним етапом будівельних робіт стало встановлення підпірної стінки, яка на рівні сучасної поверхні відтворює сліди оборонної стіни Крилоського монастиря.

В ур. Качків (2013 р.) з метою перевірки культурного шару закладено дві траншеї. Траншею 1 розмірами 9,0×0,5 м закладено за 250 м на південь від Галичиної могили. Як показали дослідження, слідів культурного шару та археологічних знахідок не виявлено. До глибини материкової основи (0,7 м) залягали нашарування гумусу, стерильного сірого прошарку та передматерика. У траншеї 2 (розмірами 1×5 м), закладений у південно-східній частині урочища на глибині 0,2–

0,3 м, залягав передматериковий шар, у якому простежено слабо виражені траншеї подібні заповнення глибиною 10 см та одну яму діаметром 0,9 м.

Протягом 2008–2013 рр. продовжено також роботи з дослідження прицерковних поселень давнього Галича. Проведено дослідження на території подолу княжого Галича в ур. Церквиська, а також в ур. Прокаліїв Сад (с. Крилос).

В ур. Церквиська зафіксовано два чітко стратифіковані горизонти культурного шару, які відповідають функціонуванню дерев'яного та мурованого храмів Благовіщення. Простежено сліди трьох різночасових будівельних горизонтів, які належать залишкам дерев'яних будівель. Знахідки з культурного шару представлені керамічними фрагментами, окремими металевими та скляними виробами. Речовий матеріал з урочища утворює доволі витриманий комплекс XII–XIII ст. Характерною особливістю досліджуваної площі є значна кількість шлаків, як результат сиродутного способу добування заліза, а також значна потужність шару із включенням болотної руди. Це вказує на певну ремісничу спрямованість цього району давнього Галича, а саме на залізодобувну галузь.

В ур. Прокаліїв Сад, на прилеглій до фундаменту храму Св. Пророка Іллі площі, засвідчено існування кладовища. Всього виявлено дев'ять чоловічих поховань. Вони були на глибині 0,4–0,7 м. Усі поховання мають чітку рядну систему та орієнтовані головою на захід, із різним положенням рук покійників. В одному з поховань біля черепа був невеликий вапняковий камінь, що може вказувати на поховання з кам'яною “подушкою”. Кладовище займало невелику площу, на що вказує і двошаровість поховань (рис. 9).

За 10 м на південь від фундаменту храму простежено горизонт кам'яної вимостки товщиною 15–20 см з білого колотого каміння. На ній знайдено керамічний матеріал XII–XIII ст. Очевидно, поява такої вимостки зумовлена створенням будівельного майданчика для побудови церкви Іллі. А прошарок шутру з вапняно-піщаним розчином, що підстеляє вимостку, належить до етапу закладки фундаменту. Можливо, пізніше вимостку було використано як площу, або ж як основу для дерев'яної споруди. На це вказують виявлені на ній стовпові ями. Подібне використання будівельних майданчиків прослідковується також біля фундаменту Успенського собору в с. Крилос та церкви Св. Спаса у с. Залуква.

Тут же досліджено два заглиблені в материк об'єкти. В одному з них розчищено глиняну піч овальної форми. Піч заглиблена у материк на 25 см. Її ширина 65 см. Стінки збереглись на висоту 10 см. Черинь добре випалений із залишками попелу. Очевидно, дана піч мала відношення до будівлі, залишки якої виступили у траншеї у вигляді незначного заглиблення у передматерик. На основі керамічного матеріалу цей об'єкт датовано пізньосередньовічним часом. На відстані 8 м від фундаменту храму зафіксовано нашарування сірого гумусу з включенням жовтої глини з вугликами, вимазкою, галькою, білим камінням. Північний край нашарувань залягав та лінзоподібно просідав над глибокою ямою, яка частково виступила у межах розкопу (0,4×0,7 м). Ймовірно, виявлені залишки належали дерев'яній будівлі з підвалом. Знайдений у заповненні керамічний матеріал дає можливість датувати її XVI–XVII ст. (рис. 10).

На північ від фундаменту храму в траншеї розмірами 1×14 м простежено залишки глиняної печі з горілим прошарком дерева та дві стовпові ямки. Піч овальної форми розмірами 0,8×1,0 м була устям на північ. Біля неї виявлено нижню частину горщика, вкопаного у материкову долівку, із вмістом кісток тварин. У межах виявленого об'єкта зафіксовано горілий прошарок товщиною 5 см. Ймовірно, виявлені залишки належали дерев'яній будівлі, яка входила до комплексу монастиря. Знайдений у заповненні керамічний матеріал дав можливість датувати її XVI–XVII ст.

Дослідження східної ділянки території урочища показало відсутність культурного шару. В закладеній траншеї під шаром дерну та гумусу товщиною 10–15 см залягала материкова лесова основа. Слідів будь-яких об'єктів та археологічних знахідок не виявлено.

Подібна ситуація спостерігалася і у західній частині урочища на віддалі 46 м від фундаменту церкви. На цій ділянці проглядається помітний спад рельєфу в напрямку до яру Мозолевого потоку. По всій площі траншеї, під шаром дерну товщиною 0,15 см, виступив жовтий лесовий материк. Слідів будь-яких об'єктів та археологічних знахідок не виявлено. При цьому зафіксовано декілька стовпових ям, які, очевидно, мали відношення до конструкцій дерев'яних будівель.

Серед знахідок, виявлених у процесі досліджень, переважає пізньосередньовічний матеріал. Він представлений уламками керамічного та скляного посуду, фрагментами орнаментованих кахель та окремими залізними предметами. Давньоруський матеріал репрезентовано кількома фрагментами характерної кераміки.

У 2010 р. на території Крилоського городища біля Золотого Току (садиба Б. Б. Бацвін по вул. Т. Шевченка, 37) було закладено траншею розмірами 1×7 м. Метою було перевірити потужність культурного шару та виявити нові об'єкти. До глибини 1 м культурний шар мав вигляд однорідного перевідкладеного гумусу. На глибині 1 м по всій площі траншеї зафіксовано кам'яну вимостку. Вимостку, товщиною 15 см, викладено з білого вапнякового колотого каміння. Траплялися окремі камені розмірами 15×16 та 20×25 см. У південній частині розкопу зафіксовано прошарок згарища з вугликами та вимазкою. Очевидно, це залишки дерев'яної будівлі. Кам'яна вимостка залягала на культурному шарі княжої доби і належить до XII–XIII ст. Можливо, вона виконувала роль мощеної площі перед якоюсь монументальною спорудою або ж дороги. У процесі досліджень зібрано незначну кількість керамічного матеріалу X–XIII ст. та пізньосередньовічного часу.

Таким чином, археологічні дослідження на території давнього Галича, проведені протягом останніх років, дали нові, цікаві матеріали до вивчення його долітописної, літописної та пізньосередньовічної історії. Їх проведено на території усіх складових частин міста, що зробило значний внесок у вирішення проблеми вивчення історичної топографії. Віднайдено значну кількість артефактів, які ілюструють духовну та матеріальну культуру населення давнього Галича.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Томенчук Б., Баран В.* Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 31–54.
2. *Раппопорт П. А.* Русская архитектура X–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. – Л., 1982. – Вып. Е1-47.
3. *Петрик В., Лукомський Ю.* Архітектурно-планувальна структура столярного міста Галича // Галич в доісторії і середньовіччі: Матер. конф. – Галич, 2003. – С. 92–100.
4. *Pianowski Z., Proksa M.* Naystarcze budowle Przemyśla. – Rzeszow, 2008. – S. 46–62.

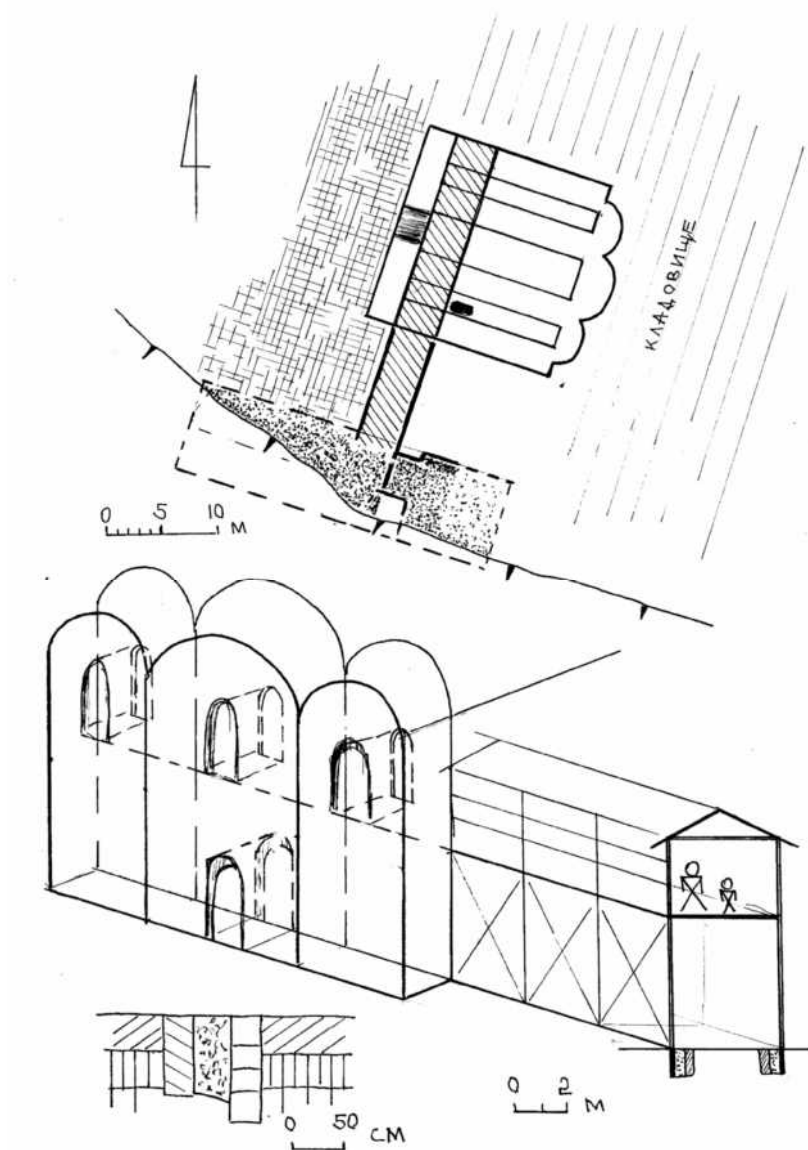

Рис 1. Спаське городище. Княжий двір Володимира Володаревича.
Палацовий комплекс з літописними переходами.

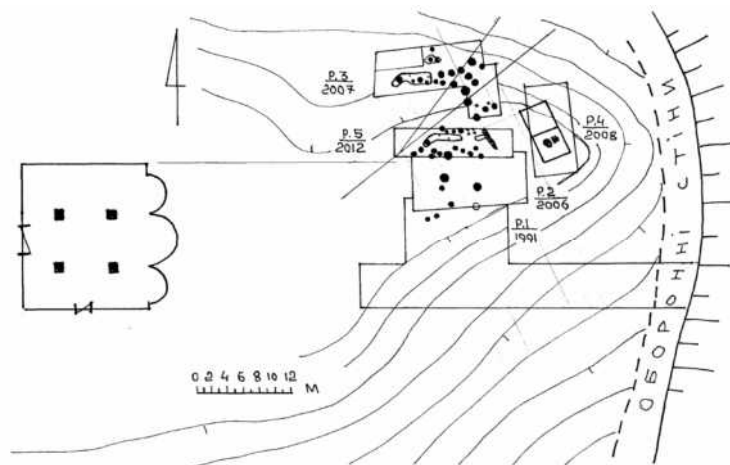

Рис. 2. Пантелеймонівське городище. Княжий двір Романа Мстиславича. Палацовий комплекс. Перший (кінець XII – початок XIII ст.) будівельний горизонт.

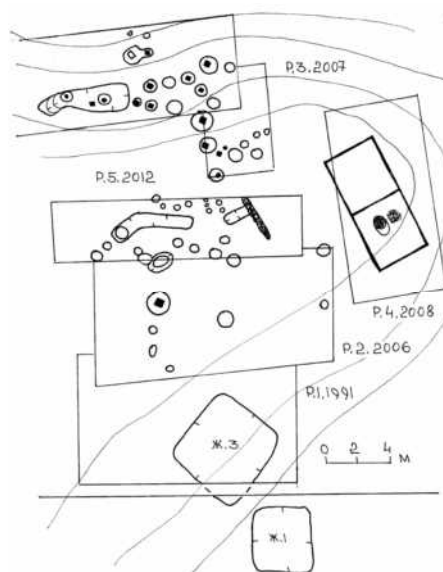

Рис. 3. Пантелеймонівське городище. Княжий двір Романа Мстиславича. Палацовий комплекс. Перший (кінець XII – початок XIII ст.) будівельний горизонт.

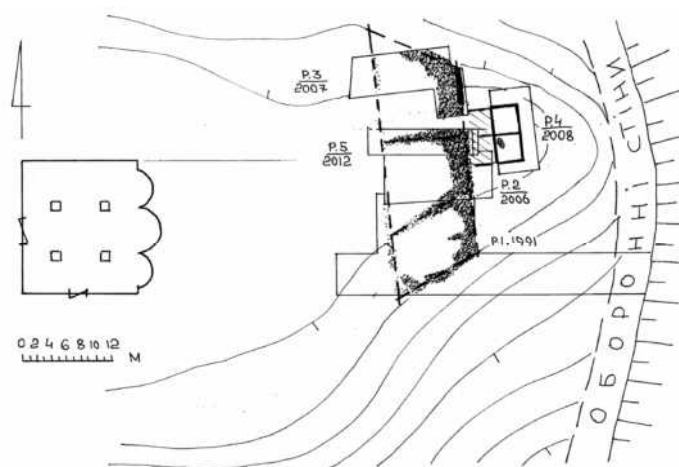

Рис. 4. Пантелеймонівське городище. Княжий двір Романа Мстиславича. Палацовий комплекс. Другий будівельний горизонт (XIII ст.).

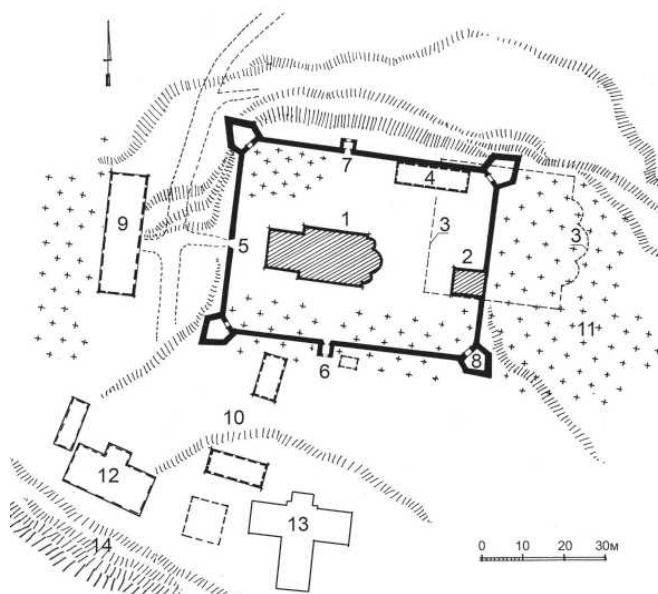

Рис. 5. Крилоський катедральний монастир у середині XVIII ст. (гіпотетична реконструкція розпланувальної структури), (за В. М. Петриком):
 1 – Успенська церква; 2 – Каплиця Св. Василя; 3 – контури зруйнованого Успенського собору; 4 – монастирський будинок; 5 – головна брама; 6 – південна фірта; 7 – північна фірта; 8 – пекарня в наріжній башті; 9 – стайня; 10 – житлові “офіцини” з пивницями; 11 – поховання; 12 – єпископський палац (“Старі палаци”); 13 – мурований єпископський палац початку XIX ст. (Митрополичі палати); 14 – земляний вал і рів.

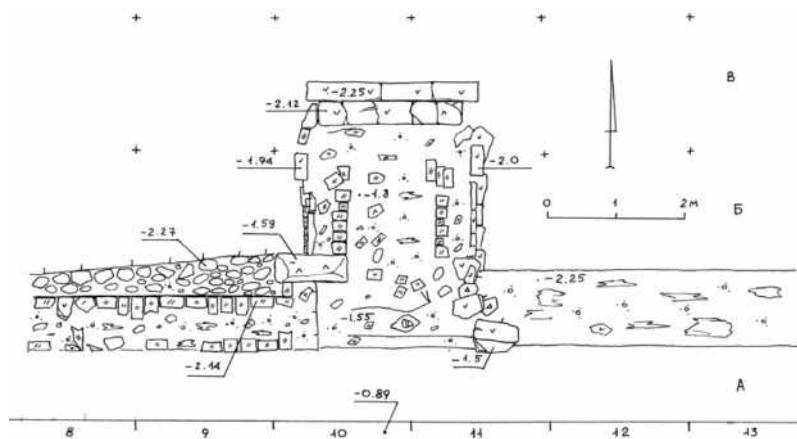

Рис. 6. План фундаменту північної фірти Крилоського монастиря XVIII ст.

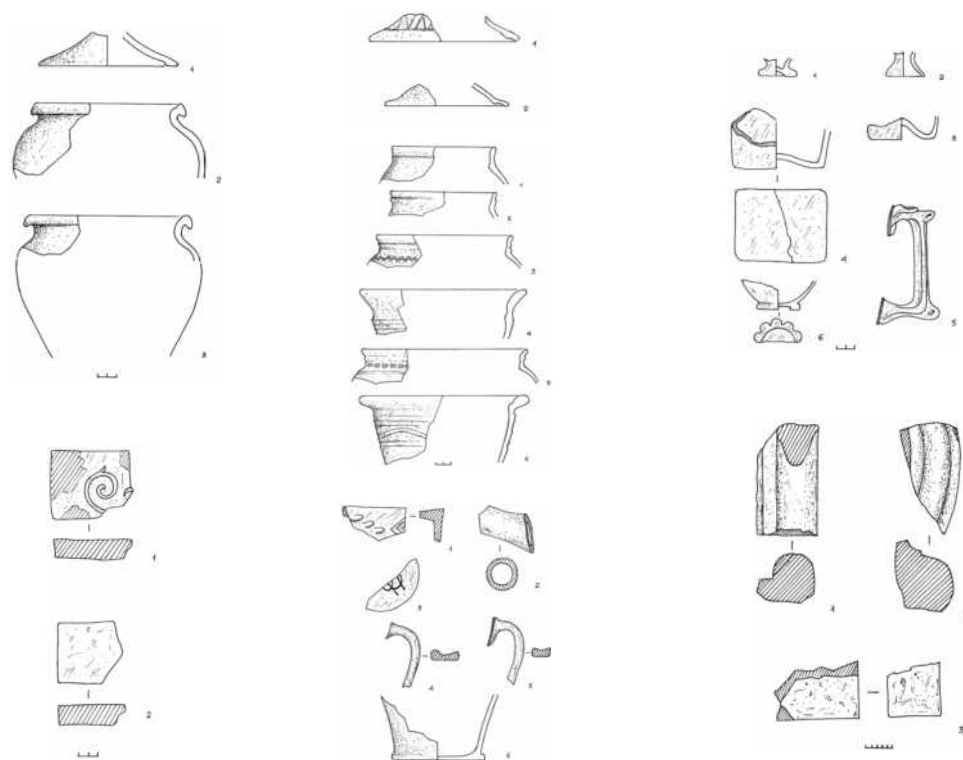

Рис. 7. Археологічний матеріал із досліджень Крилоського монастиря.

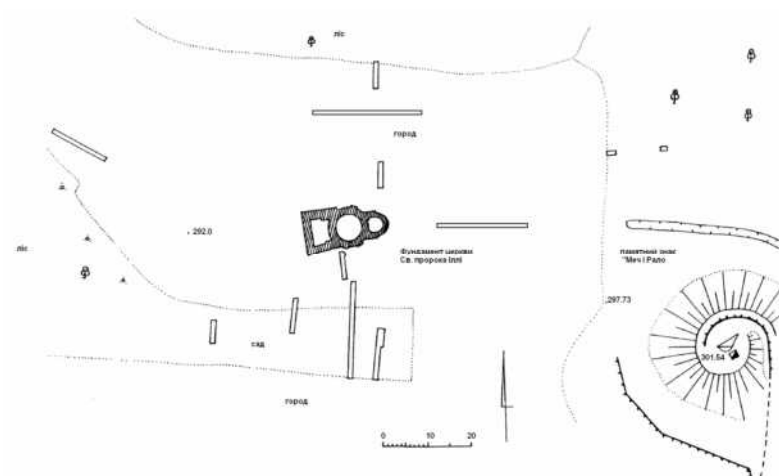

Рис. 8. Ситуаційний план досліджень в ур. Прокаліїв Сад.

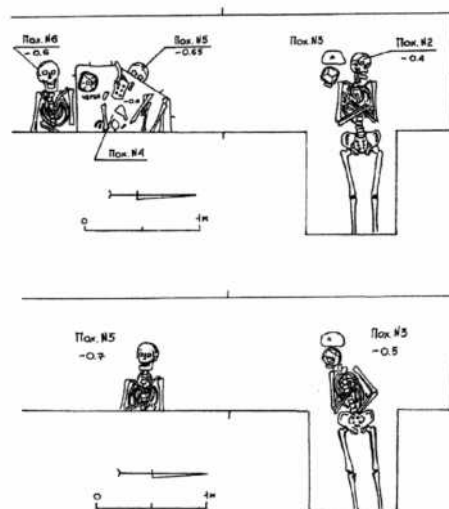
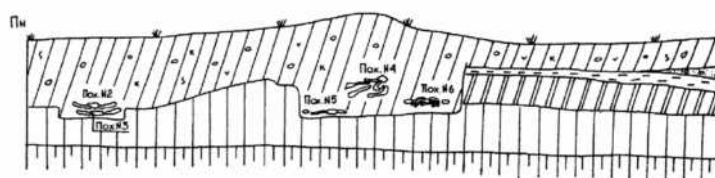

Рис. 9. Стратиграфія та план поховань в урочищі Прокаліїв Сад.

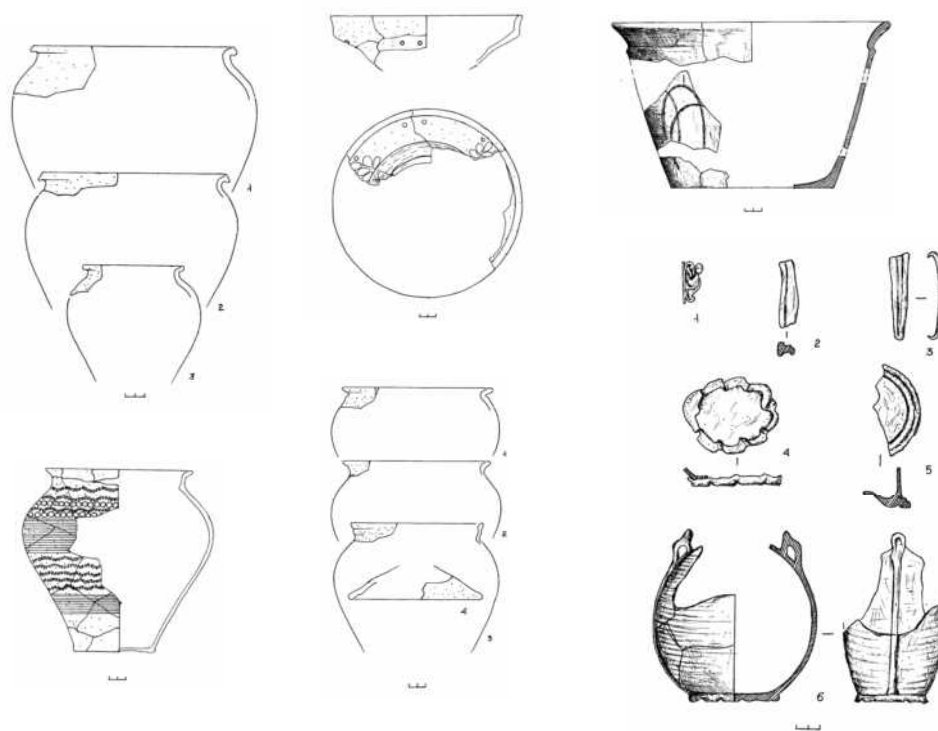

Рис. 10. Стратиграфія та план поховань в урочищі Прокалів Сад.

Фото 1. Спаське городище. Північна частина розкопу.

Фото 2. Шевченківське городище.
Перший будівельний горизонт.

Фото 3. Північна стіна Крилоського монастиря.

Фото 4. Уламок віка саркофага.

**THE RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE
ANCIENT GALYCH IN 2008–2013**

B. Tomenchuk, O. Melnychuk

**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Shevchenko St. 57, Ivano-Frankivsk, 76025*

*** National Reserve "Davnij Galych"*

I. Franko str. 1, Galych, 77101, e-mail: oleg_melnychuk@ukr.net

Clarified main results of archaeological research works on the territory of the ancient Galych. Characterized the found objects and structures, buildings and movable archaeological material.

Key words: ancient Galych, Krylos, palace complexes, Krylos monastery near church settlement.

Стаття надійшла до редколегії 15. 08. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 94:321.111(477.8+438)(093)

ЛЕНДЗЯНИ: НОВІ ВАРІАЦІЇ НА СТАРІ МОТИВИ

Л. В. Войтович

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Охарактеризовано дискусійні проблеми навколо локалізації племені лендзян на основі писемних джерел IX–X ст. (“*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*” (“Опис градів і земель на північ від Дунаю”), “Про управління імперією” Костянтина Багрянородного та “Йосиппон”). Наведено основні трактування відомостей про лендзян у працях німецьких (К. Зеус, В. Кельтч, В. Ягіц, М. Хельманн, Л. Дралле, Й. Херманн, В. Фрітзе) чеських (П. Шафарик, Ф. Рачкі, Л. Гавлік), польських (Й. Лелевел, Й. Ловмянський, Х. Лех-Сплавинський, Г. Лябуда, М. Парчевський, К. Фокт), російських (Д. Алімов, Г. Літаврін, О. Назаренко, В. Майоров) та вітчизняних (Я. Дашкевич, А. Головка, С. Конча, Б. Томенчук) фахівців. Підсумовано деякі дискусійні питання.

Ключові слова: лендзяни, лучани, бужани, Перемишль, Сandomирсько-Люблінська земля, Буг, Стир, Волинь.

В історіографії ранньої слов’янської історії є низка дискусійних проблем, суперечки навколо яких тривають вже третє століття. Однією з них є питання про локалізацію племені *лендзян*.

Старша генерація польських істориків, використовуючи фрагмент трактату візантійського василевса Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”, де повідомлялося, що плем’я *Lenzenionoi* платило данину Києву в часи регенства Ольги, намагалася посунути межі *лендзян* мало не під Київ. Більш виваженим виявився найбільший польський славіст Генрік Ловмянський (1898–1984), який на підставі аналізу джерельної інформації локалізував лендзян у пізнішій Сandomирсько-Люблінській землі [78]. Але, не встоявши під натиском патріотичної історіографії, згодом пересунув їхні межі до Бугу і Стиру на Волині [80. S. 491–493]. Після певного затишся дискусія відновилася знову, при цьому сучасні польські дослідники межі *лендзян* на півдні і на сході пересувають до верхів’їв Дністра і Стиру [72. S. 9–17] та далі. Для обґрунтування цієї тези залучаються переважно ономастичні матеріали, причому навіть такі назви, як Белз, Белзець чи Тисмениця беззастережно відносять до західнослов’янських, тобто польських [83]. Прихильники найбільш радикальних поглядів оголошують всю нинішню Західну Україну територією *лендзян*, поміщаючи хорватський масив далеко на сході аж за *в’ятичами* [57. S. 23–24; 58; 59; 86–89]. Бо, як визнав один з гарячих прихильників поширення теренів *лендзян* на всю Західну Україну Криштоф Фокт, поки визнається існування хорватського масиву у Прикарпатті, джерельна мотивація стосовно поширення лендзян на схід буде виглядати суперечливою [59. S. 450]. Використовуються довільні трактування інформації василевса Костянтина Багрянородного, або просто опускаються ті фрагменти, які важко витлумачити у потрібному руслі.

В українській історіографії ця проблема має радше маргінальний характер. Олександр Головка з цього приводу писав про певну групу лендзян, яка мешкала у верхів'ях західних витоків Дніпра (вірогідно на території сучасної Білорусі), але водночас не була якимсь значним етнічним формуванням і згодом повністю асимілювалася східнослов'янським населенням [22. С. 9].

Південні кордони *лендзян* могли дотикати Угорщини, але це не означає, що вони доходили до Карпат. Знахідка цілого угорського кладовища X ст. у Перемишлі свідчить про те, що угорські впливи у цьому регіоні могли сягати Сандомирсько-Люблінської землі. Зрештою, етимологія угорської назви поляків – *lengyel* від *лендзян* [28. С. 160; 73. 195–207] – не вимагає наявності безпосередніх кордонів. Вистачало контактів через Перемишль, який тоді був хорватським центром [34. С. 48–49]. Назва його походить від Пшемисла – імені хорватського або моравського князя (у період гегемонії Великої Моравії тут міг сидіти моравський династ). Після розгрому Великої Моравії хорватські князівства стали об'єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща у той час переживала період формування. Чи входили *лендзяни* в орбіту держави Мешка I досить сумнівно, приймні відомий документ *Dagome iudex* з 991/992 р. не дозволяє однозначно включити їх в територію *Civitas Schinesghe* (Гнезнеської держави)*, дискусія навколо території якої налічує ледь не півтори сотні праць і далека від завершення [71. S. 419–422; 85. S. 73–94; 90; 94. S. 369–386]. У 981 р. Володимир Святославич приєднав Перемишль і “червенські гради” до Києва. Якщо б ці землі були етнічними територіями лендзян, то за них безперечно почалася б довга боротьба, під час якої місцева верхівка підтримувала б польську сторону. Але цього не трапилось, бо ці землі були хорватськими [21].

Існують також версії локалізації лендзян-лендичів як східних слов'ян у басейнах Случі, Горині і Стиру [31–33], або їх тотожності з волинськими *лучанами* [25; 26; 51. С. 186–187].

Звернемося знову до джерел. Важливою пам'яткою, яка дає певні підстави для локалізації *лендзян*, є т.зв. Баварський географ. В оригіналі пам'ятка має назву “*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*” (“Опис градів і земель на північ від Дунаю”). Цю пам'ятку, на двох аркушах, виявлено у 1722 р. серед документів збірника IX ст. у Баварській державній бібліотеці в Мюнхені, де вона зберігається й досі**. Пам'ятка збереглася лише в одному списку. Баварський герцог придбав цей збірник у 1571 р. разом з архівом антиквара Германа Шеделя (1410–1485). Першу публікацію у французькому перекладі (тобто фактично ввів її до наукового обігу), здійснив французький посол у Мюнхені граф дю Бюа у середині XVIII ст. Назву “Баварський Географ” пам'ятці дав відомий польський пиьменник та вчений Ян Потоцький (1761–1815) [91].

* Див. карту: [81. S. 606].

** Шифр Clm 560 (“*Descriptio*” є припискою на двох сторінках до тексту трактату Боеція з геометрії fol. 149v – 150 r).

Від багатьох інших документів пам'ятка відрізняється своєю інформативною насиченістю. Вона містить перелік племен, переважно слов'янських, з мінімальними поясненнями, зокрема із зазначенням кількості “градів” (“*civitates*”) у більшості племен.

Першим по справжньому походження і створення пам'ятки досліджував Г. Ловмяньський. За його висновками, зберігся не оригінал, а друга редакція, яка складається з двох частин. Перша частина (позиції 1–13) є точною копією втраченого оригіналу першої редакції. В оригіналі зафіксовано результати стратегічної розвідки франкської імперії, яка служила мілітарним цілям розширення впливу імперії далі на північ від Дунаю. Другу частину було долучено під час створення другої редакції. Маючи географічний характер, вона підсумувала купецьку та місіонерську інформацію. На думку польського вченого, цю редакцію було створено у монастирі св. Еммерама в Регенсбурзі. Першу частину сформував невдовзі після 844 р. монах Рудольф, автор другої частини Фульденських анналів, на замовлення короля Людовика Німецького. З Фульди документ потрапив до королівського двору в Регенсбурзі, де після 845 р. монахи в монастирі св. Еммерама створили другу редакцію [77].

Інші дослідники, спираючись на палеографічні та кодикологічні дані, стверджують, що “Опис градусів і земель на північ від Дунаю” виглядає оригіналом, створеним у першій половині IX ст. [52. С. 166–168; 84. S. 131–149].

Як свідчить аналіз пам'ятки, чи її окремих складових, датування документа коливається у таких межах: 795 р. (Ларрі Дралле [56. S. 43–44]); 817 р. (Любомир Гавлік [63]); 830–840 рр. (Васіл Тодор Гюзелев [24]), між 833–890 рр. (Петер Раткош [48]) чи невдовзі після 844 р. (Вольфганг Фріце [60–62]), між 866–890 рр. (Павел Йозеф Шафарик [93. S. 980–981]), на початку 70-х рр. IX ст. (Олександр Назаренко [44. С. 35–61]). На думку О. Назаренка, з якою важко не погодитися, встановити, є пам'ятка оригінальною чи копією більш раннього оригіналу, неможливо. Згідно з його висновком, вона створена у монастирі Рейхенау в верхів'ях Рейну на Баденському озері. Інформацію про слов'янські племена, які входили в коло інтересів Великої Моравії, та північно-східних сусідів цієї держави укладач пам'ятки отримав від одного зі слов'янських апостолів св. Мефодія чи осіб з його оточення під час їх перебування на засланні в Рейхенау, що підтверджує занесення їхніх імен в “*liber confraternitatum*” – “книгу побратимства”. Свої висновки учений базував також на впевненості, що згадане в документі плем'я *Ruzzi* тотожне *Русам*, інформацію про яких кирило-мефодіївське коло черпало від створеної константинопольським патріархом Фотієм близько 866 р. єпископії (митрополії) на Русі [41; 42; 43. С. 7–51; 44. С. 33–61; 46. С. 51–70].

Ретельне дослідження пам'ятки почали ще Йоахім Лелевель (1786–1861) [74; 75. S. 21–45], Павел Йозеф Шафарик (1795–1861) [93. S. 979–998] та Каспар Цейсс (1806–1856) [96]. Література з цієї проблеми практично неосяжна. Найбільш докладні дослідження тексту належать Волкеру фон Кельтшу [68], Антону Кралічеку [69], Єагенію Кухарському [70], Вольфгангу Фріце [60], Генріку Ловмяньському [77; 79], Йоахіму Геррману [53], Олександру Назаренку

[43. С. 7–51; 45], Антону Горському [23], Богдану Томенчуку [49] та Леонтію Войтовичу [13–16].

Ще Г. Ловмянський розділив пам'ятку на дві частини, віднісши позиції 14–58 до назв, які важко локалізувати. У цій частині пам'ятки, долученій у ході створення другої редакції, на його думку, порядок назв у контексті був довільним [77. S. 3]. Таке припущення дало підстави розглядати будь-які версії без обмежень, незалежно від місця у контексті, а з огляду на фантазію їх авторів [17. С. 23]. Користуючись гіпотезою про довільний порядок назв як аксіомою, її прихильники нерідко зловживають патріотичними почуттями, намагаючись локалізувати племена на сучасних територіях своїх країн (переважно Польщі або Чехії). Фактично гіпотеза Г. Ловмянського завела проблему локалізації племен за цим джерелом на манівці.

Йоахім Геррман запропонував розглядати перелік племен поза кордонами імперії Каролінгів, керуючись зафіксованими та ймовірними лініями торговельних комунікацій, беручи до уваги також можливе дублювання племінних назв [53]. Цей шлях виглядає перспективнішим при ідентифікації племен. Він пропонує осмислену систему і заміну верифікації навколо спотворених назв пошуками джерельних та археологічних доказів.

Цей метод прийняв Богдан Томенчук [49], корегуючи розташування племен вздовж шляхів, запропонованих Й. Геррманом. Однак, якщо прийняти хоча б частково версію Олександра Назаренка і припустити, що текст Рудольфа чи іншого автора першої частини був доповнений в Рейхенау інформацією св. Мефодія і його сподвижників, то більшість торговельних напрямків будуть простягатися не від франкських кордонів чи Балтики, а від кордонів моравських. При цьому значна частина пропозицій Й. Геррмана та Б. Томенчука виглядатимуть сумнівними.

Загалом, надаючи перевагу методу Й. Геррмана над методом Г. Ловмянського, локалізацію племен доцільно розглядати блоками, беручи до уваги як торговельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави. Не можна також виключати можливе дублювання назв.

Другим важливим моментом є перелік кількості градусів. Порівняння свідчень джерела з археологічними пам'ятками на територіях точно локалізованих племен (прикордонних з франкською імперією) показало, що вони ідентичні з бурговими округами, тобто, пам'ятка містить інформацію про внутрішню військово-політичну структуру прикордонних племен [53. С. 162–163]. Зрозуміло, що для більш віддалених областей ці дані не могли бути точними. Але цілком ймовірно, що для цих територій під терміном “*civitates*” могли називатися не тільки укріплені поселення, а й громади-общини [50].

Не викликає також сумнівів, що назви племен часто передані з помилками. Однак німецькі редактори Баварського Географа передавали ці назви значно ближче до оригіналу ніж автори візантійські, пов'язані обов'язковим наслідуванням античних авторів [35].

Інформація Баварського Географа про *лендзян* доволі скромна: (33) **Lendizi, habent civitates** ХCVIII (Лендізі мають 98 градусів) [15. С. 13–14; 43. 7–8;

64. S. 712–713; 65. S. 220–221; 66. S. 7–9; 95. S. 4]. Але розміщення їх в контексті у групі племен 33–38 (*лендзяни, таняни, черв'яни, присяни, волиняни і пруси*), яка пов'язана з відгалуженням знаменитого “бурштинового шляху” від кордонів Великоморавської держави до берегів Балтики (саме ця, доволі точна й об'ємна інформація, могла бути отримана від св. Мефодія та його оточення) дозволяє погодитися з первинним варіантом Г. Ловмянського розміщення *лендзян* у Сандомирсько-Люблінській землі. Немає сумніву, що одним з найважливіших джерел етнічної і політичної історії X ст. є трактат візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного (913–959 рр.) “Про управління імперією”. Навіть модний колись гіперкритицизм [54; 92] не зумів похитнути довіру до інформації цього джерела. Костянтин VII писав не літературний твір, а настанову з питань зовнішньої політики для сина і наступника Романа II, не маючи потреби щось замовчувати або перекручувати. А у X ст. у цивілізованій Європі більше інформації не мав ніхто. Зрозуміло, що автор користувався різними джерелами, в тому числі й епічними, не завжди маючи змогу їх перевірити, узгодити в часі, не кажучи вже про точну їх локалізацію. Всі проблеми формування трактату та його розділів детально проаналізовано в коментарях до лондонського видання 1962 р. [55]. Погляди радянської науки на ці проблеми відбиті у двох останніх виданнях трактату під редакцією Геннадія Літавіна [30; 47. С. 267–333]. Хорватський учений Міленко Лончар узагальнив підсумки досліджень відомостей про *хорватів*, наведених у трактаті, післявоєнних хорватських, словенських і сербських істориків [76].

Певні підсумки досліджень за останні два століття, присвячених проблемі локалізації хорватів, зокрема і за трактатом візантійського василевса Костянтина Багрянородного “Про управління імперією” підведено у працях російського історика Олександра Майорова [36–40; 82] та моїх [5–21]. Обидва автори дійшли до схожих висновків, які поки що заперечень у науковій літературі не отримали. Навіть автори, які схильні вважати хорватів частиною іранського чи тюркського масиву, які добилися гегемонії в слов'янському середовищі, не заперечують проти їх локалізації у сучасній Західній Україні [29]*.

Зрозуміло, що прихильники локалізації *лендзян* у Західній Україні цих праць не помічають [57–59; 72; 86–89], продовжуючи використовувати довільні трактування інформації василевса Костянтина Багрянородного або просто опускають ті фрагменти, які важко витлумачити у потрібному руслі.

Інформація василевса про *лендзян* доволі коротка. Докладно, де вони розташовувалися, Костянтин Багрянородний не знав:

“Слов'яни ж, їх [тобто Русі – Л.В.] пактіоти, а саме: Кривичі (кривітеїни) (Κριβιτταινοι), Лендзяни (лендзаніни) (Λενζανήνοι) та інші Славинії рубають у своїх горах моносіли [човни-однодревки – Л.В.] під час зими і, спорядивши їх, з початком весни, коли тане лід, вводять у водоймища, які знаходяться по

* З цієї групи виділяється Дмитро Алімов, який вважає, не вдаючись до аргументації, що заперечити або довести існування хорватського масиву за межами Далмації неможливо [1–4].

сусідству. Так як ці [водоймища – Л.В.] впадають у ріку Дніпро, то і вони з тамошніх місць входять у ту ж ріку і відправляються до Києва” [30. С. 44/45].

“А фема Іавдіертім [найбільш західна частина території правобережних печенігів – Л.В.] розташована по сусідству з місцевостями, які платять трибут Русі, з ультінами [уличами – Л.В.], дервленінами [древлянами – Л.В.], лензанінами (Λενζενίνοις) та іншими слов’янами” [30. 156/157].

На підставі цих фрагментів легко ототожнити *лендзян* з *лучанами*. *Лучани* по Стирі і Прип’яті могли легко доходити до Києва, приймаючи, таким чином, участь у торгівлі з Константинополем, а їх південні межі могли бути доступними нападам печенігів. Саме тому і Тадеуш Василевський запропонував вважати етнонім *лендзяни* іншою назвою племен волинського масиву [97]. Текст фрагменту не дозволяє стверджувати, що вказані кочовища безпосередньо межували з землями *лендзян*, скоріше останні були доступними нападам кочовиків.

Можна допускати, що, можливо, *бужани*, *волиняни* чи інші волинські племінні князівства в періоди своєї гегемонії забирали до волинського племінного суперсоюзу і *лендзян*, основний масив яких знаходився у Сандомирсько-Люблінській землі. Тоді їх відлами могли просунутися у басейн Стиру і тут у волинському оточенні трансформуватися у *лучан*, які у середині X ст. на короткий час могли бути гегемоном волинського союзу і учасниками дніпровської торгівлі та платити якийсь трибут Києву, через що і потрапили до трактату василевса Костянтина VII. Саме у такому руслі розглядав цю інформацію василевс Ярослав Дашкевич [25; 26].

Можна допускати, що у середині X ст. *лендзяни* могли утримувати верхів’я Прип’яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, *бужани*, *волиняни* чи інші волинські племінні князівства в періоди своєї гегемонії забирали і *лендзян* до волинського племінного суперсоюзу. Як учасники дніпровської торгівлі, вони могли платити якийсь трибут Києву, за що і василевс Костянтин VII відніс їх до данників Києва.

Але, скоріше, ближчою до реальності виглядає гіпотеза Я. Дашкевича, який, посилаючись на єврейський історико-географічний трактат “Йосиппон” (IX – початок X ст.), доводив тотожність назв “лендзяни” та “лучани” [27]. Первинний масив *лендзян* міг бути розрізаний наступною міграцією *бужан* і *волинян*. Баварський Географ зафіксував *лендзян* у їх первинному Сандомирсько-Люблінському ареалі, а більш пізній трактат Костянтина Багрянородного – знаходження або переміщення частини *лендзян* у басейн Стиру, де вони згодом у волинському масиві трансформувалися у *лучан*. І відбувалися ці процеси у IX – середині X ст.

Такий висновок не виключає справедливості гіпотез О. Головка та А. Горського, який вважає *лендзян* східними волинянами [23. С. 276]. В обох випадках невеликі відлами цього племені могли проникнути у білоруські землі, де пізніше були асимільовані *дреговичами*, або ж на Східну Волинь, де розчинилися серед *лучан* або дорогобузьких *дулібів*.

Можна допускати, що, можливо, *бужани*, *волиняни* чи інші волинські племінні князівства в періоди своєї гегемонії забирали до волинського племінного суперсоюзу і *лендзян*, основний масив яких знаходився у Сандомирсько-Люблінській землі. Тоді їх відлами могли просунути в басейн Стиру і тут у волинському оточенні трансформуватися у *лучан*, які у середині X ст. на короткий час могли бути гегемоном волинського союзу і учасниками дніпровської торгівлі та платити якийсь трибут Києву, через що і потрапили до трактату василевса Костянтина VII.

Як справедливо відзначив Я. Дашкевич [27], локалізацію *лендзян* польська історіографія активно використовувала для доведення законності претензій Польщі на цю пограничну територію під час відомих розмежувань середини 1940-х рр., що періодично знову повторюється, незважаючи на те, що подібних претензій уже немає. Але нові варіації на старі мелодії тривають, при цьому проти волі їх авторів все більше відкриваючи спільні та близькі моменти у етногенезі обох народів.

1. Алимов Д. Е. “Borna dux Guduscanorum”. К вопросу о характере княжеской власти в Далматинской Хорватии в первой четверти IX в. // Европа: международный альманах. – Тюмень, 2006. – Вып. 6. – С. 5–21.
2. Алимов Д. Е. “Переселение” и “крещение”: к проблеме формирования хорватской идентичности в Аварском каганате // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2008. – № 2. – С. 94–115.
3. Алимов Д. Е. Формирование хорватской этнополитической общности в Далмации в зеркале этногенетической традиции // Российские и славянские исследования. – Минск, 2009. – Вып. 4. – С. 93–101.
4. Алимов Д. Е. Хорваты и горы. О характеристике хорватской идентичности в Аварском каганате // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2010. – № 2. – С. 135–160.
5. Войтович Л. Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 5–6. – С. 2–10, 57.
6. Войтович Л. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати” // Миколаївщина. Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 49–79.
7. Войтович Л. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 195–210.
8. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 105–132.
9. Войтович Л. “Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 38–45.
10. Войтович Л. Карпатские хорваты // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – 2005. – Вып. 1. – С. 133–146.
11. Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы. – СПб., 2006. – С. 6–39.
12. Войтович Л. [Рец.] Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – СПб., 2006. – 209 с. // ЗНТШ. – 2008. – Т. 256. – С. 705–707.

13. *Войтович Л.* “Баварський географ”: проблеми локалізації слов’янських племен // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 2008. – Вип. 57. – С. 42–62.
14. *Войтович Л.* “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов’янських племен // Треті Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 р. – Львів, 2009. – С. 3–14.
15. *Войтович Л.* “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 12–34.
16. *Войтович Л.* “Баварський Географ”: Спроба локалізації слов’янських князівств в IX столітті // *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* / Red. I. Panić, J. Sperka. – Katowice, 2010. – Т. 2 (6). – S. 35–66.
17. *Войтович Л.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Русин. Кишинев. – 2010. – № 3(21). – С. 5–49, 159–169.
18. *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45. – С. 13–54.
19. *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Войтович Л. Галицько-волинські етуди. – Біла Церква, 2011. – С. 10–46.
20. *Войтович Л.* “Баварський географ”: спроба етнолокації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Войтович Л. Галицько-волинські етуди. – Біла Церква, 2011. – С. 47–72.
21. *Войтович Л.* Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного // *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. – Харьков, 2013. – Т. 2. – С. 71–101.
22. *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. – К., 1988.
23. *Горский А. А.* Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1997 г. – М., 1997. – С. 271–282.
24. *Гюзелев В.* Баварский географ от IX в. и его значение за болгарската история // Гюзелев В. Средновековна България в светлината на нови извори. – София, 1981. – С. 68–81.
25. *Дашкевич Я.* Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень // Науковий вісник Українського університету / Научный вестник Украинского университета. – М., Львів. – 2002. – С. 13–15.
26. *Дашкевич Я.* Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.) // Пам’ять століть. – 2002. – № 4. – С. 3–21.
27. *Дашкевич Я.* Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 28–29.
28. *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 156–170.
29. *Каратай О.* Белые хорваты по данным восточных источников // *Rossica Antiqua*. СПб., 2011. – № 2. – С. 3–22.
30. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1991.
31. *Конча С.* “Лендзяни” в контексті Київської Русі // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. Київ, 2007. – Т. 15. – С. 256–270.

32. *Конча С.* LENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – 2007. – Вип. 10. – С.4–7.
33. *Конча С.* “Лендзяни” та поляни // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – 2008. – Вип. 12. – С. 47–49.
34. *Королюк В. Д.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // КСИС. – 1952. – № 9. – С.48–49.
35. *Литаврин Г. Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 198–217.
36. *Майоров А. В.* Велика Хорватія, яку називають “Білою”: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв // Миколаївщина. Зб. наук. статей. – Львів, 2006. – Т. 3. – С. 31–66.
37. *Майоров А. В.* Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – СПб., 2006.
38. *Майоров А. В.* Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты // *Rossica Antiqua*. 2006. Материалы и исследования. – СПб., 2006. – С. 40–73.
39. *Майоров А. В.* О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 55–61.
40. *Майоров А. В.* “Великая Хорватия, называемая “Белой”...”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий // Княжа доба. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 13–44.
41. *Назаренко А. В.* Об имени “Русь” в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания. – 1980. – № 5. – С. 40–57.
42. *Назаренко А. В.* Имя “Русь” и его производные в немецких средневековых актах (IX–XIV ст.): Бавария – Австрия // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 год. – М., 1984. – С. 86–129.
43. *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, перевод, комментарий. – М., 1993.
44. *Назаренко А. В.* Русь и Германия в IX–XI вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 год. – М., 1994. – С. 5–138.
45. *Назаренко А. В.* “Хазары, русь, луколяне, венгры”: народы Восточной Европы в “Баварском географе” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2000. – С. 292–295.
46. *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001.
47. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982.
48. *Раткош П.* Великая Моравия – территория и общество // Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. – Москва, 1985. – С. 81–95.
49. *Томенчук Б.* Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 211–219.

50. *Филипчук М.* Генезис Прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства // Тези Міжн. конф. “Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр”. – Львів, 1994. – С. 9–11.
51. *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М., 1979.
52. *Херрманн Й.* К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 163–169.
53. *Херрманн И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti.* К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского Географа” (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 162–169.
54. *Brückner A.* Wzory etymologii i krytyki źródłowej // Slavica. – 1924–1925. – Т. 3. – С. 207–211.
55. *Constantine Porphyrogenitus.* De administrando imperio. Vol.II. Commentari by F. Dvornik, R. J. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. – London, 1962.
56. *Dralle L.* Slaven an Havel und Spree // Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). – Berlin, 1981. – С. 43–44.
57. *Florek M.* Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie “Grodów Czerwiańskich” w swietle źródeł pisanych i archeologicznych // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Skarby z przeszłości. – Lublin, 2009. – С. 23–34.
58. *Fokt K.* Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą // Acta Archeologica Carpathica. – Kraków, 2003. – Т. 38. – С. 135–155.
59. *Fokt K.* Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // Przegląd historyczny. – Warszawa, 2004. – Т. 45. – С. 441–455.
60. *Fritze W. H.* Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten // Zeitschrift für slavische Philologie. – Berlin, 1952. – Bd. 21. – Heft. 2. – С. 326–542.
61. *Fritze W. H.* Probleme der abodritischen Stammes – und reichsverfassung // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, saale und Oder / In Verbindung mit H.Jankuhn und a. hg. H. Ludat. – Giessen, 1960. – С. 147.
62. *Fritze W. H.* Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im öMitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert. – Berlin, 1982. – С. 440–441.
63. *Havlik L.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis. – Bratislava, 1959. – R. 7. – С. 282–289.
64. *Hellmann M.* Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmerwald // Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben / Hg. W. Braunsfels. – Düsseldorf, 1965. – Bd. 1. – С. 712–713;
65. *Hermann E.* Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm: Ein Quellenbuch mit Erläuterungen. – München, 1965. S.220–221;
66. *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t. zv. Bavorský geograf) // Rozpravy Československé akademie věd. Rada společenských věd. – 1956. – Т. 66. – Z. 2. – С. 7–9.
67. *Jagić V.* Ein kapitel aus der Geschichte der Sudslawischen Sprachen // Archiv für Slavische Philologie. – Berlin, 1895. – Т. 17. – С. 47–87.

68. *Keltsch V. von.* Der bairische Geograph // *Alpreussische Monatschr.* – 1886. – № 23. – S. 507–560.
69. *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren // *Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens.* – 1898. – T. 2.
70. *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłasciwie “geografem bawarskim” // *Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich.* – Lwów, 1925. – T. 1. – S. 111–125.
71. *Kürlisówna B.* Dagome iudex – stadium krytyczne // *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia / Red. K. Tymieniecki.* – Poznań, 1962. – T. 1–2. – S. 419–422.
72. *Labuda G.* Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu.* – Rzeszów, 1996.
73. *Lehr-Splawiński T.* Łędzice – Łędzanie – Lachowie // *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate.* – Poznań, 1959. – S. 195–207.
74. *Lelewel J.* Winulska Sławiańszczyzna z Geografa bawarskiego // *Tygodnik Wileński.* – 1816. – № 47–50.
75. *Lelewel J.* Geographe du Moyen Age III. – Bruxelles, 1852. – S. 21–45.
76. *Lončar M.* Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature // *Diadora.* – 1992. – T. 14. – S. 375–443.
77. *Łowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego // *Roczniki historyczne.* – 1951–1952. – R. 20. – S. 9–58.
78. *Łowmiański H.* Łędzianie // *Slavia Antiqua.* – 1953. – T. 4. – S. 97–114.
79. *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // *Studia Źródłoznawcze.* – 1958. – T. 3. – S. 1–22.
80. *Łowmiański H.* Początki Polski. – Warszawa, 1970. – T. 4.
81. *Łowmiański H.* Początki Polski. – Warszawa, 1973. – T. 5.
82. *Majorov A. V.* Velika Hrvatska. Etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatškoga područja. Zagreb, 2012.
83. *Nalepa J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu.* – Rzeszów, 1996. – S. 47–64.
84. *Nový R.* Die Anfänge des böhmischen Staates. – Praha, 1969. – Bd. 1.
85. *Nowak P.* “Dagome iudex” w “Zbiorze kanonów” kardynała Deusdediva // *Studia Źródłoznawcze.* – 2013. – T. 51. – S. 73–94.
86. *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Sławiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni. – Kraków, 1991.
87. *Parczewski M.* Badania nad kulturą wczesnosłowiańską // *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu / Pod red. M. Kobusiewicza i S. Kurnatowskiego.* – Poznań, 2000. – S. 413–421.
88. *Parczewski M.* Quellen zur slawischen Besiedlung im Karpatengebiet / Hrsg. Von M. Parczewski. – Kraków, 2001 – Bd. 1.
89. *Parczewski M.* Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej // *Civitas Schinesghe cum pertinentiis / Red. W. Chudziak.* – Toruń, 2003. – S. 151–165.
90. *Pieskorski J. M.* Civitas Schinesghe. Mieszko I i początki państwa polskiego. – Poznań, 2004.
91. *Potocki J.* Fragment historiques et géographiques sur Scythie, Sarmatie et les Slaves. Brunsvic, 1796.
92. *Rački F.* // *Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti.* – 1881. – T. 59. – S. 201–218.

93. Šafařík P. J. Slovanské Starožitnosti. – Praha, 1837.
94. Urbańczyk P. Mieszko Pierwszy Tajemniczy. – Toruń, 2012.
95. Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917.
96. Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – München, 1837. 2 Aufl. Heidelberg, 1925.
97. Wasilewski T. Dulebowie – Łędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych and Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku // Przegląd Historyczny. – 1976. – R. 67. – N 2. – S. 181–187.

THE LENDIANS: NEW VARIATIONS ON ANCIENT MOTIVES

L. Voytovych

Ivan Franko Lviv National University

Universytetska Str., Lviv, 79000, e-mail:lev67420@ukr.net

Discussion problems within the debates on the issue of the Lendians tribe localization have been formulated, as based on the written sources dating back to IX–X c.: “Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii” (“Description of cities and lands to the north from the Danube river”); “De Administrando Imperio” (“On the Governance of the Empire”) by Kostiantyn Bahrianorodnyi, and “Josippon”. Major interpretations of data about the Lendians, provided in the works of German (K. Zeuss, V. Keltsch, V. Jagić, M. Hellmann, L. Dralle, J. Hermann, W. Fritze), Czech (P. Šafařík, F. Rački, L. Havlik), Polish (J. Lelewel, H. Łowmiański, T. Lehr-Spławiński, G. Labuda, M. Parczewski, K. Fokt), Russian (D. Alymov, H. Litavryn, A. Nazarenko, A. Mayorov) and Ukrainian (Ya. Dashkevych, A. Holovko, S. Koncha, B. Tomenchuk) experts, have been presented. Some controversial issues have been summarized.

Key words: the Lendians, the Luchans, the Buzhans, Peremyshl, Sandomyr-Lublin lands, the Bug, the Styr, Volyn.

Стаття надійшла до редколегії 04. 08. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 20153

УДК 94:912-022.5(477.8)"16/18":001.8

**КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА В ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ:
ТОПОНІМІЯ ТА ГІДРОНІМІЯ
НА ДАВНІХ РУКОПИСНИХ КАРТАХ XVII–XIX СТ.**

У. Р. Кришталович

Центральний державний історичний архів у м. Львові
Пл. Соборна 3, м. Львів, 79000, e-mail: uljana.arxives@gmail.com

Описано й охарактеризовано найдавніші друковані та рукописні карти, сторені картографами провідних європейських країн початку XVI–XIX ст. До найдавніших дрібномасштабних карт віднесено “Нову карту всього Польського королівства й Великого Литовського князівства з їхніми воєводствами та їхніми межами” (Nova Totius Regni Poloniae Magniq Ducatus Lithuaniae cum suis palatinatibus ac confinibus exacta), “Нову і точну карту Королівства Польща з краями, які йому належать” (Nouvelle et exacte description du Royaume de Pologne et des estats qui en dependent) французького картографа П’єра Дюваля, першу топографічну карту “Королівство Галичини і Володимирії та Буковина...” (Regni Galiciae et Lodomeriae Josephi II et M. Theresiae Augg. Jussu methodo astronomico-tregonometrica, nec non Bucovina geometrica Dimensa...) Йозефа Лізаніґа 1779 р. та ін. Рукописні маєткові карти створили місцеві геометри протягом XVII–XVIII ст. Не дивлячись на їх примітивне виконання з погляду картографування, вони несуть величезний масив інформації щодо назв населених пунктів, присілків, фільварків, полів, урочищ, лісів, потоків і потічків.

Ключові слова: дрібномасштабні карти, рукописні карти, Плісесько, Броди, Галичина, Володимирія, Буковина.

Низка об’єктивних обставин довгий час не дозволяла повною мірою використовувати картографічні джерела у різногалузевих історичних дослідженнях. Однак весь масив картографічного матеріалу, мається на увазі друкована картографія з початку XVI ст., а здебільшого рукописні маєткові карти XVII–XVIII ст., становить чи не одне із основних джерел в інтердисциплінарних дослідженнях.

Часовий проміжок між пам’яткою археології Плісеськом X–XI ст. і першими збереженими на сьогодні картографічними документами нараховує більше десяти століть, однак давні карти є невід’ємною частиною джерельної бази, вивчення якої передуює археологічним дослідженням, зокрема виникнення і розміщення поселень та зміну ландшафту (гідрографія, заліснення, орографія, мікротопонімія).

Картографічні документи, які необхідно залучати для вивчення історії регіону можна поділити на два види, це друковані (дрібномасштабні) карти, здебільшого картографів провідних європейських країн, найдавніші з яких датуються кінцем XV ст. та рукописні (т. зв. “мала картографія”) карти, до яких відносяться межеві (громад, ключів, економій, староств); маєткові (окремих угідь, ситуаційні плани сіл і містечок) карти лісів, річок. Більшість збережених рукописних карт охоплює XVII–XVIII ст., хоча згадки про створення розмежу-

вальних карт доволі часто зустрічаємо в актових книгах початку XVI ст. Звичайно, давня карта, з багатьох причин (відсутність масштабу, географічної сітки, безсистемне зображення об'єктів) не може використовуватися як єдина підстава для історичних досліджень, однак у комплексі з писемними джерелами рукописні карти складають багату джерельну базу для вивчення топонімії та мікротопонімії, гідрографії, орографії, ландшафту того чи іншого регіону.

У цьому дослідженні зупинимось на зображенні Золочівського округу (за австрійським адміністративним поділом), на терені якого розміщується пам'ятка археології Пліснесько, на давніх картах. Цей округ, як і інші округи Галичини, в різний час змінював свої адміністративні межі, а на сьогоднішній день покриває частини Золочівського, Буського, Радехівського, Бродівського, Кам'янка-Бузького районів Львівської області та Чортківського, Зборівського районів Тернопільської області.

Спочатку розглянемо ранню друковану картографію провідних європейських картографічних фірм та картографів XVII–XIX ст.*

Однією із перших карт, на якій бачимо поселення, що пізніше увійшли в адміністративні межі Золочівського округу є “Нова карта всього Польського королівства й Великого Литовського князівства з їхніми воєводствами та їхніми межами” (*Nova Totius Regni Poloniae Magniq; Ducatus Lithuaniae cum suis palatinatibus ac confiniis exacta*), створена у 1651 р. французьким інженером-картографом Гійомом Ле Вассером де Бопланом (рис. 1). Єдиним містом, позначеном на цій карті, є Броди, що на той час входили у межі Червоної Русі (*[Russia] Rubra*) і граничать з Волиню (*Volyniae*). Місто розташоване на ріці, назва якої не вказана, шляхи сполучень не позначені, найближчими населеними пунктами є міста Львів і Белз.

На створеній десятком років пізніше, “Новій і точній карті Королівства Польща з краями, які йому належать” (*Nouvelle et exacte description du Royaume de Pologne et des estats qui en dependent*) французького картографа П'єра Дюваля (рис. 2), бачимо дещо розширену мережу населених пунктів, зокрема на ній з'являються (у статусі сіл) Буськ, Глиняни й Олесько, однак надалі відсутня мережа доріг, гідрографія позначена доволі умовно, без назв рік.

Інше бачення території Червоної Русі окреслене на карті “Країни Польщі, поділені на воєводства” (*Estats de Pologne subdivisé suiuant l'estandue des palatinats*)** , створеній у 1672 р. французькими картографами і видавцями Гійомом Сансоном та Алексісом-Юбером Жайо (рис. 3). Карта демонструє доволі густу мережу населених пунктів Червоної Русі (на всіх картах Сансона

* Картографічний матеріал подано за публікацією: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. – К., 2009.

** Перший варіант цієї карти надруковано у 1655 р. під заголовком “Couronne de la Pologne”. З невеликими змінами у художньому оформленні та зображенні географічного простору, карта передруковувалася до 1702 р., і входила у всі атласи Г. Сансона.

Червона Русь (*Russie Rouge*) помилково названа Чорною Руссю (*Russiae Noire*), зокрема, на ній з'являється Золочів, як населений пункт з невеликою кількістю жителів; чи не вперше зображені рельєф та шляхи сполучень – північніше Львова через Глиняни, Гологори, Золочів простягається гірське пасмо, в підніжжі якого проходить козацький торговий Чорний шлях (на карті позначений тільки його невеликий відтинок). Значно густішає мережа рік та їх приток: Південний Буг (Bog R.), Стир (Stry R.), Іква (Ikva R.), Дністер (*Niester als Turla R.*). Уточнена назва ріки Полтви (Poltew R.), на якій розташований Львів, хоча на попередній карті Г. Сансона Львів помилково ситуюваний на р. Володава (Woldawa R.). Загалом, саме таке бачення географічного простору регіону, як і більшості українських земель, запозичене з картографічних праць Г. Боплана та Т. Маковського зберігалось на всіх картах європейських картографів XVIII ст. Тільки наприкінці століття, з'являється перша картографічна праця, яка, інформативністю та точністю зображення суттєво відрізняється від попередніх.

Йдеться про першу топографічну карту “Королівство Галичини і Володимирії та Буковина...” (*Regni Galiciae et Lodomeriae Josephi II et M. Theresiae Augg. Jussu methodo astronomico-tregonometrica, nec non Bucovina geometrice Dimensa...*) у масштабі 1 : 288 000 [11], створену австрійським картографом і астрономом Йозефом Лізганігом 1779 р.* На цій карті біля міст і містечок з'являється доволі щільне кільце сіл, іноді навіть присілків та фільварків. В околицях Олеська позначено Підгірці, Загірці, Хватів та ін. На північ від Олеська і Підгорець зображена розлога густо заліснена територія, південніше від них – низовина і болото. Королівська дорога на цьому відтинку із Золочева на Броди, яка фактично повторює лінію Чорного шляху, оминаючи Олесько, проходить через Підгірці, в яких на той час була поштова станція. Гідрографічна мережа на карті Лізганіга хоча і демонструє найбільші водні артерії та їх окремі притоки, залишається доволі бідною, а найбільшим недоліком є те, що значна частина рік подана без назв.

Однак, всі давні дрібномасштабні карти, які за сучасною класифікацією, можна віднести до оглядових, дають доволі обмежену інформацію для дослідження топоніміки, мікротопоніміки та гідрографії тієї чи іншої території.

За такою інформацією слід звертатися до рукописних маєткових карт, які створювалися місцевими геометрами протягом XVII–XVIII ст., і велика кількість яких відклалася у Львівському історичному архіві (ф. 720). Не дивлячись на їх примітивне виконання з погляду картографування, вони несуть величезний масив інформації щодо назв населених пунктів, присілків, фільварків, полів, урочищ, лісів, потоків і потічків.

* Про історію створення карти див.: Кришталович У. Перша топографічна карта Галичини Й. Лізганіга // Боплан і Україна. Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 146–154.

Географія карт стосується тією чи іншою мірою більшості округів Галичини (за адміністративно-територіальним поділом 1785–1788 рр.). Золочівський округ представлений доволі великою кількістю карт*.

До них відноситься найраніший (1759 р.) унікальний атлас володінь князів Радзивіллів у Золочівській волості: “Карти маєтків Золочівської волості, розташованих у Львівській землі, спадкових володінь князів Радзивіллів, яка показує міста, містечка, села з виділенням спільних границь, суперечностей, лісів, гаїв, полів, лук, осель та інших прилеглостей” (*Mappę Dobr Włosci Złoczowskiej w ziemi Lwowskiej sytuowanych, xiązq̄t Radziwiłłow dziedzicznych, miasta, miasteczka, wsie okazujące z dystynkcyą kollateralnych granic, kontrowersyi, lasow, gaiow, pol, łq̄k, siedlisk, y innych przyległosci*) [6], який на сьогодні є єдиним збереженим зразком зібраних в атлас давніх рукописних маєткових карт. Карту намалював присяжний геометр, підкоморій Львівського підкоморського суду Станіслав Мікошевський, якому належать ще кілька маєткових карт, зокрема карта єзуїтських володінь у селах Підтемене, Кугаїв та містечку Раковець, створена 1774 р. [10]. Атлас Радзивіллів складається з 15 карт, які показують панські маєтки, лани, громадські поля, гаї, стави, потоки, долини та всі околиці, які належать до володінь, а також границі суміжних сіл. Найдетальніше вималювані карти міст Сасова (*Sasow*) та Озерної (*Jezierna*), а також села Оліїва (*Olejow*), на них зображені передмістя, фільварки, окописька, позначені номерами земельні наділи (рис. 4). На цій же карті, в долині р. Восушки, на правому її березі зображений укріплений замок Радзивіллів та фільварок Опал (*Opal*).

У 1784 р. геометр Львівського трибунального суду Кароль Баранський намалював карту села Ордів (*Ordow*) Золочівського округу: “Топографічна карта маєтку Ордів власності в. Станіслава Садовського...” (*Mappa topographica bonorum Ordow expositorum mci. Stanislai Sadowski...*) [8] (рис. 5). На цій карті К. Баранський вперше використовує для позначення будівель (млинів, панських дворів, селянських жител, церков та корчм) умовні знаки червоного забарвлення, що на пізніших картах вживається для позначення цегляних будівель. На самій карті обмаль підписів, за винятком назв ланів та луків. Не характерною для К. Баранського є намальована ним карта розмежування сіл Голосковичі (*Holoskowice*), Суходоли (*Suchodoly*) та Пониква Велика (*Ponikwa Wielka*)** Золочівського округу. Карта, створена 1799 р., відповідає граничному листові, складеному 1797 р. комірником Петром Гневошем під час розмежування володінь власників цих сіл. Не дивлячись на те, що у таблиці пояснень подається детальний опис розмежування, на карті зображений обмежений географічний простір – спірна земельна ділянка між селами. Головним об’єктом виступає

* Всі рукописні карти публікуються за виданням: Кришталович У. Рукописні карти XVI–XVIII століть. З фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів. – К., 2011.

** Тепер с. Пониква Бродівського р-ну Львівської обл.

королівський шлях* від Золочева до Бродів (*Via Regia de Zloczow ad Brody*), що пролягає через ниву “Могили” західніше ставу у с. Пониква Велика (*Stagnum Ponicoviense*).

Кілька межових карт сіл і містечок Золочівського округу належать присяжному геометру Івану Корчинському. У 1785 р. він малює карту села Грималівка (*Grzymałówka*) Бродівського повіту, для оцінки маєтків власника села Вінцентія Потоцького: “Топографічна карта села Грималівка власності й.м. Вінцентія Потоцького...” (*Mappa topographica villae Grzymałówka, bonorum j.m. Vincentii Potocki haereditariorum...*) [5] (рис. 6). Традиційно розлогі та інформативні описи старих меж, серед яких згаданий граничний лист 1638 р. та пояснення змін при перевірці володінь є багатим додатковим картографічним матеріалом до писемних джерел до історії села Грималівки та сусідніх міст Щуровичі (*oppidi Szczurowice*), Лешнів (*oppidi Leszniow*) та Берестечко (*oppidi Beresteczko*), що розташовані на межі історико-географічних земель Галичини та Волині. Назви більшості ланів винесені у таблицю пояснень під літерними та цифровими знаками, окремі з них, а також гори вказані на самій карті, зокрема Великий Луг (*Wielki Leg*), Висока Гора (*Mons Wysoka*), Лиса Гора (*Mons Lysa*).

На пізніших картах І. Корчинський використовує дуже спрощене зображення населених пунктів: село – церква у вигляді хреста та кілька нерегулярно розміщених будівель; місто та містечко – тільки Ринкова площа, як обов’язковий елемент міської забудови. Саме такий спосіб автор використав на “Карті розмежування села Камінки Волоської** Золочівського округу з сусідніми містечками Потелич та Рава*** Жовківського округу” (*Mappa differentiarum granicialium inter bona Rata, Rawa, Hole, Hucze j.m. Francisci Glogowski haereditaria, ab una et bona Kamionka Woloska celcinae principissae Victoriae Jablonowska*) [4], яку він намалював 1789 р. при розподілі маєтностей Вікторії Яблоновської з володіннями Франциска Глоговського у сусідніх селах Рата, Голе**** та Гійче.

Село Камінка Волоська – одне з найбільших сіл Галичини, що на кінець XVIII ст. складалося з 14 присілків, кожен з яких налічував від двох до семи дворич (господарств), що мали свої назви. Загалом село мало 278 таких господарств.

Карта відображає тільки північно-західну частину села з дворищами, окремі з яких названі колоніями: Юниче (*colonia Junycze*), Загірне (*Zagorne*), Голе (*colonia Hole*), Крушина (*Kryszyna*), Кошелі (*Koszele*), Пільце (*colonia Polce*), Чауси (*Czausy*), Думи (*Dumy*). Загалом, автор не завантажив карту багатьма об’єктами, подавши тільки необхідну, на його погляд, інформацію. Це шляхи сполучень, зокрема королівська дорога з Рави до Жовкви (*Via Regia de*

* Королівськими називалися викладені каменем шляхи, на будівництво яких виділялися кошти з державної скарбниці.

** Тепер с. Нова Кам’янка Жовківського р-ну Львівської обл.

*** Тепер м. Рава-Руська Жовківського р-ну Львівської обл.

**** Тепер с. Голокам’янка Жовківського р-ну Львівської обл.

Rawa ad Zolkiew)* та громадська дорога з Рави до Янова** (*Via publica de Rawa ad Janow*), а також ріка Рата (*fl. Rata*), потік Мощанка (*fl. Moszczanka*), гори Баба (*Mons Baba*) та Вовковиця (*Mons Wolkowica*), ліс Липник (*Silva Lypnik*).

Оригінальною щодо зображення рельєфу є “Гранична карта маєтків власності Йоанна де Стрембоша ... щодо розмежування маєтків Новосілки та Митулин...” (*Mapa granitialis bonorum hereditariorum j.m. Joannis de Strembosz ... inter bona Novosulki et Mitulin*) [7], намальована 1794 р. трибунальним геометром Йозефом де Сіта Новицьким (рис. 7). Обидва села, з сусідніми Словітою та Гологорами, розташовані у північній частині гірського пасма Гологори. Автор відобразив густим штрихуванням горбистий рельєф місцевості та подав назви гір та горбів: в околицях Новосілок – Кругляк (*Kreślak gorb*), Ковалева (*Kowalowa*), Берда (*Berda*), Вапняна (*Wapienna*), Ясень (*Jasion*); поблизу Митулина – Вовкова (*Wolkowa*), Бесіда (*Biesiada gora*), Прикрий Горб (*Przykry Gorb*), Бростянка (*Broscianka*), Хамова (*Chamowa*), а також нива “Могилка” (*Mogilka*), відоме на сьогодні місце знахідки речей культури шнурової кераміки епохи бронзи (XVII–XV ст. до н.е.) [12. S. 281]. Місцем таких знахідок є також гора Виноград поблизу Новосілок, яка на карті названа Винною (*Winna*). Багаточислені потоки та стави, з яких названі тільки став Кошів (*Stagnum Koszow*) та Перегноївський (*Stagnum villa Peregnojow*), творять густу гідрографічну мережу цього регіону. Через села проходить королівський шлях з Золочева через Словіту на Львів (*Via publica caesarea ex opido Zloczow Leopolim tendens per Slowita*). У Новосілках вималювані костел та монастир сестер милосердя, перебудований із замку першого власника села Миколи Потоцького [1. С. 91–92].

Карту розмежування давніх королівських, а пізніше державних маєтків Оришківці та Гадинківці Золочівського округу у 1793 р. створив геометр Львівського трибунального суду Йозеф Скупінський: “Карта меж домінальних сіл Оришківці та Гадинківці, що показує різні межі, з розташуванням давніх копців та різних місцевостей, а також з усіма особливостями, врахованими на місці, які показували старі люди...” (*Mapa Domini Oryszkowce et Hadynkowce demonstrans integritum ductum, a dominiis collateralibus, uti ex explicationibus potebis juxta antiqua alligata documenta, ac etiam demonstrata senum hominum...*) [3] (рис. 8). Велика кількість пояснювальних написів на карті доповнюється описом літерних та цифрових пояснень, якими позначені старі і нові межі. Біля північно-східної межі згаданих сіл з містечком Копичинці, тодішніми володіннями Йозефа Баворовського, запис про попереднє проведення меж та встановлення розмежувальних кіпців у 1720 та 1732 рр., а в таблиці опису цих меж посилання на розмежувальні документи 1539 р. Карта зображає доволі великий географічний простір, охоплюючи сусідні села Швайківці (*Szwaykowce*), Жабинці (*Zabinczyki*), Майдан (*Maydan*), Коцюбинці (*Kociubince*), східну межу з землями

* Йдеться про варшавський шлях, який сполучав Львів з Белзом, і мав протяжність 11 миль.

** Тепер смт. Івано-Франкове Яворівського р-ну Львівської обл.

міста Пробіжної (*oppidum Probużna*), а на південному заході стару і нову межу з Чортковом (*Czortkow*), який заповнений назвами долин, луків, лісів, густою гідромережею – потоки Черня (*Czernia riv.*), Зелений (*riv. Zielone*), Рудка (*Rudka*), Вільховець (*riv. Olchowiec*), озеро Синє (*Sine Jezioro*) та мережею доріг. У 1800 р. карта стала підставою при перевірці розмежування володінь, яку провів граничний комірник Заліщицького округу Франциск Гродзіцький (*Francisc Grodzinski*).

Того ж року Скупінський малює карту північно-східних меж Щирецького та Дороговижського староств з державними маєтками Ляшки Долішні та Ляшки Горішні (рис. 9). Географічний простір на карті зміщений на захід і охоплює лісові угіддя в околицях сіл Стільсько та Ілів. Загалом, картографічний простір повторює попередню карту, однак кілька об'єктів заслуговують на окрему увагу: південніше Стільська зображені пагорби – відоме сьогодні слов'янське городище другої половини X ст.; біля Ілова старе кладовище (*Stare Cwentarzysko*) – давньоруське городище XII–XIII ст. [2]; в околицях с. Гранки або Зубрець*, у лісовому масиві Піскова Діброва, місце розташування давнього монастиря (*Monaster*).

Зразком фрагментарного зображення території служить “Карта спірних ґрунтів між маєтком Тадань, колись власності спадкоємців в. пана Йозефа Рудницького з одного боку, та маєтком Камінка Струмилова**, власності в. графа Міра з іншого боку...” (*Mappa fundorum controversorum inter bona Tadan, olim successorem męci domini Josephi Rudnicki haereditaria ab una, tum bona Kamionka Strumilowa męci comitis Mir similiter haereditaria parte ab altera...*) [9], створена 1799 р. присяжним геометром Іваном Тустановським (рис. 10). Не дивлячись на те, що на карті зображена дуже вузька смуга землі обабіч межі, її не можна назвати малоінформативною. Загалом, на ній відтворені обов'язкові для рукописних карт об'єкти: ріки та потоки, а саме (Буг (*fl. Bog*) Кам'янка (*fl. Kamionka*), Язениця (*fl. Jazienica*), Гнилий Потік (*Zgnily Potok*); шляхи сполучень та населені пункти, зокрема колишній фільварок, а пізніше присілок с. Дернева Новий Майдан (*Nova Collonia Maydan*). Зображені також будівлі монастиря (*Cause Monastyr*) неподалік с. Язениці (*Jazienica*)*** – василіанський монастир, заснований за королівським фундаційним привілеєм у XVI ст., який на початку XVIII ст. утримував львівський купець і меценат Костянтин Папара. На час створення карти монастир (ліквідований 1788 р.) вже не існував.

Розглянуті карти є тільки невеликою частиною картографічних джерел, що демонструють інформативність давніх карт. Їх різнопланове вивчення дозволяє узагальнити доволі великий масив інформації та поставити їх в один ряд з такими джерелами як архівні документи та археологічні дослідження.

* Тепер с. Гранки-Кути Миколаївського р-ну Львівської обл.

** Тепер м. Кам'янка-Бузька Львівської обл.

*** У 1946 р. село перейменоване на Ясеницю Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. Після 1968 р. не існує.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Пишук В.* Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. (Каталог-інформатор). – Львів, 2008. – С. 91–92.
2. *Филипчук М.* Слов'янські поселення українського Прикарпаття у другій половині I тис. н. е. Стільсько і його округу // Зб. “Миколаївщина”. – Львів, 1998. – С. 80–104.
3. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 1.
4. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 1.
5. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 1.
6. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 1–15.
7. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. – Спр. 661. – Арк. 1.
8. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. Спр. 726. – Арк. 1.
9. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. – Спр. 978. – Арк. 1.
10. ЦДІАЛ. Ф. 720. – Оп. 1. – Спр. 1114. – Арк. 3.
11. ЦДІАЛ. Ф. 742 (Колекція карт і планів). – Оп. 1. – Спр. 701.
12. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczny Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918.

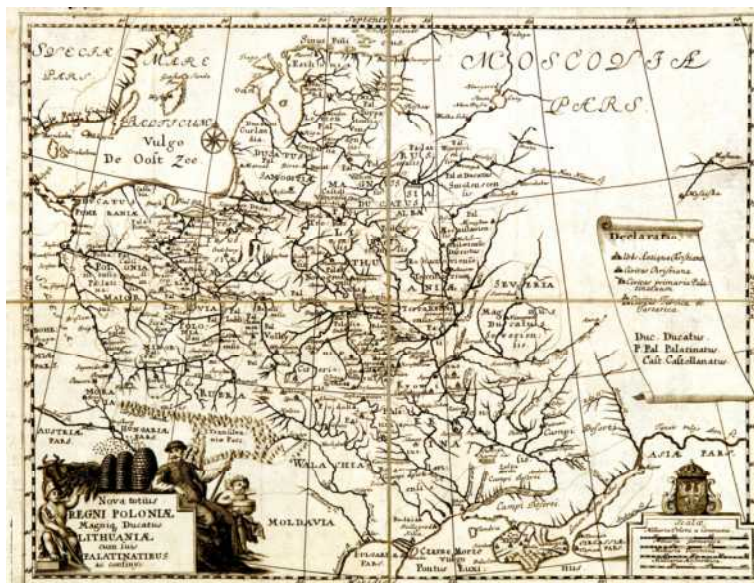

Рис. 1. “Нова карта всього Польського королівства й Великого Литовського князівства з їхніми восводствами та їхніми межами” (Nova Totius Regni Poloniae Magniꝫ Ducatus Lithuaniae cum suis palatinatibus ac confiniis exacta) Гійома Ле Вассера де Боплана.

Рис. 2. “Нова і точна карта Королівства Польща з краями, які йому належать” (Nouvelle et exacte description du Royaume de Pologne et des estats qui en dependent) П’єра Дюваля.

Рис. 3. Карта “Країни Польщі, поділені на воєводства” (Estats de Pologne subdivisé suiuant l’estandue des palatinats) Гійома Сансона та Алексіса-Юбера Жайо.

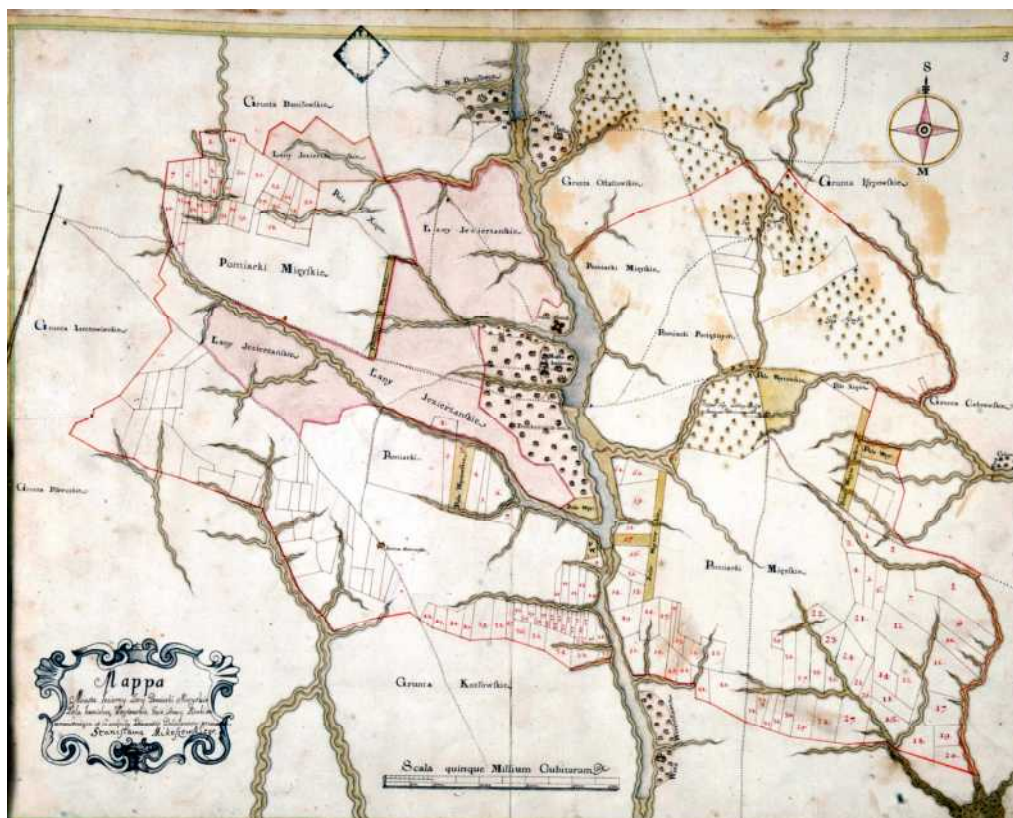

Рис. 4. Карта з атласу “Карти маєтків Золочівської волості, розташованих у Львівській землі, спадкових володінь князів Радзивіллів, яка показує міста, містечка, села з виділенням спільних границь, суперечностей, лісів, гаїв, полів, лук, осель та інших прилеглостей” (Mappa Dobr Włosci Złoczowskiej w ziemi Lwowskiej sytuowanych, xiążąt Radziwiłłow dziedzicznych, miasta, miasteczka, wsie okazujące z dystynkcyą kollateralnych granic, kontrowersyi, lasow, gaiow, pol, łąk, siedlisk, y innych przyległości) Станіслава Мікошевського.

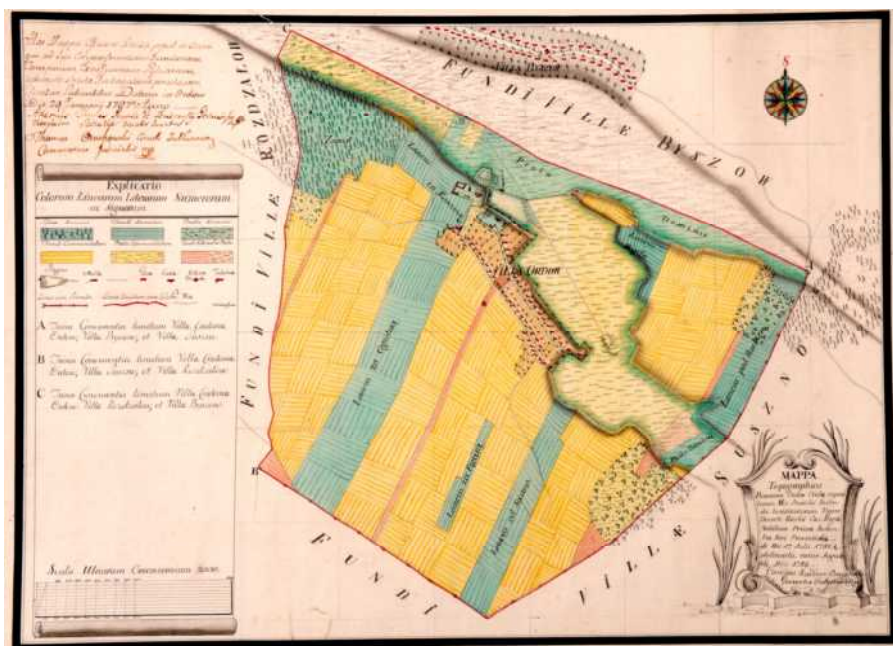

Рис. 5. “Топографічна карта маєтку Ордів власності в. Станіслава Садовського...” (Марра topographica bonorum Ordow expositorum mci. Stanislai Sadowski...) Кароля Баранського.

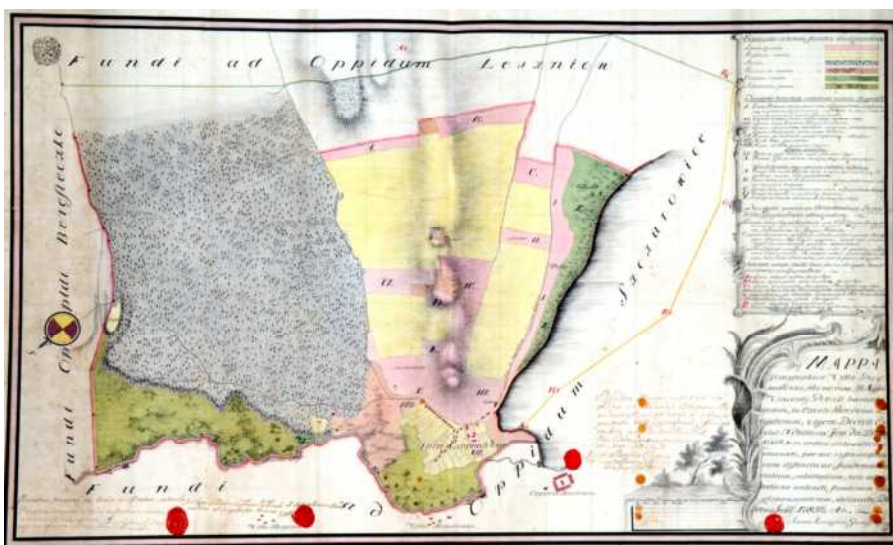

Рис. 6. “Топографічна карта села Грималівка власності й.м. Вінцентія Потоцького...” (Марра topographica villae Grzymałowka, bonorum j.m. Vincentii Potocki haereditariorum...) Івана Корчинського.

Рис. 7. “Гранична карта маєтків власності Йоанна де Стрембоша ... щодо розмежування маєтків Новосілки та Митулін...” (Mapa granitialis bonorum hereditariorum j.m. Joannis de Strembosz ... inter bona Novosulki et Mitulin) Йозефа де Сіа Новицького.

Рис. 8. “Карта меж домінікальних сіл Оришківці та Гадинківці, що показує різні межі, з розташуванням давніх копців та різних місцевостей, а також з усіма особливостями, врахованими на місці, які показували старі люди...” Йозефа Скупінського.

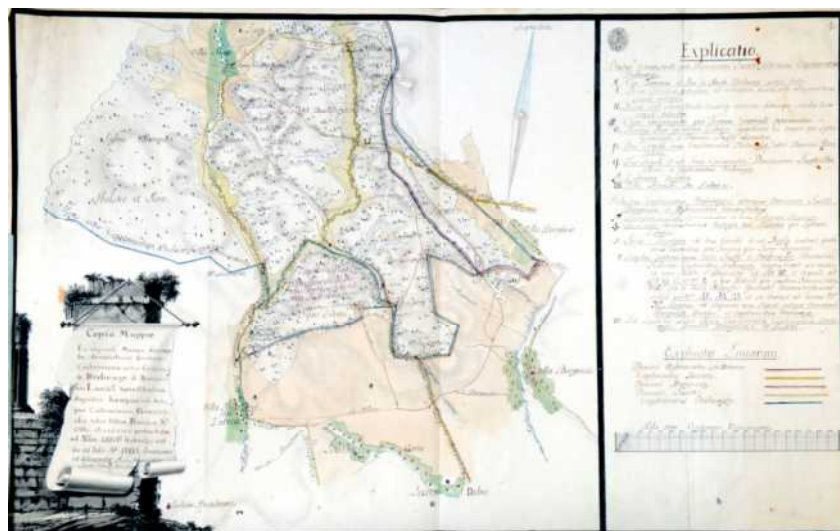

Рис. 9. Карта північно-східних меж Щирецького та Дороговижського староств з державними маєтками Ляшки Долішні та Ляшки Горішні Йозефа Скупінського.

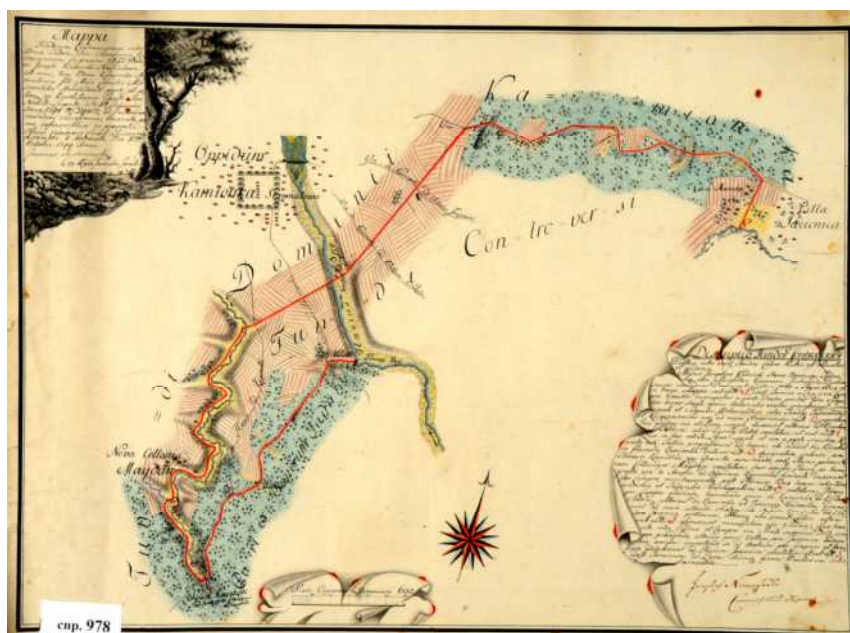

Рис. 10. “Карта спірних ґрунтів між маєтком Тадань, колись власності спадкоємців в. пана Йозефа Рудницького з одного боку, та маєтком Камінка Струмилова, власності в. графа Міра з іншого боку...” (Mapa fundorum controversorum inter bona Tadan, olim successorem męci domini Josephi Rudnicki haereditaria ab una, tum bona Kamionka Strumilowa męci comitis Mir similiter haereditaria parte ab altera...) Івана Тустановського.

**CARTOGRAPHIC SOURCES IN THE INTERDISCIPLINARY RESEARCH:
TOPONYMY AND HYDRONYMY ON ANCIENT MANUSCRIPT
MAPS OF XVII–XIX C.**

U. Kryshtalovych

Central State Historical Archives in Lviv

Soborna Sq. 3, Lviv, 79000, e-mail: uljana.arxiv@gmail.com.

The most ancient printed (small-scale) maps, compiled majorly by cartographers from the leading European countries (early XVI–XIX c.), and manuscript maps have been described and characterized. The most ancient small-scale maps include the following: “The new map of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania with their provinces and boundaries” (Nova Totius Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae cum suis palatinatibus ac confiniis exacta), “The new and precise map of the Kingdom of Poland with the lands, belonging to it” (Nouvelle et exacte description du Royaume de Pologne et des estats qui en dependent) by the French cartographer Pier Duval, the first topographical map “The Kingdom of Halychyna and Lodomeria and Bukovyna...” (Regni Galiciae et Lodomeriae Josephi II et M. Theresiae Augg. Jussu methodo astronomico-tregonometrica, nec non Bucovina geometrica Dimensa...) by Joseph Liesganig compiled in 1779, and others. Manuscript estate maps were compiled by local geometricians during XVII–XVIII c. Despite their primitive organization from the view point of modern cartographical science, the maps convey much information about names of inhabited localities, farmsteads, manors, fields, natural boundaries, forests, and streams.

Key words: small-scale maps, manuscript maps, Plisnesko, Brody, Halychyna, Lodomeria, Bukovyna.

Стаття надійшла до редколегії 08. 07. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 94(477.83-25)“1256”:614.841]:930.25

ПОЖЕЖІ ЛЬВОВА ЯК ФАКТОР ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ (АРХІВИ Й АРХЕОЛОГІЯ)

І. І. Сварник

Львівська обласна універсальна наукова бібліотека
пр-т Шевченка 13, м. Львів, 79005, e-mail: isvarnyk@gmail.com

У контексті міждисциплінарних досліджень особливу увагу звернуто на роль пожеж у давній і новій історії Львова, позаяк навіть перша літописна згадка про місто (1256 р.) пов'язана з пожежею, щоправда, не Львова, а стольного на той час Холма. Загалом, лише протягом 1494–1739 рр. Львів горів 14 разів, внаслідок чого було знищено чимало будівель, а разом з тим князівські й міські архіви. Великі та малі пожежі фіксують й археологи. Співставлення писемних та археологічних джерел дає вагомі підстави не лише напрацювати добру хронологію функціонування міста, але й висвітлити чимало важливих економічних, соціальних та політичних процесів.

Ключові слова: Львів, пожежа, 1256 р., княжі й міські архіви, археологія, міждисциплінарні дослідження.

Історіографія Львова, на перший погляд, відзначається надзвичайним багатством і розмаїтістю. Адже перші історичні праці про Львів М. Груневега, Й. Альнпека [18; 19] та ін. авторів з'явилися ще наприкінці XVI – початку XVII ст. Дорадянська історіографія Львова підсумована у досить ґрунтовній, хоча й не позбавленій тенденційності, праці історика Л. Харевичевої, нарис пізнішої, радянської і пострадянської історіографії, належить бібліографові О. Шишці. Особливо активно розроблялися питання історії Львова напередодні 750-ліття від першої літописної згадки. Окрім 3-томної колективної монографії [21], виданої до цієї дати, з 2007 р. почала виходити й багатотомна (досі вийшло чотири томи) “Енциклопедія Львова”, до створення якої долучилися відомі фахівці з різних галузей науки, в тому числі, археології*. Окремо слід згадати довідник з археології Львова Л. Мацкевого [25], який, на жаль, уже став бібліографічною рідкістю. Особливо хотів би відзначити два видання (2004 й 2013 рр.) наукової спадщини відомого дослідника минулого Львова, мистецтвознавця В. Вуйцика [4; 7], який залишив кількасот статей про житлову, сакральну й оборонну архітектуру Львова різних епох, про будівничих, архітекторів, фортифікаторів і митців – розвідок, що ґрунтуються на глибокому вивченні архівних і бібліотечних фондів та старанному дослідженні самих пам'яток.

Не так давно історики й мистецтвознавці сходилися на тому, що Львів виник у середині XIII ст. (“в кінці 40-х або на початку 50-х років”) [10. С. 21–22], хоча й “на місці давнішого поселення, що лежало на схрещенні шляхів із за-

* Три великі статті з археології (Археологічні виставки, Археологічні дослідження, Археологічні музеї) написав С. Терський.

ходу на схід, з півночі на південь” [3. С. 5]. На висвітлення початкової історії Львова впливала також багатотисячна приналежність міста й краю до інших держав, часто ворожих українцям [35. С. 11–25]. Скажімо, до 1939 р. перебільшувалася роль Польщі у розбудові міста, натомість у радянський час ігнорувалася роль іноземних колоністів у початковий період розвитку Львова. Спроби підважити це датування в радянський час, з огляду на догматизм у науці, а особливо в історії, були марними. Хоча археологічний матеріал, отриманий під час розкопок на Замковій горі 1955–1956 рр. [33. С. 116], на території Онуфріївського монастиря, на пл. Івана Підкови, вул. Театральній та в інших місцях часто сягав XI–XII ст., а часом і ранішої доби. І лише після здобуття Україною незалежності поступово утвердилася думка про значно давніше походження міста*, про забудову сучасної Ринкової площі ще в руські часи** та інші архітектурно-містобудівельні явища, що виходили за рамки усталених поглядів [13. С. 40–59; 27. С. 279–288]. Останнім часом серед істориків і дослідників минулого Львова точилися дискусії про вигляд і характер княжого замку (Р. Могитич, Я. Дашкевич та ін.***), про давньоруські сакральні об’єкти на місці нинішнього Домініканського монастиря (їх ініціатором став М. Хмільовський), про історію й локалізацію найдавніших міських церков у Львові (М. Бандрівський) [1]. Попри дискусійність низки висунутих гіпотез, сам факт наукових пошуків свідчить про позитивні процеси у нашій історіографії.

Натомість дослідники архітектури й містобудування досі не звернули увагу на одне дивне явище. На охоронних таблицях кам’яниць пл. Ринок найдавнішим періодом – XV (!) ст. – датовано лише шість будинків****, XVI ст. – десять, XVII – 12, XVIII – шість****. На прилеглих до Ринку вулицях також жодна з житлових будівель не датована княжим періодом, а пам’ятки XV ст. можна полічити на пальцях. Серед інших пам’яток колишнього заповідника XIII ст. датовані лише дві: церква св. Миколая і церква (костел) Івана Хрестителя, а XIV – чотири, включно з руїнами Високого замку та фрагментами Високого муру. Тому численні туристи, які мандрують вулицями Львова з розмаїтими путівниками у руках, повертаються від нас з переконанням, що все найдавніше у Львові загинуло протягом віків. Втім, і для пересічного

* У статті “Територіальний розвиток міста Львова до 1939 року” (Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997. – Ч. 8) В. Вуйцик вказував: “датування Львова як укріпленого міста належить до першої половини 50-х років XIII ст. Але не слід забувати, що поселення на цьому місці існувало на декілька сторіч раніше”.

** Цю гіпотезу вперше висунув львівський архітектор А. Рудницький (Історія Львова. – К., 1984. – С. 12 і далі, картосхеми).

*** Статті різних авторів про Високий замок вийшли у спеціальному випуску “Галицької брами”, № 1–2 за 2006 р.

**** Щойно 2007 р. С. Терський подав інформацію, що розкопки на Ринку 2003–2006 рр. дозволили дослідити “передпоріжжя кам’яниць XIV–XV ст.” (Енциклопедія Львова. – Т. 1. – С. 107).

***** Перелік пам’яток архітектури та цінних споруд ДІАЗ у Львові // Вуйцик В. Львівський державний історико-архітектурний заповідник. – С. 125 (ненум.).

львів'янина це питання залишається відкритим. І мова не лише про руський період, а й про романсько-готичний Львів, збудований переважно німецькими колоністами навколо нинішньої площі Ринок. Зрозуміло, що горішні частини будівель були переважно знищені пожежами чи зазнали значних перебудов і змін протягом століть. Однак фундаменти, пивниці й цокольні частини більшості кам'яниць давнього “міста в мурах”, як правило, залишилися незмінними й зберегли первісні стильові риси готики, а подекуди й романського стилю. На жаль, дослідники архітектури Львова досі не звертали на це належної уваги.

Більшість хроністів та істориків усіх епох вказують на фатальну роль пожеж у давній і навіть новій історії Львова. Втім, і перша літописна згадка про наше місто (1256 р.), пов'язана з пожежею, щоправда, не Львова, а стольного на той час Холма [15]. Загалом лише протягом 1494–1739 рр. Львів горів 14 разів* [11. С. 1]. Особливо нищівною (а може, найкраще задокументованою [17]) була пожежа 1527 р., що знищила готичний Львів і започаткувала епоху ренесансу [3. С. 11]. Не випадково в архіві магістрату Львова провадилася окрема книга обліку пожеж за 1340–1772 рр. [40]. Не меншої шкоди містові й незрівнянно дошкульнішого удару його історії завдали рукотворні пожежі. Польський хроніст XV ст. Ян Длугош (базуючись на раніших записах Тшаски) розповідає про знищення львівських замків Казимиром III 1340 р.: “Нарешті львівський і володимирський замки, на той час дерев'яні... спалив, щоб після його відходу ніхто не наважився повстати” [16]. Саме з цією подією пізніший літописець Й. В. Зиморович пов'язує знищення княжого й міського архівів. Остаточного удару давнім документам завдала пожежа 1381 р., котра дощенту знищила місто [34. С. 330]. Через це актові матеріали Магістрату міста Львова починаються щойно з 1382 р. [44]. Майже цілковита відсутність документальної архівної бази руських часів робить проблематичним не лише реконструкцію історичних процесів, що відбувалися на теренах Львова, а й локалізацію княжого (королівського) града, замків та окремих його об'єктів. Історик і мистецтвознавець М. Голубець під іншим кутом оцінює цю подію: “Коли приймемо на увагу, що двократна гостина Кизимира в 1340 р., а відтак боротьба його з Любартом в 1351–1353 рр. полишила княжий город в цілковитій руїні, то не подивуємося, що після княжої епохи осталась у Львові тільки традиція і ряд топографічних вказівок” [11. С. 15]. Ще однієї дошкульної втрати документи міста Львова зазнали навесні 1848 р. Під час “весни народів” середмістя Львова захопили повстанці, отож австрійська артилерія обстріляла місто. Від бомбардування згоріли, серед іншого, вежа й горішня частина ратуші, де зберігалися “реєстратура, частина архіву і різні старовинні пам'ятки минувшини Львова” [23. С. 33].

Загибель давніх документів спричинилася й до викривлень у давній історіографії Львова. Тривалий час, наприклад, переважала думка польських істориків, буцімто місто отримало магдебурзьке право щойно з привілеєм

* Польський дослідник В. Лозінський налічує протягом 1381–1734 рр. 14 великих пожеж (див. *Гронський С.* Будні середньовічного Львова // Жовтень. – 1981. – № 10. – С. 124).

Казимира III 1356 р. [43. С. 15–16]. Щоправда, сумніви щодо такої пізньої локації Львова висловлювалися ще у XIX ст. [14. С. 8–11]. Дослідження останнього часу підтвердили думку, що в часи Казимира III відбулася просто релокація міста [12. С. 60–66], зумовлена загибеллю княжих привілеїв [28. С. 330] і бажанням підкреслити “цивілізаційну” роль Польщі в історії краю. Назви “Ринок” і “ратуша”, як і “бруківка”, що однозначно асоціюються з міським статусом Львова, німецького походження (Ring – перстень, кільце, Rathaus – будинок ради, – Brücke – камінь) і свідчать про значну роль німецьких колоністів у формуванні пізньосередньовічного Львова. Це місто, збудоване навколо Ринкової площі у кінці XIII – на початку XIV ст., хронологічно було другим, після княжого, руського града XI–XIII ст. Воно, звісно, також виникло у руські часи. Це констатували на початку XX ст. навіть польські історики [45. С. 10, 13]. Адже німців, досвідчених ремісників і купців, на Русь і безпосередньо до Львова запрошували Данило Романович, Лев Данилович та їхні нащадки для посилення й розбудови міст, розраховуючи на підтримку міщанства в боротьбі з галицькими боярами. Виразним свідченням ролі німців у княжому Львові є підтвердна грамота середини XIV ст. нащадкам львівського вйта Бертольда (Штехера) [42]. Втім, тема співвідношення і взаємодії німецького й руського елементів у галицьких містах потребує додаткового висвітлення. Додамо лише, що в радянській історіографії ця тема вважалася небажаною для вивчення.

Причиною частих і нищівних пожеж у давньому Львові, як і в інших середньовічних містах Європи, були кілька факторів. По-перше, у житловому будівництві руських часів основним будівельним матеріалом (принаймні конструктивним) було дерево. Багатство й різноманітність лісів в околицях Львова відзначають як давні хроністи, так і архівні документи. Наприклад, за привілеєм 1368 р. Львів отримав від короля 100 франконських ланів з луками, пасовищами, болотами, лісами та ін., а 1415 р. ще 70 ланів т.зв. неужитків з полями, корчами й лісами [32]. У XV–XVI ст. Львів провадив тривалий судовий процес з Винниками за право користуватися лісами на схід від міста. Як вказують дослідники, в руський час “житла були виключно дерев’яними. Будинки, як свідчать археологічні розкопки багатьох давньоруських міст, мали невеликі розміри, щільно стояли один біля одного” [9. С. 10]. На думку архітектора І. Могитича, давня забудова вул. Руської виглядала так: “на цій вулиці можна було побачити притиснуті один до одного двори, в яких стояли дерев’яні зруби під двосхилими, критими гонтом дахами” [26. С. 11]. На цю обставину в житті вже пізньосередньовічного Львова вказує і дослідник історії пожежної справи С. Попович: “...сама забудова сприяла ширенню вогню. На відносно незначній території Львова, оточеній подвійним захисним муром, будівництво велось у надзвичайній тісноті. Вузькі вулички розділяли житлові квартали споруд, які спочатку зводилися з дерева, а пізніше з т. зв. пруського муру, тобто каркасні дерев’яні конструкції, заповнені глиною або цеглою (фахверкові конструкції). Великі будівлі були густо обліплені дерев’яними флігелями, прибудовами, комірками, закапелками. Тож при найменшій недбалості у поведженні з вогнем їх поглинали спопеляючі пожежі” [30. С. 7].

Після загаданої вище катастрофічної пожежі 1527 р., що знищила готичний Львів, магістрат заборонив дерев'яне будівництво в середмісті, зокрема підсінь перед фасадами кам'яниць і крамарських буд [14. С. 136], однак заборона постійно порушувалася. Як впливає з шосових (шос – податок на нерухомість) реєстрів, на Руській вулиці будівлі й надалі були не повністю кам'яними: у 1576–1637 рр. їх усе ще звать будинками чи домами [5. С. 138] – “domus, de domo, z domu”, а не кам'яницями (“lapidea”) [41]. Навіть на площі Ринок у 1712 р. другі поверхи деяких кам'яниць були “з пруська будовані” [6. С. 118]. 1780 р., вже в австрійський період, магістрат у прозпорядженні “Про ставлення будівель” у трьох пунктах повторив заборону використовувати дерево, як будівельний матеріал: “5. Цілком дерев'яні будівлі репаруватися не повинні; 6. Ні в місті, ні на передмістях не можна ставити будівель з дерева, дозволено ставити тільки з пруського муру; 7. Не ставити ніяких дерев'яних ганків” [8. С. 122]. Вказана постанова є виразним свідченням широкого використання дерева, як допоміжного будівельного матеріалу, навіть у кінці XVIII ст. Та й згаданий пруський мур, на відміну від твердих будівельних матеріалів (цегла, камінь) зовсім не давав стовідсоткової гарантії пожежної безпеки. Турецький подорожник Е. Челебі, описуючи Львів другої половини XVII ст., вказує: “Всього в ньому вісімдесят чотири тисячі дерев'яних і вкритих тесом упоряджених палаців” [20]. Кількість будівель, звісно, перебільшена, однак будівельний матеріал, особливо, даховий, очевидно, вказаний правильно. Навіть в австрійський час, як зазначають дослідники, дерево надалі було поширеним будівельним матеріалом: “воно служило для зведення мостів, замощення вулиць, встановлення огорож, спорудження нових і ремонту старих будівель... для покриття дахів (гонт, тес), облаштування коминів” [31. С. 17].

Причини пожеж бували різними, як природними, так і викликаними людиною. Часто пожежу викликала блискавка. Наприклад, 1605 р. вона вдарила у вежу катедри [14. С. 210], 1779 р. – в Успенську церкву й вежу Корнякта [23. С. 53, 58]. Ще одним фактором підвищеної пожежної небезпеки в середньовічному місті було широке використання вогню для освітлення та виробничих потреб. Так, від свічки чи ліхтаря почалася пожежа в Абреківській кам'яниці (1556), у стайні біля Катедрального костела (1565) [14. С. 160, 170] та багато інших. Згадана катастрофічна пожежа 1527 р. вибухнула “з броваря дому якогось-то Григорія Шолтиса з Клепарова, що стояв навпроти монастиря францисканів” [17]. У броварнях почалися й пожежі 1479, 1581, 1603 рр. [14. С. 110, 185, 209]. Не раз пожежі спалахували “серед жидів” (1494, 1616, 1626, 1645) [14. С. 114, 226, 240, 260], де було багато ювелірних, ливарних та інших майстерень, броварень і винокурень. Саме жиди після 1537 р. [32. С. 226–229] почали палити горілку й шинкувати нею, що згодом стало джерелом найбільших прибутків міста [14. С. 141–142]. 1538 р. вигоріла вся Вірменська вулиця через те, що “солдатня для обігрівання розпалювала вогнища на вулицях” [14. С. 142]. Часто околиці Львова й передмістя спалювали татари, хрестоносці, мультяни та інші нападники (1438, 1463, 1498, 1524) [14. С. 89, 103, 115, 133]. Часом, як це трапилося під час облоги Львова Хмельницьким 1648 р., облоги турками,

татарами й козаками П. Дорошенка 1672 р. й облоги Карлом XII 1704 р. [14. С. 269, 380, 407], самі міщани спалювали передмістя, аби ворог не міг підійти до мурів непоміченим.

Отже, пожежі були вагомим чинником, що впливав як на збереження (точніше, знищення) матеріальної культури, так і документальних свідчень про давні епохи, що зберігалися в архівах володарів, міст, установ і організацій та приватних осіб. Непоправної втрати зазнали найдавніші документальні комплекси, що зберігалися у Львові, як столичному місті Галицько-Волинської держави (Руського королівства) [35. С. 13–15]. Однак насправді ситуація є дещо інакшою. По-перше, значна кількість давніх документів відклалася у різних архівних фондах. Наприклад, ф. 131 (Колекція документів на пергаменті) Центрального історичного архіву України у Львові зберігає грамоти, починаючи з 1233 року [22]. Серед найдавніших пергаментів низка стосується Львова та львів'ян, наприклад, родини Штехерів, причетних до міського самоврядування від часів князя Лева [36]. На давні кириличні документи з історії православної Церкви і русинів Львова й Галичини багаті фонди 129 (Львівське братство, Ставропігійський інститут), 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів) та інші збірки цього архіву [39]. Значна кількість грамот попередніх епох збереглася в копіях (а часом і в оригіналах!) у ф. 166 (Крайова Табуля), 146 (Галицьке намісництво) та ін. Канцелярська практика XV–XVIII ст. зумовила копіювання численних давніх документів у книгах гродських і земських судів [24], магістратів та інших установ. Цінність цих дослівних вписів (лат. *oblata*) історики розуміли ще в XIX ст. По-друге, значна кількість найдавніших архівних джерел була опублікована. Не випадково львів'яни О. Петруський і К. Ліске, плануючи багатотомне видання актового матеріалу гродських і земських судів – “*Akta grodzkie i ziemskie*” (AGZ), першочергову увагу присвятили дипломатарієві та облятам, внесеним до львівських книг [37. С. 51], а далі видавали найдавніші судові записи XV – початку XVI ст. Про надзвичайно широкі можливості використання цих опублікованих джерел свідчать дві цінні публікації 1939 р.: довідники П. Домбковського “*Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego*” та І. Крипякевича (!) “Спис галицьких парохій”, укладені на підставі джерельних видань, переважно AGZ. Зрозуміло, робота з першоджерелами вимагає спеціальних знань (в першу чергу іноземних мов – латини, німецької, польської) і навиків (знання палеографії, вміння датувати документи тощо), терпіння й посидючості. Однак, за словами нашого славного поета й науковця, “хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить”.

Скупість документальної бази руського періоду робить надзвичайно актуальними археологічні дослідження на теренах Львова. Як показали сенсаційні результати розкопок на терені нинішнього ринку “Добробут” [29. С. 24–28], дослідження жодним чином не повинні замикатися територією пізньосередньовічного Львова – міста “в мурах” – чи конче відбуватися на теренах гіпотетичного руського града, щодо локалізації якого досі немає однозначної думки. Очевидно, ретельне обстеження колишніх берегів Полтви та

її численних приток (Зубрі, Сороки, Пасіки, Ортима та ін.), багатьох природних пагорбів, придатних для будівництва укріплень, може кардинально змінити наші уявлення про період та місце (місця) виникнення руського або й слов'янського Львова, характер його укріплень, житлової, виробничої та сакральної архітектури. Наприклад, 2010 р., під час розкопок на перетині Краківської й Вірменської вулиць археологи виявили культурний шар завтовшки 30 см, датований XII – початком XIII ст., у якому були скляні прикраси, металеві вироби та ін. На Федорова, 28 знайшли скарб церковних речей XII–XIII ст., в т.ч. чотири енколпіони. На жаль, дотеперішні, часом досить масштабні, будівельні, шляхові, реконструкційні роботи на теренах Львова (наприклад, реконструкція пл. Ринок і прилеглих вулиць напередодні 750-річчя Львова) переважно не враховують наявності багатющого культурного шару й часто ігнорують саму можливість проведення археологічних досліджень [2], а нерідко відбуваються без будь-якого археологічного нагляду. Так, скажімо, 2011 р. при будівельних роботах у підвалах колишнього палацу Любомирських (пл. Ринок, 10, нині тут “Копальня кави”), що велися без жодного нагляду, було знищено наявний культурний шар, а поверхню цинічно залито бетоном. Про це повідомив директор Рятівної археологічної служби О. Осаульчук. Підсумовуючи дослідження пл. Ринок 2003–2006 рр., С. Терський вказує, що “розкопки мали поспішний та фрагментарний характер, тому залишили багато питань топографії Ринку нерозв’язаними” [38]. Таких прикладів у Львові, на жаль, надто багато. Усе це призводить до загибелі безцінних історичних матеріалів і не дозволяє заповнити невідомі сторінки в історії нашого міста.

З огляду на викладене, напрошується кілька висновків: по-перше, дослідники львівської архітектури й містобудування повинні активніше вивчати архівні фонди, вводити в науковий обіг малознані чи й невідомі факти, як це робив протягом свого життя В. Вуйцик. По-друге, роботі з фондами повинно передувати прискіпливе вивчення опублікованих джерел. Серед них варто згадати фундаментальний “Дипломатарій”, який започатковує багатотомне видання “Akta grodzkie i ziemskie”, що виходило у Львові понад 50 років і припинилося перед II Світовою війною, “Каталог пергаментних документів ЦДДА УРСР у Львові”, фундаментальне видання О. Купчинського “Акти та документи Галицько-Волинського князівства” та ін. По-третє, украй необхідним є нове, актуалізоване видання “Довідника з археології Львова”, можливо, електронне*, яке б враховувало щорічні відкриття в цій галузі. По-четверте, з огляду на скупу документальну базу руської доби археологічні дослідження на теренах Львова набирають особливої ваги. Лише вони можуть заповнити прогалини в найдавнішій історії нашого міста. По-п’яте, надзвичайно потрібними є постійні контакти (наукові конференції, семінари, круглі столи тощо) істориків, архівістів, археологів, архітекторів, мистецтвознавців та

* Останнім часом у зв’язку з роботою над міжнародним проектом “Підземний Львів” значних результатів у цьому плані досягнув знаний археолог Ю. Лукомський.

фахівців інших суміжних, не лише гуманітарних, галузей. Адже найкращі й найнесподіваніші наукові результати дають міждисциплінарні дослідження. А Львів з його багатющою історією цього вартий!

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бандрівський М.* Від Мегалі Екклісія руських князів до церкви Успіння Пресвятої Богородиці на вул. Руській (з історії православних храмів львівського середмістя). – Львів, 2014.
2. *Бандрівський М., Лукомський Ю., Сварник І.* Це не археологія! Відкритий лист прем'єр-міністрові України, міністру культури й туризму України, голові управління охорони культурної спадщини, львівському міському голові // Львівська газета. – 2006. – 23–25 червня.
3. *Вуйцик В.* Львівський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів, 1979.
4. *Вуйцик В.* Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – 2004. – Ч. 14.
5. *Вуйцик В.* З історії львівських кам'яниць. Вулиця Друкарська, 2 // Вуйцик В. Вибрані праці. – Львів, 2004.
6. *Вуйцик В.* З історії львівських кам'яниць. Площа Ринок, 3 // Вуйцик В. Вибрані праці.
7. *Вуйцик В.* Leopolitana. – Львів, 2013. – Т. 1–2.
8. *Вуйцик В.* Будівельний рух у Львові другої пол. XVIII ст. // Вуйцик В. Leopolitana. – Львів, 2013. – Т. 1.
9. *Вуйцик В., Липка Р.* Зустріч зі Львовом. Путівник. – Львів, 1987.
10. *Гербельський Г.* Львів часів феодалізму // Львів. Довідник. – Львів, 1955.
11. *Голубець М.* Львів. Провідник. – Львів, 1925.
12. *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.) – Львів, 2002.
13. *Диба Ю., Петрик В.* Планувальна структура “долокаційного” Львова // Семінарії “Княжі часи”. – Львів, 2002.
14. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – Львів, 2002.
15. Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. докум. і матер. – К., 1986. – № 1.
16. Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. докум. і матер. – К., 1986. – № 7.
17. Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. докум. і матер. – К., 1986. – № 27.
18. Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. докум. і матер. – К., 1986. – № 50.
19. Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. докум. і матер. – К., 1986. – № 51.
20. Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. докум. і матер. – К., 1986. – № 69.
21. Історія Львова. У трьох томах. – Львів, 2006–2007.
22. Каталог пергаментних документів ЦДІА УРСР у м. Львові, 1233–1799. – К., 1972.
23. *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991.
24. *Купчинський О.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. – К., 1998.
25. *Мацкевий Л.* Археологічні пам'ятки Львова. – Львів, 2008.
26. *Могитич І.* Ансамбль вулиці Руської. – Львів, 1982.
27. *Могитич Р.* Планувальна структура львівського середмістя і проблеми його датування // Записки НТШ. – 1994. – Т. 227. – С. 279–288.
28. Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002.
29. *Петегирич В., Филипчук М.* Город під Золотим Левом: нотатки археологів // Львів: Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 24–28.

30. Попович С. Пожежна охорона Львівщини 1772–1939. – Львів, 1999.
31. Попович С. Пожежництво в історії Галицького краю (1772–1939). Львівщина. – Львів, 2006.
32. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Львів, 2010. – Т. 1.
33. Ратич О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові // МДАПВ. – 1961.
34. Сварник І. Архів міста Львова // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002.
35. Сварник І. Історичний нарис // Архітектура Львова. Час і стилі. XIII–XXI ст. – Львів, 2008. – С. 11–25.
36. Сварник І. В мурах середньовічного Львова // Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998. – С. 47–60, бібліогр.
37. Сварник І. Акти городські і земські // Енциклопедія Львова. – Львів, 2007. – Т. 1.
38. Терський С. Археологічні дослідження // Енциклопедія Львова. – Т. 1. – С. 107.
39. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів; К., 2001.
40. ЦДАЛ. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 1. – Спр. 41.
41. ЦДАЛ. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 2. – Спр. 770. – Арк. 218 зв., 382 зв.; Спр. 771. – Арк. 8 зв.; Спр. 772. – Арк. 61; Спр. 773. – Арк. 24–26; Спр. 775. – Арк. 24 зв.; Спр. 777. – Арк. 804–807.
42. ЦДАЛ. – Ф. 131 (Грамоти на пергаменті. Колекція). – Оп. 1. – Спр. 2.
43. Janeczek A. Studia nad początkami Lwowa. Bilans osiągnięć i potrzeb badawczych // Rocznik lwowski, 1993–1994. – Warszawa, 1994. – S. 15–16.
44. Najstarsza księga miejska 1382–1389. Wydał A. Czołowski. Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Lwów, 1892. – Т. I.
45. Jaworski F. Ratusz lwowski. – Lwów, 1907.

FIRES IN LVIV AS THE FACTOR OF HISTORIOGRAPHICAL PROCESSES (ARCHIVES AND ARCHEOLOGY)

I. Svarnyk

Lviv Regional Universal Scientific library

Shevchenko Prosp. 13, Lviv, 79005, e-mail: isvarnyk@gmail.com

In the context of interdisciplinary research, the particular attention is paid to the role of fires in the ancient and modern history of Lviv. Even the first annalistic mentioning of the city (1256) is connected with the fire, which occurred, however, not in Lviv but in Kholm, the capital city at that time. Generally, during the time span of 1494–1739, Lviv was burning in fires fourteen times and, consequently, numerous buildings, including those that kept princely and city archives, were destroyed. Big and small fires are recorded by archeologists as well. The comparison of written and archeological sources gives substantial grounds not only for developing a good chronology of the city functioning, but also for highlighting significant economical, social, and political processes.

Key words: Lviv, fire, 1256, princely and city archives, archeology, interdisciplinary research.

Стаття надійшла до редколегії 08. 07. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 39-051В.Шухевич:069(477.83-25-4)

ЕТНОГРАФІЧНІ Й АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ВОЛОДИМИРА ШУХЕВИЧА У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

А. А. Карпенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів, 79000*

Розглянуто безпосередню участь Володимира Шухевича у процесі формування і накопичення етнографічних й археологічних збірок у Національному музеї у Львові.

Ключові слова: В. Шухевич, археологія, етнографія, колекції, пам'ятки, музеї.

Володимир Осипович Шухевич (1849 – 1915) – визначний український народознавець, культурно-освітній і громадський діяч кінця XIX – початку XX ст. Народився у с. Тишківці Городенківського повіту (тепер Городенківський р-н Івано-Франківської обл.) в родині священика, письменника перекладача й громадсько-культурного діяча Осипа Шухевича (1816–1870). Навчався у Коломийській, Станіславській і Чернівецькій гімназіях, Будапештському та Віденському університетах. Закінчив університетські студії у Львові (1877). Працював учителем природничих дисциплін, фізики й математики у Львівській реальній школі. З 1873 р. належав до товариства “Просвіта”, був у числі його керівників, значну роль відіграв у діяльності товариства “Руська бесіда”. Активний діяч Товариства імені Шевченка (1873 р.) і після його реорганізації в 1892 р. у Наукове товариство В. Шухевич входить до числа найдіяльніших членів цієї винятково важливої всеукраїнської наукової інституції.

Чимала заслуга належить В. Шухевичу як одному з засновників і довголітньому голові хорového товариства “Боян” у Львові (1891 р.). Він був також одним із ініціаторів створення в 1903 р. “Союзу співацьких та музичних товариств”, на базі якого виникла перша українська музична школа, згодом – Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка у Львові. Велику і плідну роботу для розвитку українського шкільництва етнограф проводив у “Руському Товаристві Педагогічному”. Він був одним із перших редакторів і активних авторів першого українського журналу для дітей “Дзвінок”.

У широкому спектрі багатогранної громадсько-політичної і культурно-освітньої діяльності В. Шухевича помітно виділяється його здобутки на ниві розбудови українського музейництва, збирання і пропагування надбань української традиційно-побутової культури, зокрема народного мистецтва гуцулів. Мандруючи Гуцульщиною, В. Шухевич розпочав докладне вивчення цього краю, духовної і матеріальної культури його жителів.

Завдяки організаторським зусиллям В. Шухевича гуцульські етнографічні й археологічні матеріали, вироби народних промислів і традиційного мистецтва широко експонувалися на різних виставках (у Львові в 1885, 1887 і 1894; у Відні – 1890; Тернополі – 1887; Стрию – 1909; Коломиї – 1912 рр. та ін.), ними поповнювалися збірки музеїв у Львові (Промислового, Дідушицьких, Наукового товариства ім. Шевченка, Українського Національного Музею), Відні, Будапешті, Петербурзі.

Наприкінці XIX – початку XX століть, в умовах, коли самостійної української держави не існувало, етнічні українські землі перебували переважно у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської, місту Львову, випала важлива роль у становленні українського музейництва. Як не парадоксально, але на території етнічно чужої Австро-Угорщини українці Галичини й Буковини мали незрівнянно сприятливіші умови для культурно-національного розвитку, ніж у складі Російської імперії, де панівною була слов'янська нація. Остання третина XIX ст. в Галичині ознаменована виникненням численних українських громадсько-культурних установ, які стали рупором української національної ідеї не лише серед корінного населення Галичини, але значною мірою і в Наддніпрянській Україні. Зрозуміло, що за відсутності власної держави і, відповідно, при відверто ворожому сприйнятті ідеї національно-української державності властями панівних імперій (особливо Російської), подібні починання могли опиратися передусім на приватну ініціативу окремих осіб різної міри впливовості й матеріально-фінансових можливостей. Однак поступово такі інституції зміцніли й перетворилися на силу, з якою, мусили рахуватися й державні чинники, особливо в Галичині. Під цим оглядом показовою є історія Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), тим більше, що у своїй структурі воно мало і власний музей, заснований 1874 р. Щоправда, першими музейними осередками Галичини варто вважати відповідні підрозділи Народного Дому у Львові (про цю збірку дбав, насамперед, канонік Антін Петрушевич) з його багатою збіркою рукописів та товариства “Просвіта” (початки цієї збірки сягають 1868 р.). Колекція при Народному Домі включала й археологічні предмети, і стародруки, і значну кількість мистецьких пам'яток, зокрема історичні портрети та предмети церковного оздоблення. Значення збірки та інтерес до неї привів до того, що від 1901 р. вона стала загальнодоступною. 1888 роком можна датувати заснування музейного осередку Ставропігійського інституту у Львові. Із щойно названих збірок успішно провадили музейну роботу вказані підрозділи Народного Дому, НТШ і Ставропігії.

Ініціаторами створення НТШ як української культурно-наукової інституції були громадські діячі з Києва, які в тодішніх умовах Російської

імперії не могли цього зробити в Наддніпрянщині. У справі ж становлення Музею НТШ велика заслуга належить Василеві Тарновському, відомому українському діячеві. Він зібрав у Чернігові надзвичайно вартісну колекцію україніки, окрасою якої була чимала збірка предметів, пов'язаних з особою Тараса Шевченка, що бував у маєтку В. Тарновського-старшого. Саме В. Тарновський прислав до новоутвореного Музею НТШ у Львові низку вартісних експонатів, зокрема й деякі Шевченківські реліквії, які згодом опинилися в колекції Національного музею у Львові (НМЛ).

Музей НТШ формувався, насамперед, у двох напрямках – археологічному й етнографічному. Експонати для музею збирали по всій Україні багато осіб, серед яких були, приміром, І. Франко та В. Гнатюк, Ф. Вовк та І. Груш, В. Кричевський та Ф. Красицький. Музей НТШ невдовзі став таким вагомим відділенням Товариства, що з його існуванням не могла не рахуватися й держава: музеєві було надано фінансову допомогу, щоправда, не дуже значну, але й це був безпрецедентний випадок в українському музейництві Галичини [2, 8].

До кінця XIX ст. чи не єдиною суспільною силою, яка підтримувала існування українських майстрів мистецтва, була церква. Тодішня держава стояла на варті інтересів польських адміністративних кіл, яким до певного часу вдавалося цілковито контролювати все навколо. Але видання української періодики, діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, “Просвіти”, інших організацій, як і окремих осіб, стимулювали розвиток літератури, музики, мистецтва Західної України. Важлива роль у цих процесах мала належати і музеям, потреба яких добре усвідомлювалася.

Весною 1899 р. у Львові, в Музеї Ставропігії на вулиці Руській, відбулася зустріч новообраного єпископа Станиславівського Андрея Шептицького з сеньйором Ставропігійського інституту (організованого на базі колишнього Братства при Успенській церкві) Ізидором Шараневичем, котрий у присутності свого молодого помічника Іларіона Свенціцького показував владіці збірку музею. Символічний зміст згаданого епізоду підтвердили наступні роки, бо саме А. Шептицький (вже як митрополит Галицький, глава Української Греко-католицької церкви) та доктор І. Свенціцький стояли біля колиски Національного музею у Львові, інакше кажучи, розпочали новий важливий етап українського музейництва в Галичині, дали сильний імпульс для його розвитку [2. С. 5].

У лютому 1905 р. Андрей Шептицький на основі власних колекцій заснував Церковний музей з метою доведення самотності, піднесення і розвитку української культури. На початковому етапі для музею митрополит виділив п'ять приміщень у своїй резиденції на Святоюрській горі.

Для Андрея Шептицького мета Церковного музею полягала в збиранні, систематичному упорядкуванні і збереженні для науки пам'яток “культурно-церковного життя південно-західної Русі-України” [6. С. 17], бо він вважав, що українське давнє мистецтво заслуговує значно більшого пошанування і дослідження, ніж воно мало на той час. І хоча первісно характер збірки мав бути виключно церковним, з часом митрополит усвідомлює необхідність перетворен-

ня її на інституцію ширшого профілю, у якій були б представлені і вивчалися усі прояви культурного життя народу. Тому 29 грудня 1908 р. Андрей Шептицький заснував наукову фундацію “Церковний музей у Львові”, яку 18 грудня 1909 р. перейменовано на Національний музей імені Андрея гр. Шептицького, а 11 липня 1911 р. – на Національний музей у Львові [1. С. 24]. Роботу з організації музею й укомплектування збірок очолив Іларіон Свенціцький, відомий історик, славіст і мистецтвознавець, в майбутньому – довголітній директор музею (1905–1952). Основу фондів склала особиста колекція засновника, який подарував близько 10 тисяч предметів і утримував музей на особисті кошти. Для експонування колекції у 1911 р. було придбано Палац Дуніковських [9. С. 192] XIX ст. на вул. М. Драгоманова (тоді Мохнацького), 42.

13 грудня 1913 р. урочистим актом музей передано в дар українському народові. Того ж дня експозиції були відкриті для відвідувачів. У 1930-х рр. фонди музею нараховували більше 80 тисяч експонатів. Після закінчення Другої світової війни музей поповнився збірками закритих радянською владою музеїв, зокрема, музеїв Ставропігійного інституту, Львівської митрополії УГКЦ, товариства “Просвіта”, НТШ, Народного дому, Богословського наукового товариства, бібліотеки ордену василіан. Музей було перейменовано на Державний музей українського мистецтва, згодом – на Львівський музей українського мистецтва. У 1991 р. музей було перейменовано в Національний музей у Львові. Науково-художній фонд митрополита Андрея Шептицького. Музей отримав нинішній основний корпус – будівлю на проспекті Свободи, 20, побудовану для Промислового музею на початку XX ст., в якому в радянський час розміщувався Музей Леніна. З 2005 р. Національний музей отримав сучасну назву.

На сьогодні фонди музею налічують понад 100 тисяч одиниць зберігання, репрезентуючи вікові традиції розвитку українського мистецтва та національної культури.

На окрему увагу заслуговують зібрання творів народного мистецтва, які формувалися уже в перші роки існування музею. Сьогодні вони налічують понад 20 тис. одиниць і представляють усі типологічні різновиди та жанри народного мистецтва, обіймаючи період XVII–XX ст. Це вироби з кераміки, кості, металу, тканини, вишивка, різьба по дереву, народний одяг, писанки, витинанки, малювання на склі.

Андрей Шептицький добре розумів, чого потребує для свого життя і розвитку національний музей: “Йому треба – й провідного ума, і відповідних умов життя, й відповідної, великої фахової праці ... А якщо ... щиро сказати, то йому треба багато гроша” [8. С. 6–7]. І коли розум, фаховість і самовіддану працю забезпечував музеєві директор І. Свенціцький, то матеріальну підтримку надавав митрополит. Він передав тисячі творів культури не лише українського, а й інших народів: російського, білоруського, польського, голландського, італійського, іспанського, збірку сербсько-боснійських вишивок [8. С. 6]. Загалом, за перших 25 років Шептицький подарував музеєві 9800 експонатів, його грошова допомога становила понад 111 тисяч доларів, а від 1934 до 1938 р. зросла на 77 886 злотих [6. С. 25].

Вагоме значення у створенні Національного музею і наповненні його збірок відіграла постать видатного українського етнографа і фольклориста Володимира Шухевича. У кореспонденції між митрополитом Шептицьким і Шухевичем неодноразово піднімається питання про створення національного музею для збереження культурно-духовних пам'яток українського народу. Етнографічні колекції народознавець збирав протягом життя. Понад 20 років вивчав матеріальну і духовну культуру горян.

Серед переданих до Національного музею експонатів від Шухевича найбільше представлені вироби з металу (ножі, порохівниці, чепраги, хрестики, пряжки), дерева (люльки, хрестики, тарілки, табакерки, стільці і столи, скрині, палиці) та шкіри (пояси). Тогочасні вироби переважно були анонімними. Лише наприкінці XIX – початку XX ст. з'явилися перші мосяжні твори, на яких інколи вказане місце виготовлення. Це стремена роботи Петра Гондурака з Яворова 1889–1890 рр., порохівниця, яку виготовив Василь Девдюк у Косові 1892 р., ташка та стремена 1904 р. брустурівського народного майстра Дмитра Дудчака, лускоріх, що виконав Ілько Кішук із села Річка Косівського р-ну, медальйони для оздоблення табівки, підписаний літерами Ф.Я. (Федір Якібюк).

Керамічні вироби були представлені незначною кількістю предметів. Серед них були: колачі, збанки, горнятка, миски, тарілки, свічники, хрести. Відомим українським майстром-гончарем на Гуцульщині був Петро Кошак з Пістиня. Також були передані предмети виконані руками Івана Баранюка. Саме роботи цього майстра були передані Шухевичем до Національного музею у 1911–1915 рр. Інші вироби були передані вже після смерті етнографа у 1918 р. Варто зауважити, що серед керамічних виробів були і предмети з Сокальщини, які виготовив майстер Василь Шостопапець.

Завдяки невтомній праці етнографа до фондів музею була передана величезна колекція писанок (623 одиниці). Дві третини з них гуцульського походження, частина з Покуття та Галицької Волині. Слід зазначити, що колекція писанок була передана лише після смерті Шухевича аж у 1918 р. в повному обсязі. Стан збереження більшості експонатів задовільний.

Важливими і цінними надходженнями від народознавця були вишивані речі, в тому числі і народний одяг. Основними центрами походження експонатів є Львівщина, Тернопільщина, Івано-Франківщина. Матеріалом для вишивання здебільшого було домоткане сіре полотно. Техніка вишивання – “хрестик” і “півхрестик”. Характерні орнаменти: геометричний та рослинний. Основні мотиви: ромби, трикутники, розети, “косичка”, квіти, листочки, пуп'янки, “прутики” тощо. Кольори: чорний, червоний, жовтий, зелений, синій, голубий, рожевий, вишневий, фіолетовий [3]. До фондів Національного музею потрапила також значна колекція витинанок з кольорового паперу. Центр походження – Тернопільщина.

Крім митрополита Шептицького і етнографа Шухевича, також поповнювали музейну збірку своїми дарунками: Антон Петрушевич – 1057 предметів (стародруки та рукописи XVI–XVIII ст., ікони, медалі, монети), доктор Олекса Сушка – 1588, Михайло Павлик – історичний архів 1872–1900 рр., професор

Іван Пулюй – український архів, отець Володимир Садовський – книгозбірню (понад 4000 томів), товариство “Просвіта” – 984 експонати, УГКЦ – 289 предметів. Окремі цікаві й цінні експонати надходили від представників передової інтелігенції Галичини – Івана Франка, Василя Щурата, Івана Труша, Олени Кульчицької, Олександра Мишуги, Соломії Крушельницької, Теофіла Копистинського, Філарета Колесси, Володимира Гнатюка, Івана Огієнка [5. С. 43], Івана Левинського. Останній був членом першої музейної кураторії, обраної в 1908 р. [4. С. 159]. Завдяки встановленим І. Свенціцьким зв'язкам, дарунки надсилають бібліотеки Російської та Румунської академії наук, професори О. Шахматов, В. Александрович, І. Шляпкін та відома меценатка графиня П. Уварова. За 25 перших років існування музею подаровано понад 37 тисяч одиниць [4. С. 43].

Слід зазначити, що в силу певних обставин значну частину колекцій Національного Музею, в тому числі із збірки Володимира Шухевича, було втрачено. Зокрема, після виставки у Державному музеї нового західного мистецтва (Москва, 1940) до фондів не повернулися: порохівниця з окуттям і ремнем, перстені з печатками й компасом, ножі столові, низки коралів, килими, сумки-табівки, листви, згарди, крайки, хрестики мосяжні та ін. предмети. У 1941 р. у Москві відбулась ще одна виставка у Музеї народів СРСР. На ній також експонувалися предмети із колекцій народознавця, а саме: боклаг з квітчастими поливаними взорами (пістинська кераміка), килим переданий від Герміни Шухевич у 1928 р., топірці тощо, місцезнаходження яких на сьогодні залишається під сумнівом, і найімовірніше вони сьогодні перебувають у фондах музеїв північного сусіда [7].

Загалом, збиральницька діяльність Володимира Шухевича дозволила поповнити не лише збірку Національного музею, а й музейні фонди Західної України неперевершеними виробами гуцульського мистецтва [3]. Кількість його колекцій зразків народного мистецтва лише з Гуцульщини подарованих для музею складала близько трьох тисяч предметів. Якщо говорити про стан збереження експонатів у фондах музею, то на сьогодні дві третини збірки перебувають у задовільному стані, кілька десятків одиниць збереження – у доброму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діло і його творець // Діло. – 1913. – Ч. 278.
2. Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2004. – Вип. 3 (8).
3. Науково-інвентарний опис Національного музею. – НМВ – 5756-5864.
4. Нога О. Проект пам'ятника Івану Левинському. – Львів, 1997.
5. Петрякова Ф. Єврейське музейництво східної Галичини ХХ століття // Галицька брама. – 1997. – № 10–11(34–35).
6. Посацька Д. В дарунок музею. Майже столітня традиція громадської опіки над Національним музеєм: імена та дати // Літопис Національного музею. – № 1(6). – 2000.
7. Посацька Д. Каталог втрачених творів Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (1940 – 1941). – Київ – Львів, 2008. – 52 с.

8. Шептицький А. Про вагу й значіння музеїв // Літопис Національного музею за 1934 рік. – Львів, 2001.
9. Харчук Х. Дуніковських палац // Енциклопедія Львова / За редакцією А. Козицького та І. Підкови. — Львів: Літопис, 2007. — Т. 2. — С. 192 – 193.

Рис. 1. Зразки предметів з колекції Володимира Шухевича у Національному музеї імені Андрея Шептицького у Львові: 1 – тарілочка глиняна; 2 – ваза-флакон глиняна; 3, 4 – збанок глиняний (Пістинь); 5 – банка глиняна; 6 – колач глиняний; 7 – свічник глиняний (Косів); 8 – трійця глиняна; 9 – хрестик мосяжний.

**ETHNOGRAPHIC AND ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS
OF VLADIMIR SHUKHEVYCH IN NATIONAL MUSEUM OF
ANDREY SHEPTYTSKY**

A. Karpenko

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

This article is about archaeological and ethnographic collections of Volodymyr Shukhevych in National Museum of Andrey Sheptytsky. Volodymyr Shukhevych is famous Ukrainian ethnologist, museum worker, cultural-educational and public figure of the late 19th and early 20th century. Ethnographer began to actively collect archaeological objects and ethnographic materials after the journey by Carpathians. He especially loved ethnographic Hutsul edge.

Hutsul ethnographic archaeological materials, handicrafts traditional art widely exhibited at various exhibitions (Lviv 1885, 1887, 1894, Vienna 1890; Ternopil 1887; Striy 1909; Colomyia 1912 and etc.), collections of museums in Lviv reinforced them (Industrial, Dzieduszyckis, Shevchenko Scientific Society, Ukrainian National Museum), Vienna, Budapest, St. Petersburg.

Metal products (knives, powders, chepragas, crosses, buckles), wood products (pipes, crosses, plates, snuff boxes, chairs, tables, chests, sticks) and leather goods (belts) are the most represented among transferred to the National Museum exhibits from Vladimir Shukhevych. Ceramics were presented by small number of subjects. Kolachi, cups, bowls, plates, candlesticks, crosses were among them. A large collection of Easter eggs (623) was transferred to the museum through tireless work of anthropologist. Embroidery and folk costumes were valuable income from Vladimir Shukhevych. The collection of vytynanok was transferred from Ternopil to the museum. Lviv, Ternopilshchyna and Ivano-Frankivsk were the main centers of origin exhibits. It should be noted that some of the exhibits from the collection of Vladimir Shukhevych was lost due to certain circumstances.

Overall, the National Museum had ethnographic and archaeological collections of Vladimir Shukhevych up about 3000 items. Vladimir Shukhevych can be considered one of the founders of the National Museum because of his tireless work and multifaceted activities.

*Стаття надійшла до редколегії 17. 10. 2014
Прийнята до друку 21. 01. 2015*

УДК 94(282.247.2):81.373.21

ГІДРОНІМІКОН ПОРІЧЧЯ ЗАХІДНОГО БУГУ (ПРОБЛЕМА ЕТИМОЛОГІЧНОЇ ТА ХРОНОЛОГІЧНОЇ АТРИБУЦІЇ)

І. Л. Ціхоцький

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Крізь призму історико-археологічних та лінгвістичних даних проаналізовано архаїчні пласти гідронімікону басейну Західного Бугу. Здійснено спробу етимологічної та хронологічної атрибуції давніх та молодих гідронімів регіону.

Ключові слова: історична топоніміка, гідронім, археологія, етимологія.

Західний Буг – найбільша ріка рівнинної частини Західної України (довжина 772 км, з них в Україні – 392) із заболоченою заплавою, старицями та звивистим річищем – бере початок у Колтівській улоговині біля с. Верхобуж Золочівського р-ну Львівської обл. на висоті 303 м н.р.м. та належить до басейну Балтійського моря. За зведеним геоморфологічним районуванням басейн Західного Бугу знаходиться в межах Подільської височини (низькогірне пасмо Вороняки), Малого Полісся (Надбужанська котловина), Волинської височини (між Сокальським пасмом та Надбузькою височиною) та західного краю Поліської низовини. Протікаючи повз Брест (Республіка Білорусь), східною межею Люблінської височини і далі Підляшшям, впадає недалеко від Варшави (Польща) у Нарву, неподалік її впадіння у Віслу [17. С. 8]. На сторінках літопису Західний Буг уперше з'являється поряд з племінним етнонімом “бужани”. Назва, що походить від індоєвропейського кореня *bheug(h) – “гнути, згинати”, етимологічно споріднена з праслов'янським інфінітивом *bъgati – “вигинати, закручувати” та з праслов'янським коренем *bag- // *bog- // *bug- із реконструйованим значенням “затоплене місце; течія, потік”; споріднена з праслов'янським іменником *bag-no – “багно, болото” [ЕСЛН. С. 25; ПГФ. С. 51]. Відкидати давньогерманське походження гідроніма (дав.-в.-нім. *boug*, сер.-в.-нім. *bouc* – “кільце”; дав.-в.-нім. *buog* – “плечовий суглоб”; дав.-ісл. *baugr* – “пряжка”), втім, теж повністю не можна, хоч поширення апелювативних відповідників гідронімної основи у низці слов'янських діалектів (болг. діал. *буга* – “сире, грузьке місце”; макед. *буга* – “пліснява”; рос. діал. *буга* – “підтоплений береговий ліс, зарості”; лат. *bauga* – “грузьке місце біля ріки; поганий ґрунт”) [ЭССЯ. 3. С. 78; СНГТ. С. 97] говорить на користь саме праслов'янського його походження.

Гідронімікон Західної Волині, головною водною артерією якої є Західний Буг, досі не дістав належного висвітлення в українській історичній ономастиці. Належність поріччя Західного Бугу до басейну Балтійського моря (що охоплює 2 % території України і налічує більше 3 000 гідрооб'єктів із більш

як 64 000 в усій Україні [16. С. 4, 6]) та його політико-географічне розташування на території трьох східноєвропейських держав (Україна, Білорусь, Польща), імовірно, були одними з причин незалучення гідронімів регіону до структурно-лінгвоетимологічного дослідження водних назв Правобережної України О. Трубачова (1968) [32]. І це при тому, що у межиріччі Західного Бугу та Горині зафіксовано чи не найвищу концентрацію слов'янських прагідронімів (понад 600) при фактичній відсутності субстратних нашарувань [35; 37], що опосередковано свідчить про старожитність регіону. Значну частину архаїчних праслов'янських гідроетимонів правої частини західнобугського поріччя детально проаналізовано у працях В. Шульгача [35; 37] (досі не описаними залишаються ліві допливи Західного Бугу, що не вкладалися в ареальну концепцію опису автора). Закономірності процесів номінації різних категорій гідрооб'єктів басейну Західного Бугу (608 зафіксованих одиниць) у співвідношенні з місцевою ойконімією Берестейщини досліджувала Н. Смаль [26–28], праслов'янський гідронімний фонд на території Білорусі в цілому – Р. Казлова [13]. Відапелятивні потамоніми різних хронологічних пластів польської частини поріччя Західного Бугу в контексті віслянського гідробасейну монографічно опрацювала У. Біяк (2013) [39]. Переважно на польському гідроматеріалі ґрунтується дослідження західнобугських водних назв у колективній праці польських мовознавців “Hydronimia Wisły (Wykaz nazw w układzie hydrograficznym)” (1965), під ред. П. Зволінського) [40] та в одному з випусків німецькомовної наукової серії “Hydronymia Europaеа” (Е. Білут, 1995) [41]. Наукова багатоаспектність, утім, не робить проблему вивчення гідронімікону Західного Бугу вповні вичерпаною ні на джерельному, ні на методологічному рівні. Внутрішньомовні дослідження гідронімії у працях українських, білоруських та польських ономастів через регіональну герметичність фактажу надміру формалізовані, бо не спрямовані на пошук спільного етнолінгвістичного радикала (середня та нижня течія Західного Бугу, як відомо, локалізується на етнічних українських територіях сучасних Польщі та Білорусі: Берестейщина, Холмщина, Підляшшя). Не менше цілісності досліджень шкодить те, що до аналізу, як правило, не залучають численні мікрогідроніми (деякі з них дуже архаїчні), які з різних причин не були засвідчені у реєстрі “Словника гідронімів України” (1979) **Свинарка** (л. Луги-Свинорийки п. Луги п. Зх. Бугу), **Тростянець** (п. Золочівки л. Зх. Бугу), **Червенець (Червонець)** (л. Кислянки п. Деревнянки л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу), **Пітушок** (п. Зх. Бугу), **Бистряк (Бистрак)** (п. Гапи п. Зх. Бугу), **Золотуха** (п. Зх. Бугу), **Нездобна** (л. Луги п. Зх. Бугу), **Нетеча** (бас. Луги п. Зх. Бугу), **Топкий** (п. Зх. Бугу), **Баланда** (п. Свині п. Рати л. Зх. Бугу), **Ортим** (л. Полтви л. Зх. Бугу) і т.д.).

Археологічне вивчення слов'янського етногенезу у проміжку до початку нашої ери наштовхується на об'єктивну неможливість відстеження змін та спадковості археологічних культур, носіїв яких можна було б однозначно ідентифікувати як слов'ян. З огляду на це, наукові пошуки слов'янських старожитностей у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи чи навіть раннього заліза поки що носять гіпотетичний характер [2. С. 243]. За найпоширенішою з

гіпотез, індоєвропейською прабатьківщиною у IV–III тисячоліттях до н.е. був регіон середньої та південно-східної Європи, що межував із мовами кавказько-іберійської групи на південному заході та племенами урало-алтайської групи мов на північному сході. У середині II тисячоліття до н.е. у дніпро-одерському межиріччі формується балто-слов'янська група індоєвропейців, суміжна (і генетично споріднена) германським племенам на північному заході, венето-іллірійцям й тракам на південному заході й півдні, угро-фінами на північному сході та індо-іранцям на південному сході [9].

Культуру шнурової кераміки (III–II тисячоліття до н.е.), поширену на більшій частині континентальної Європи, довгий час вважали вихідною культурою праіндоєвропейців, яка, принаймні на ранньому етапі свого розвитку, лежала в основі етновивних процесів формування прабалтів, праслов'ян та прагерманців на території Східної та Середньої Європи [24. С. 187]. Нерозв'язаною остаточно залишається проблема етнічної та мовної належності племен липицької (XIII–IV ст. до н.е.) та висоцької (XI–VI ст. до н.е.) археологічних культур, носії яких у I тисячолітті до н.е. населяли середню та верхню течію Західного Бугу відповідно. Висоцьку культуру іноді інтерпретують як локальний (східний) варіант лужицької культури [1. С. 32]. Мовну належність носіїв культур пізнього бронзового–раннього залізного віку у працях різних авторів співвідносять із слов'янським, германським, кельтським або іллірійським праєтносами (дослідниця праслов'янського гідронімікону Центрального Полісся О. Карпенко, до прикладу, археологічні пам'ятки західного ареалу лужицької культури визначає як праслов'янські [14. С. 3]). Однозначно можна стверджувати, що у другій половині I ст. до н.е. носії пшеворської культури з Вісло-Одерського регіону (венеди) поширилися на верхньому Дністрі та в західній частині Волині, змішуючись із місцевим населенням зарубинецької (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і (частково) липицької культур. Внаслідок такого змішування тут формується особлива група пшеворської культури – волино-подільська [25]. На основі синтезу волино-подільської та пізньозарубинецької культур (I–II ст.) формуються слов'янські елементи поліетнічної провінційноримської черняхівської культури (II–V ст.), яка, своєю чергою, трансформується у старожитності празько-корчацької культури склавинів (V–VII ст.). Нарешті у VIII–X ст. її правонаступницею стає лука-райковецька археологічна культура, репрезентована дулібо-волинським племінним союзом. Якщо аналіз археологічних комплексів та артефактів дає можливість об'єктивної етнокультурної інтерпретації розвитку регіону, то лінгвістична складова етногенезу, з огляду на дефіцит або й відсутність достовірних джерел мовної інформації, носить досить-таки гіпотетичний характер. Більшість сучасних дослідників, погоджуючись із базовими постулатами вісло-дніпровської концепції слов'янського етногенезу Л. Нідерле, обмежують слов'янську прабатьківщину Середньою Віслою та Карпатами на заході, Середнім Дніпром на сході, басейном Прип'яті на півночі та середньою течією Дністра та Південного Бугу на півдні. Саме тут сконцентровано більшість праслов'янських гідронімів, що межують із балтською гідронімією на північ від Прип'яті і Десни та іранським гідроніміко-

ном лісостепового Лівобережжя [12. С. 334]. Попри те, конкретна локалізація слов'янського етномовного ядра у дослідників дещо різниться: К. Мошинський визначає прабатьківщину слов'ян у Середній Наддніпрянщині, Т. Лер-Сплавінський – у Вісло-Одерському межиріччі, О. Трубачов – на Середньому Дунаї, Ю. Удольф – у Передкарпатті з певним розширенням до Дніпровського Правобережжя [10. С. 47]. Високу концентрацію слов'янських гідронімів, як і поширеність типово слов'янських водних назв на окресленій території, утім, не можна вважати за надійний аргумент топонімної архаїчності регіону, оскільки зазначені факти можуть бути свідченням міграційних рухів етнічних груп або ж наслідком відносно пізнього освоєння територій [25]. Тим більше, що слов'янська гідроніміка є дуже неоднорідною як за структурно-словотвірними, так і за хронологічними та етимологічними особливостями моделювання. Процеси етимологізації гідронімікону (особливо його непрозорої частини) не застережені, окрім того, від імовірного (суб'єктивного) характеру висновкової частини, а тому потребують комплексного використання словотвірного, фонетичного та лексичного аспектів дослідження [6. С. 74–75]. Кельтські та готські “історичні наверствовання”, до прикладу, вбачав у окремих гідронімах басейну Зх. Бугу проф. І. Свенціцький (Буг, Белз, Рата, Стрипа, Солокія, Солотвина) [23. С. 17]. Російський історик І. Філевич, натомість, використовує як критерій автохтонності повторюваність однотипних гідронімів на різних теренах слов'янської ойкумени, інтерпретував волинський гідронімікон як питомо руський (слов'янський) [33. С. 86–87].

Аплікація гідронімної стратиграфії на загальноприйнятій моделі слов'янського етногенезу у I тисячолітті н.е. є перспективним напрямком сучасних лінгвоетноісторичних досліджень. Зважаючи на структурну та етимологічну специфікацію гідронімів Західного Бугу та етнокультурну й археологічну історію Західної Волині (назва якої, до речі, найімовірніше, є носієм давньої водної семантики: прасл. *vol // *vel // *vьl + inь із вивідним значенням апелятива “мокра, волога земля” [ЕСЛН, с. 34]), у структурі гідронімікону регіону доцільно виокремити декілька відносно однорідних пластів:

1. Ранньослов'янські гідроніми з імовірним індоєвропейським субстратом і прихованою водною етимологією (до IV–V ст. н.е.)
2. Пізньослов'янські гідроніми з прозорою водною етимологією (VI–IX ст.)
3. Давньоруські гідроніми (X–XIII ст.)
4. Молоді гідроніми відойконімного походження (XIV–XVIII ст.)

До найбільш архаїчних, глибинних і статичних закодованих інформаційних систем належать передусім назви великих водотоків з високою стійкістю до соціально-демографічної та локально-релятивної динаміки регіону [8. С. 3]. Зважаючи на те, що предки давніх слов'ян проживали в ареалі праіндоєвропейського гідронімікону, цілком очевидно виглядає інтерпретація найбільш раннього гідронімного пласту як слов'янізованого (за допомогою слов'янських словотворчих формантів чи аблаутації) прошарку давньоєвропейських гідронімів [25]. Свідченням архаїчності водної назви, на думку В. Шульгача, є відсутність сучасних апелятивних відповідників для

прагідроніма та словотвірна модель, на базі якої він утворений [35. С. 13–14]. Окрім того, при визначенні етимологічного статусу таких слів серед іншого слід зважати на загальнослов'янське поширення дільнолексемних їх рефлексів або локалізацію на більшості слов'янських теренів, а також фіксацію гідроніма у локально обмежених несусідніх зонах при наявності позаслов'янських (індоевропейських) відповідників [35 авт. С. 8]. До найбільш раннього слов'янського пласту гідронімії з імовірним індоевропейським субстратом доцільно відносити річкові назви з архаїчними формантами *-*va* (*-*ava*, *-*iva*), *-*pa*, *-*na*, *-*ina*, окремі демінутиви на *-*ьсь* (-ець), *-*ika* (-иця), *-*ka*, суголосні із моделями творення “молодих” гідронімів, низку гідронімів, утворених семантичним способом від давніх апелятивів із прихованою річковою семантикою та спорадичні гідроніми з різними кінцевими компонентами (**Полтва** – **plǫtva* (л. Зх. Бугу; корінь **plot-* (**plǫt-*), споріднений із інфінітивом **plyti* – “пливти”, чи гіпотетичний праслов'янський корінь **plot* – “широкий, повільний” (ст.-гр. *πλατυς* – “широкий, плоский”, лит. *platús* – “широкий”): “повільна, широка річка”), **Молдова** – **mǫld-(a)va* (л. Зх. Бугу; псл. **mǫlda* / **mǫldь* (чес. діал. *mulda* – “заглибина, канава, калюжа”; лит. *mulde* – “грязюка, болото”) [33. С. 176–177]: “заболочена, замулена річка”), **Неретва** – **nert-va* (л. Зх. Бугу; інфінітив **nerti* – “пірнати, заглиблюватись” (лит. *nerti* – “пірнати”) [ЭССЯ. В. 25. С. 13]: “глибока річка”), **Скварява** – **skvar'-ava* (л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу; **skvǫreti* – “гнили”, **skvora* – “гниль” [ПГФ. С. 248]: “гнила, брудна річка”), **Стрипа** – **stri-pa* (л. Луги п. Зх. Бугу; з і.-е. **sre-* / **srou-* / **sreu-* “текти” [ЕСТУ. С. 453]: “річка, течія”), **Гапа** – **ha-pa* (п. Зх. Бугу; імовірно, з і.-е. **g(h)eu(b)h* – “гнути, викривлювати” [ПГФ. С. 92]: “звивиста річка”), **Думна** – **dum-na* (л. Полтви л. Зх. Бугу; імовірно, з псл. **duti* з і.-е. **dhem* – “дути, віяти” [ЕСУМ 2. С. 148–149]: “річка, що тече”), **Рокитна** – **orkyt(ь)-na* (п. Зх. Бугу; псл. **orkyta* – “верба”: “болото, заросле кущами”; “мокра, заболочена низовина” [33. С. 193]), **Рудна** – **rud(ь)-na* (п. Рокитної п. Зх. Бугу; псл. **ruda* – “іржаве багно, болотистий луг”, **rudь* – “червоний, рудий”), **Дівна** – **div-na* (п. Білої п. Рати л. Зх. Бугу; імовірно з псл. **deva* – “та, що годує, напуває” з і.-е. **dhei-* – “сосати, годувати груддю” [ЕСГУ. С. 183]: “та, що наповнює іншу ріку”; або з псл. **divь* – “дикий”: “річка поза межами зони заселення”), **Хрусна** – **hrons-na* (л. Солокії л. Зх. Бугу; імовірно, з псл. **hronstati* – “хрустіти, шуміти” [ЕСУМ. 6. С. 216]: “шумна річка”), **Солотвина** – **soltьv-ina* (п. Зх. Бугу; **solt(ь)-va* – “багнувате місце; драговина, мочар”), **Луг(а)** – **longъ-a* (п. Зх. Бугу; псл. **longь* – “мокра низина, болото” з і.-е. **len* – “гнути, кривити” [ПГФ. С. 162]: “низинна річка із заболоченою заплавою”), **Рата** – **rata* (л. Зх. Бугу; можливо, з і.-е. **rou-* / **reu-* / **ru-* / **ra-* – “рвати, рити, копати” [ЕСТУ. С. 398]), **Барбара** – **barbara* (л. Рудки л. Зх. Бугу; редуплікація псл. **bar* – “вологе пониження, болото” [ЕСТУ. С. 398]: “заболочена річка”), **Свиня** – **sьvin'a* (п. Рати л. Зх. Бугу; псл. **sьvina* – “кривизна, звивина” [ПГФ. С. 279]: “річка із звивистим річищем”), **Свинорія** – **sьvinoryja* (л. Полтви л. Зх. Бугу; псл. **sьvina* – “кривизна, звивина” і **ryja* від **ryti* – “рити”: “звивиста річка”), **Баланда** – **balanda* (п. Свині п. Рати л. Зх. Бугу; імовірно, споріднене з лит. і лтс. *balanda* – “лобода”, *balti* – “біліти”, *baltas*

– “білий” [ЕСУМ 3. С. 276]: “річка з мутною (білою) водою”), **Белзець** – *bьlz-ьсь (л. Зх. Бугу; псл. *bьlz- – “глибінь, прірва, непрохідне місце” [ПГФ. С. 53–55]: “річка із заболоченою заплавою”), **Желдець** – *zьld-ьсь (п. Рати л. Зх. Бугу; псл. *zьldь від і.-с. *gel – “улоговина, видолинок, коритоподібна низовина” [Ш. С. 63–54]: “заглиблена річка”), **Уславиця** – *o(b)slav-ica (п. Зх. Бугу; псл. *sluti – “текти” [ПГФ. С. 186]), **Кляземка** – *klenzьm-ka (п. Луги п. Зх. Бугу; псл. *klenga – “коліно, вигин” з і.-с. *kel – “гнути, крутити” [ПГФ. С. 118–119]: “річка із звивистим річищем”), **Смоч(а)** – *smokь-(a) (п. Луги п. Зх. Бугу; псл. *mokja – “болотиста місцевість” [ПГФ. С. 272] – “річка із заболоченою заплавою”), **Солокія** – *solkija (л. Зх. Бугу; імовірно, з псл. *sьlonka – “злука, з’єднання, злиття”: “річка, утворена злиттям кількох потоків”) і т.д.).

Пізньослов’янська і давньоруська гідронімія, сформована у проміжку VI–XIII ст. (празько-корчацька, лука-райковецька, руська археологічні культури), є абсолютно прозорою у етимологічному відношенні. В основі таких гідронімів, як правило, закладена гідрографічна ознака, що вказує на віднесеність до характеристичних ознак водних об’єктів чи особливостей їх локалізації: кольору (**Солова** – *solvь-a (л. Солотвини п. Зх. Бугу) – “мутна, сіра вода”; **Біла** (п. Рати л. Зх. Бугу); **Білка** (п. Полтви л. Зх. Бугу); **Білосток (Білий Стік)** (п. Зх. Бугу); **Руда** (бас. Луги п. Зх. Бугу); **Рудка** (л. Зх. Бугу); **Рудава** (п. Дерев’янки л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу); **Золота** (п. Белзця л. Зх. Бугу); **Жовтанець (Жовтанка)** (л. Зх. Бугу); **Золотуха** (п. Зх. Бугу)), температури (**Студянка (Студванка, Студена Вода)** (п. Зх. Бугу)), смаку і запаху (**Кислянка** (л. Бзинки п. Дерев’янки л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу); **Пітушок** (п. Зх. Бугу); **Смердох** (л. Болотньої л. Рати л. Зх. Бугу); **Залізна Вода** (л. Полтви л. Зх. Бугу)), характеру і звукової характеристики течії (**Бистряк (Бистрак)** (пл. Гапи п. Зх. Бугу); **Гоня** (п. Зх. Бугу); **Стриб** (п. Луги п. Зх. Бугу)), розміру і конфігурації руслу (**Малий** (л. Белзця л. Зх. Бугу); **Крива** (п. Луги п. Зх. Бугу); **Кривуля** (л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу); **Бережанка** (п. Маруньки л. Білки п. Полтви л. Зх. Бугу); **Двини (Двіні)** (п. Білої п. Рати л. Зх. Бугу); **Остра** (л. Перегноївки п. Полтви л. Зх. Бугу)), характеру дна (**Кам’янка** (л. Зх. Бугу); **Жолоб (Жлоб)** (л. Зх. Бугу); **Рита** (л. Мухавця п. Зх. Бугу)), глибини і заболоченості (**Драганка** (п. Зх. Бугу); **Болотня (Болотна)** (л. Рати л. Зх. Бугу); **Болотюх** (л. Луги п. Зх. Бугу); **Гнилич** (бас. Зх. Бугу); **Топкий** (п. Зх. Бугу)), розташування (**Верстава** (л. Луги п. Зх. Бугу) – “верх става”; **Горожанка** (л. Білки п. Полтви л. Зх. Бугу) – “річка у межах міста (города)”).

“Топонімна революція” басейну Західного Бугу, що зумовила його сучасний вигляд, стала наслідком соціально-демографічних зрушень у регіоні XIII–XIV ст. Монгольська навала 1239–1241 рр. не тільки відкинула соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Русі на декілька століть назад, а й спричинила масові міграційні процеси серед вцілілого населення, суттєве зменшення його чисельності та занепад значної кількості дрібних і середніх поселень. Руйнування традиційної осілості регіону супроводжувалося синхронними трансформаціями місцевого гідронімікону (виняток із загальної тенденції складають території, на яких не припинялася тяглість культурно-демографічної

та економічної парадигми і де були умови для консервації у автентичному вигляді реліктової праслов'янської гідронімії). З етимологічної точки зору переважна більшість мікрогідронімів (невеликі річки, потічки, струмки, джерела) поріччя Західного Бугу є пізніми утвореннями, що виникали паралельно із новими населеними пунктами Галичини та Волині у XV–XVI ст. на місці давніх гідронімів – т. зв. молоді гідроніми відапелятивного походження, багатоафіксальні похідні, відойконімні та відантропонімні деривати (**Батючка** (л. Зх. Бугу, Батятичі (1405)), **Брюховичанка** (п. Яричівки л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Брюховичі (1440)), **Варяжанка** (л. Зх. Бугу, с. Варяж (1419)), **Волсвинка (Волсвин)** (п. Зх. Бугу, с. Волсвин (1426)), **Ганачівка** (л. Перегноївки л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Ганачівка (1394)), **Горпинка** (л. Зх. Бугу, с. Горпин (1528)), **Деревнянка** (л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу – с. Деревня (1455)), **Жовтанка** (л. Зх. Бугу, с. Жовтанці (1358)), **Золочівка** (л. Зх. Бугу, м. Золочів (1424)), **Ізівка** (п. Зх. Бугу, с. Ізів), **Малехівка** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Малехів (1377)), **Миклашівка** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Миклашів (1409)), **Мощанка** (п. Рати л. Зх. Бугу, с. Мощана), **Перегноївка** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Перегноїв), **Пикулівка** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Пикуловичі (1464)), **Ременівка** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Ременів (1399)), **Себечівка** (л. Зх. Бугу, с. Себечів), **Туринка** (л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу, с. Туринка (1478)), **Холоївка** (п. Зх. Бугу, с. Холоїв (1462)), **Чанижка** (л. Зх. Бугу, с. Чаниж (1476)), **Яричівка** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Новий Яричів (1370)), **Водниківський Потік** (п. Білки п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Водники (1595)), **Вулецький Потік** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Вулька), **Голосківський Потік** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Голоско (1419)), **Збоївський Потік** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Збоїща-Збоїська (1359)), **Київський Потік** (п. Холоївки п. Зх. Бугу, хутір Киї), **Клепарівський Потік** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Кльоппергоф-Клепарів (1419)), **Коцурівський Потік** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Коцурів), **Кривчицький Потік** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Кривчиці (1447)), **Кунинський** (п. Білої п. Рати л. Зх. Бугу, с. Кунин (1540)), **Лисиницький Потік** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Лисиничі (1411)), **Малехівський Потік** (л. Полтви л. Зх. Бугу, с. Малехів (1377)), **Миклашівський Потік** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Миклашів (1409)), **Романівський Потік** (п. Білки п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Романів (1410)), **Сихівський Потік** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Сихів (1409)), **Струтинський Потік** (л. Зх. Бугу, Струтин (1441)), **Чишківський Потік** (п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Чишки (1497)), **Шоломийський Потік** (п. Білки п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Шоломинь/Шоломия (1386)), **Якторівський Потік** (л. Перегноївки п. Полтви л. Зх. Бугу, с. Якторів).

Варіантність гідронімів (структурно-фонетична, територіальна чи історико-хронологічна) часто наочно ілюструє формальну або структурну еволюцію оніма чи мотиваційну зміну критеріїв номінації гідрооб'єктів. У структурі гідронімного варіанту **Студванка** [СГУ. С. 537] (ріка у межах Іванічівського та Володимир-Волинського р-нів Волині зі звивистим річищем коритоподібною долиною та двосторонньою, подекуди заболоченою заплавою; п. Зх. Бугу), зафіксованого у писемних джерелах XVI ст. (1583), збережено архаїчний гідронімний суфікс *-*va*, що дозволяє реконструювати незасвідчену

слов'янську форму гідроніма як суфіксальний ад'єктив *stud-va (прасл. корінь *studъ із значенням “прохолода, свіжість” [ЕСУМ, Т. 5. С. 457]). Таким чином, гіпотетично гідронім зазнав лише структурної еволюції, пов'язаної зі спрощенням та зміною словотворчого форманта: **Студва** – **Студванка** – **Студянка** (**Студенка**, **Студена Вода**).

До архаїчної групи праслов'янських гідронімів на *-ina належить назва **Солотвини** (**Слотвина**, **Солотвинка**, **Солотва**) (п. Зх. Бугу) – річки у межах Буського р-ну Львівщини з місцями невиразною, подекуди заболоченою двосторонньою заплавою. Назва річки походить із праслов'янського *soltvina – “багнувате місце; грузьке, кисле, іржаве болото, драговина, мочар” і етимологічно споріднена із праслов'янським *solъ – “сіль” [ЕСУМ, Т. 5. С. 350; ПГФ. С. 252–253]. Зважаючи на те, що суфікс *-ina мав здатність приєднуватись як до чистої основи, так і до основи, поширеної іншими суфіксами [31. С. 121], можемо припустити, що гідронімний суфікс *-ina міг подовжувати більш архаїчний гідронім *solt(ъ)-va (що підтверджує зафіксований у СГУ варіант Солотва). До більш пізніх гідронімних варіантів слід віднести полонізовану фонетичну форму Слотвина і пізній демінутив Солотвинка.

До нетипового словотворчого типу, що не має аналогій у слов'янській топонімії, належить гідронім **Солокія** (**Золокія**) (л. Зх. Бугу), утворений за допомогою суфікса -ія у гідронімній функції. Зв'язок гідроніма із польськими діалектними апелятивами *slok / *sloka – “вугор” чи українськими *солок / *солока – “рілля на пару; переліг” [ЕСТУ. С. 443] видається малоімовірним через віддаленість “негідронімної” їх семантики. Більш вірогідною є співвіднесеність із псл. апелятивом *sълonka – “злука, з'єднання, злиття” із первинною семантикою “річка, утворена злиттям кількох потоків”. Наявність польського варіанту гідроніма **Zaloka** уможливує також виведення назви із псл. апелятива *lonka – “кривизна, затока, вигин ріки, лука”. Архаїчний територіальний варіант гідроніма **Белз** пов'язаний із псл. *bьlz- – “глибінь, непрохідне місце” [ПГФ. С. 53–55].

У ряді спільнокореневих варіантних гідронімів **Думниця** – **Думна** (**Думня**) – **Думний Потік** (річка в межах Жовківського, Кам'янка-Бузького та Буського р-нів Львівщини із розлогою річковою долиною та слабозвивистим випрямленим річищем; л. Полтви л. Зх. Бугу) [СГУ. С. 188] найбільш раннім є варіант із загальнослов'янським ад'єктивним суфіксом жіночого роду -*na *dumna (псл. *dum(a) “задум; гордість”, етимологічно споріднене із *dъm // *dum // *dum “віяти, дути” [ЕСУМ, Т. 2. С. 144–145; ЭССЯ. В. 5. С. 154–156]) із вивідним значенням первинного апелятива “повільна ріка”. Демінутив Думниця та ад'єктив Думний (Потік) є пізніми (молодими) гідронімами.

Більшість випадків варіантності зумовлені все ж мотиваційними змінами номінації, властивими для різних історичних періодів. До прикладу, варіантні назви **Деревнянка** – **Дерев'янка** – **Деревенька** – **Древня** (полонізована форма) (річка у межах Яворівського і Жовківського р-нів Львівщини; л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу) [СГУ. С. 167] є пізніми відойконімними дериватами XV–XVI ст. (с. Деревня (1455) Жовківського р-ну Львівщини). Варіантний гідронім нижньої

течії річки – **Кривуля (Кривула)**, що містить у первісній (апелятивній) семантиці гідрографічну характеристику об'єкта (“річка зі звивистим річищем”), імовірно, є більш раннім або синхронним із попередніми утворенням; а гідронім **Свиня**, засвідчений у верхній течії річки, належить до архаїчного праслов'янського пласту гідронімів і пов'язаний із прасл. апелятивом *sъvina – “кривизна, звивина” [ПГФ. С. 279], що дублює апелятивну семантику гідроніма Кривуля.

У варіантному ряді “молодих” гідронімів **Золочівка** (відойконічний суфіксальний дериват від м. Золочів (1424) Льв.) та **Струтинський Потік** (відойконічний ад'єктив від с. Струтин (1441) Золочівського р-ну Львівщини) (річка в межах Золочівського та Буського р-нів Львівщини зі слабозвивистим річищем та двосторонньою заплавою; л. Зх. Бугу) засвідчена архаїчна слов'янська форма **Белзець** [СГУ. С. 216], яка за усіма ознаками може бути віднесена до праслов'янського гідронімного фонду (демінутив від псл. *bъlz- із реконструйованим значенням “глибінь, прірва, непрохідне місце”) [ПГФ. С. 53–55].

У верхній течії **Карбівки** (річка у межах Ківерцівського р-ну Волині та Сокальського р-ну Львівщини із незасвідченим контактним топооб'єктом; п. Зх. Бугу) зафіксовано два пізні гідронімічні варіанти, співвідносні з конкретними топонімами: **Боб'ятинка** та **Залижна (Залижний, Залижно)** (с. Боб'ятин та Залижня Сокальського р-ну Львівщини), та три більш архаїчні назви з водною семантикою первинних апелятивів у середній течії: **Стара Ріка**, **Драганка** (суфіксальний дериват від апелятива драгва, драговина – “грузьке, багнисте, болотисте місце” [СУМ. Т. 2. С. 404]), **Уславиця** (демінутив на -іса від псл. *O(b)slava, у котрому збережено архаїчний гідронімічний суфікс -*va, пов'язаний із прасл. інфінітивом *sluti – “текти” [ПГФ. С. 186]) [СГУ. С. 241].

Варіантні гідроніми **Яричівка – Яричівський Канал – Полянський Потік – Недільчина – Пікулівка – Томковиця – Млинівка – Рокитна** [СГУ. С. 637] (річка в межах Жовківського, Кам'янка-Бузького та Буського р-нів Львівщини зі слабозвивистим річищем та двосторонньою заболоченою заплавою; л. Полтви л. Зх. Бугу) ілюструють пізній етап творення гідронімії регіону. Основний гідронім є суфіксальним дериватом від ойконіма Новий Яричів (1370); варіанти гідроніма утворені від ойконіма Пікуловичі (1464) та незасвідчених (неконтактних) ойконімів Поляна, Недільча, Томковиця. Популярний гідронім Млинівка (32 фіксації у Словнику гідронімів України [СГУ. С. 367]; 7 фіксацій у поріччі Західного Бугу) є наслідком лексико-семантичного переосмислення однозвучного діалектного апелятива (“канал, яким іде вода з річки до млина” [СУМ. Т. 4. С. 764]). Архаїчний гідронім Рокитна, що є відад'єктивним субстантивом від прасл. *orkyta – “верба” [12. С. 118], доречно віднести до праслов'янського пласту.

Наявність у складі гідронімікону Західного Бугу різночасових питомомовних нашарувань, співвідносних із слов'янськими археологічними культурами I тисячоліття н.е., як і відсутність виразного іншомовного субстрату у ньому, свідчить про автохтонність населення регіону у першій половині I тисячоліття н.е. і належність його до південно-західного ареалу ймовірної прабатьківщини слов'ян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія Української РСР: У 3-х т. – Т. 2. Скіфо-сарматська та антична археологія / В. О. Анохін, А. О. Білецький, Л. М. Славін, О. І. Треножкін (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 1971. – 504 с.
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
3. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005.
4. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. – К., 2002.
5. Вербич С. О. Гідроніми як джерело реконструкції лексичного фонду // Принципы и методы функционально-семантического описания языка: Итоги, направления, перспективы: Матер. конф. – Симферополь; Москва, 1997. – С. 53–54.
6. Вербич С. О. До проблеми “ймовірності” при етимологізації гідронімів // Slavica та Baltica в ономастиці України / Відп. ред. І.М.Желєзняк. – К., 1995. – С. 73–78.
7. Гідронімічний атлас України: Проспект / Редкол. А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко (відп. ред.). – К., 1967.
8. Гідронімія України в її міжмовних та міждіалектних зв'язках / І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова,, Л. Т. Масенко, А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, З. Т. Франко; за ред. О. С. Стрижака. – К., 1981.
9. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Зібрані статті. – Т. III. Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С. 4–30.
10. Желєзняк І. М. Гідронімікон Правобережної України та проблема слов'янської прабатьківщини // Мовознавство. – 2008. – № 2/3. – С. 40–49.
11. Забокрицька М. Р., Хільчевський В. К., Манченко А. П. Гідроекологічний стан басейну Західного Бугу на території України. – К., 2006.
12. Залізняк Л. Стародавня історія України. – К., 2012.
13. Казлова Р. М. Славянская гідронімія. Праславянські фонд. – Гомель, 2003. – Т. 3. – [Б. м.]: [б.в.], 2003.
14. Карпенко О. П. Гідронімія Центрального Полісся на загальнослов'янському тлі: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01; 10.02.03. – К., 1996.
15. Кихтюк В. В. Історична топоніміка Волині: формування, джерела, зв'язок із розвитком суспільства: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010.
16. Клименко В. Г. Гідрологія України: Навчальний посібник для студентів-географів. – Харків, 2010.
17. Курганевич Л. П. Геолого-геоморфологічний аналіз басейну Західного Бугу: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук 11.00.04. – Львів, 2001.
18. Могитич Р. Гідрологічна система верхів'я Полтви та її господарське використання у XVII–XVIII ст. // ЛеоПолтвіс. LeoPoltvis (науково-літературна розвідка про Полтву та місто на Полтві): Зб. статей і художніх творів українською та англійською мовами. – Львів, 2011. – С. 52–58.
19. Петров В. Історична географія та проблеми слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії (Гідронімія Росії і Надросся) / В. Петров // Петров В. Розвідки: У 3-х т. – К.: Темпора, 2013. – С. 1356–1365.
20. Петров В. Найдавніші назви річок України / В. Петров // Петров В. Розвідки: У 3-х т. – К.: Темпора, 2013. – С. 1281–1290.
21. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / В. П. Петров. – К.: Наукова думка, 1972. – 216 с.

22. *Редьквa Я. П.* Спорадичні гідроніми з різнорідними кінцевими компонентами в ареальній гідронімії / Я. П. Редьквa // Іншомовні елементи в ономастиці України: Матеріали наукового семінару 12–13 вересня 2001 р. / Відповід. ред. В. П. Шульгач. – К.: Кий, 2001. – С. 85–91.
23. *Свенціцький І.* Нариси з історії української мови / І. Свенціцький. – Львів: З друкaрні “Діла”. – 100 с.
24. *Свешніков І. К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешніков. – К.: Науковa думкa, 1974. – 208 с.
25. *Седов В. В.* Етногенез ранніх славян / В. В. Седов // Вестник РАН. – Т. 73. – № 7. – 2003. – С. 594–605.
26. *Смаль Н. Р.* Гідранімія басейна Заходняга Буга / Н. Р. Смаль // Вэсці АН Беларусі. – Серыя гуманітарных навук. – № 2. – Мінск: Навукa і тэхнікa, 1995. – С. 116–121.
27. *Смаль Н. Р.* Гідранімія і айканімія Пабужжя. Праблема ўзаемадзеяння: Аўт. ... дыс. канд. філал. навук. 10. 02. 01 – Беларускaя мовa / Н. Р. Смаль. – Мінск, 1996. – 22 с.
28. *Смаль Н. Р.* Назвы рэк і азёр басейна Заходняга Буга (лексика-семантычны аспект) / Н. Р. Смаль // Мат. рэсп. нав. канф.: Рэгіянальныя асаблівасці Берасцейска-Пінскага Палесся ў мове, фальклоры і летэратуры. – Брэст, 1994. – С. 97–99.
29. *Стецюк В.* Слідi прадавнього населення України в топоніміці / В. М. Стецюк. – Львів: Ліга-прес, 2002. – 33 с.
30. *Тищенко К.* Мовні контакти: свідки формування українців / К. Тищенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Лінгвіст. музей. – К.: Аквілон-Плюс, 2006. – 415 с.
31. *Топоров В. Н., Трубачёв О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В. Н. Топоров, О. Н. Трубачёв. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 271 с.
32. *Трубачёв О. Н.* Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация / О. Н. Трубачёв. – М.: Наука, 1968. – 289 с.
33. *Филевич И. П.* История древней Руси. – Т. 1. Территория и население / И. П. Филевич. – Варшава, 1896. – 380 с.
34. *Шульгач В. П.* З гідронімії басейну Західного Бугу / В. П. Шульгач // Проблеми слов’янознавства. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1994. – Вип. 46. – С. 60–69.
35. *Шульгач В. П.* Праслов’янський гідронімічний фонд межиріччя Західного Бугу і Случі: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01; 10.02.03 / В. П. Шульгач; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1996. – 49 с.
36. *Шульгач В. П.* Старожитня гідронімія України і праслов’янський ономастичний континуум / В. П. Шульгач // Мовознавство. – 2008. – № 2/3. – С. 50–61.
37. *Шульгач В. П.* Теоретичні засади вилучення праслов’янського гідронімічного стратума / В. П. Шульгач // Шульгач В. П. Праслов’янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції) / В. П. Шульгач. – К., 1998. – С. 9–34.
38. *Юрків М.* Гідронімічно-ойконімічні паралелі в західноукраїнському ономастиконі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. Юрків. – Харків, 2000. – 20 с.
39. *Bijak U.* Nazwy wodne dorzecza Wisły: potamonimy odapelatywne / Urszula Bijak. – Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2013. – 308 p.
40. *Hydronimia Wisły. Cz.1. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. P. Zwolińskiego.* – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1965. – S. 466.
41. *Hydronymia Europaea. – Lief. 10. – Gewässernamen im Flußgebiet des Westlichen Bug (Nazwy wodne dorzecza Bugu).* – Bearb. von E. Bilut. – Stuttgart, 1995. – 281 s.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЕСЛН** Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. – К.: Наук. думка, 1985. – 256 с.
- ЕСТУ** Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик; відп. ред. В. Г. Склярєнко. – К.: ВЦ “Академія”, 2014. – 544 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1982–2012.
- ПГФ** Шульгач В. П. Праслов’янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) / В. П. Шульгач. – К., 1998. – 368 с.
- СГУ** Словник гідронімів України / Ред. кол.: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак (заст. голови), К. К. Цілуйко (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1979. – 784 с.
- СНГТ** Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
- СУМ** Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под. ред. О. Н. Трубачёва – Вып. 1-38. – М.: Изд-во АН СССР (РАН), 1974–2010.

**WESTERN BUG BASIN HYDRONYMS LAYERS
(ETYMOLOGICAL AND CHRONOLOGICAL ATTRIBUTION PROBLEM)**

I. Tsikhots'kyi

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

In the light of historical, archaeological and linguistic data Western Bug basin hydronyms archaic layers was analyzed. Between the rivers Western Bug and Goryn recorded the highest concentration of Slavonic hydronyms (600) in the absence of the actual substrate layers, which indirectly indicates the archaic region. Slavic hydronyms are very heterogeneous both structural and word building, and by chronological and etymological features of modeling. Processes of hydronyms etymologization (especially the non-transparent parts) are not protected, in addition, the probability of subjective conclusion parts, and therefore require integrated use of word-formative, phonetic and lexical aspects of the study. As Celtic and Gothic historical layers defined some West. Bugs hydronyms prof. I.Svyentsitsky (Bug, Belz, Rata, Strypa, Solokiya, Solotvyna). Russian historian I.Filevych noticed of similar hydronyms in various Slavic territories ecumene, and interpreted Volyn hidronimikon a genuine Rus (slave). Hydronyms stratigraphy application on the conventional model of Slavic ethnogenesis millennium AD. is a promising area of modern lingual and ethnographic research. The structural and etymological data hydronyms Western Bug and ethno-cultural and archaeological history of Western Volyn (whose name, incidentally, most likely, is the bearer of an ancient water semantics: old-slavic. * vol // * vel // * + vyl outlet in a common noun meaning "wet, damp earth"), advisable to distinguish several relatively homogeneous layers: 1. The early hydronyms of probable Indo-European substrate and hidden water etymology (for IV-V cent. BC) 2. Later Slavic hydronyms with clear water etymology (VI-IX cent. AC) 3. Ancient hydronyms (X-XIII century). 4. Young hydronyms (XIV-XVIII cent).

Key words: historical place names, hydronyms, archeology, etymology.

*Стаття надійшла до редколегії 11. 07. 2014
Прийнята до друку 21. 01. 2015*

УДК 811.161.2'282.2(477.8):27-247"15/16"

**ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА КРИЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
(НА МАТЕРІАЛІ РУКОПИСНИХ УЧИТЕЛЬНИХ ЄВАНГЕЛІЙ
ІЗ ТЕРИТОРІЇ КАРПАТ)**

Х. Я. Макович

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
вул. Шевченка, 352/66, м. Львів, 79069, e-mail: khrystyna.makovych@gmail.com

Схарактеризовано деякі методологічні особливості вивчення писемних пам'яток з погляду історичної діалектології: сформульовано принцип та критерії виділення діалектних елементів у давніх текстах. На підставі принципу відносної сталості мови та за допомогою низки критеріїв виокремлено діалектні риси в одинадцяти списках рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. У текстах виявлено говіркові елементи, притаманні загалом південно-західному наріччю української мови, а також діалектам карпатської групи. Вказані діалектизи дали змогу встановити походження рукописів з території Карпат, а саме з таких українських земель, як Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття.

Ключові слова: історична діалектологія, писемна пам'ятка, учительне Євангеліє, діалектизм.

Історична (діахронна) діалектологія – мовознавча дисципліна, яка вивчає походження й розвиток діалектних мовних явищ. Одним із найважливіших джерел для історико-діалектологічних студій є писемні пам'ятки. Створені на певній території, давні тексти зберігають відбиток живого мовлення тієї місцевості, де їх було написано.

Історики мови нерідко констатують у писемних пам'ятках наявність характерних мовних рис, які відповідають діалектному мовленню певних українських територій. Такі висновки цілком виправдані, адже літературно-писемна мова попередніх століть не мала суворих норм, які б обмежували вживання говіркових елементів.

Діалектні риси в українських рукописах привернули увагу мовознавців досить рано – ще в XIX ст. Я. Головацький у “Розправі о язиці южнорускім і його наріччях” (1849) писав, що як тепер, так і в давнину в українській мові було кілька наріч і деякі з них можуть бути зафіксовані у збережених пам'ятках: “...от того часу [XVII ст.] маємо писемні пам'ятники, котрі нам показують, що язык южнорускій був совсім такій, як нині в устах народа” [6. С. 26]. Одним із перших українських лінгвістів, який звернув увагу на локальні особливості мови писемної пам'ятки, був П. Бузук, який стверджував, що Луцьке Євангеліє XIV ст. дає достатньо матеріалу для виявлення говіркових ознак і відбиває фонетичні та морфологічні риси мовлення околиць Луцька [4].

Загалом дослідження в царині діахронної діалектології вели у двох головних аспектах: вивчення виявів говіркових елементів в окремих писемних пам'ятках (праці І. Огієнка, С. Бевзенка, І. Керницького, У. Єдлінської, В. Німчука, Д. Гринчишина та ін.), а також вивчення становлення й розвитку

окремих діалектів як систем (праці “Нарис історії українських закарпатських говорів”, “До питання генези українських лемківських говорів” І. Панькевича, “Очерки по истории закарпатских говорів” Л. Деже, “Лубенські говірки та їх діалектна суміжність: фонетичні риси протягом трьох століть” І. Варченка, “Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.” В. Мойсієнка та ін.).

Згадані дослідження вказують на постійний інтерес мовознавців до писемних пам’яток як свідчень розвитку української мови в її численних діалектних різновидах. Однак попри досить велику кількість праць, присвячених вивченню минулого українських говорів і говіркових рис у давніх текстах, деякі теоретико-методологічні питання у студіях з історичної діалектології ще недостатньо опрацьовані. Окрім того, збереглася досить велика кількість давніх пам’яток, поки що не вивчених із погляду наявності в них ознак територіальних діалектів.

Мета нашого дослідження – схарактеризувати деякі методологічні особливості вивчення писемних пам’яток з точки зору історичної діалектології на матеріалі рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст.

Під час вивчення давнього тексту в історико-діалектологічному аспекті передусім потрібно дати відповідь на питання: які саме елементи в пам’ятці можна вважати говірковими?

Основна підстава, що дозволяє виявити діалектні елементи у текстах попередніх століть, – наявність відповідних фактів у сучасних діалектах, адже говори, особливо архаїчні, є консервативними, вони зберігають риси попередніх періодів розвитку мови. Отже, в історико-діалектологічних дослідженнях учені зазвичай опираються на **принцип відносної сталості мови**, тобто положення про те, що локальні особливості мови певної території протягом багатьох століть зазнають тільки незначних змін (принаймні там, де не було великих міграцій населення). Саме така стабільність мовної системи дає змогу простежити існування говіркових елементів у діакронії.

При цьому актуальним стає питання генези й формування діалектних груп української мови. Існують гіпотези, що більшість говірок південно-західного наріччя (волинські, наддністрянські, надсянські, бойківські, західноподільські та покутські) ведуть свою традицію в тих самих ареалах від доісторичних часів, оскільки там існувала неперервність заселення [17. С. 53, 92]. Лемківські говірки могли сформуватися близько XIII ст., як і бойківські [17. С. 972–973]. Подібно дотримується думки про тяглість багатьох діалектних груп Г. Півторак – серед діалектних макрозон, що склалися на період XIII ст. на території колишньої Київської Русі, він визначає південно-західну (галицько-волинську), карпатську, поліську [13. С. 11–12].

Одним із перших прикладів застосування принципу відносної сталості мови є вже згадана праця Я. Головацького “Розправа о язиці южноруським і его нарічіях”, де автор зауважив, що належність деяких писемних пам’яток до певного наріччя української мови можна встановити, оскільки діалекти давніші, ніж прийнято вважати. Мова народу змінюється дуже повільно – “столітний старець тим самим нарічієм говорить, що малий хлопець правнук або пращур

єго” [6. С. 45]. Особливо архаїчними Я. Головацький вважає діалекти Галичини і Закарпаття (“Галицької та Угорської Русі”), оскільки гірські місцевості завжди найдовше затримують “старий бит і знаки стародавньої бесіди” [6. С. 29]. І навіть на рівнинах, де географічні умови сприяють асиміляційним процесам, діалектні відмінності не дуже стираються, а наріччя лише незначною мірою модифікуються протягом тривалого часу.

Тісний зв'язок минулого й сучасного в діалектному мовленні усвідомлював І. Панькевич. Він вивчав історію карпатських діалектів на матеріалі текстів, що виявляють говіркові риси цієї території, а під час вивчення діалектної специфіки окремих писемних пам'яток враховував дані синхронійної діалектології. Виокремити діалектизми у пам'ятках йому допомагає інформація про існування тих чи тих форм у сучасних говірках Карпатського регіону [11].

Виділимо **низку критеріїв**, за якими можна виокремити діалектні мовні явища, зафіксовані в писемних пам'ятках.

1. Наявність аналогічних звуків, слівформ, лексем, синтаксичних конструкцій у сучасному діалектному мовленні. Він безпосередньо впливає з принципу відносної сталості мови. Якщо в пам'ятці виявлено форми, що збігаються з сучасними говірковими, то перед нами – вияв місцевого діалекту (говірки автора або переписувача пам'ятки). Такий підхід використовували практично всі дослідники пам'яток української мови: І. Свенціцький, І. Огієнко, І. Панькевич, М. Станівський, І. Керницький, У. Єдлінська, О. Горбач, В. Німчук та ін. При цьому зазвичай враховують, з якої території походить текст чи його автор, і визначають відповідні говіркові риси, порівнюючи їх з даними про сучасний стан цього діалекту. Або ж встановлення певних діалектних рис може дати вказівку на походження пам'ятки – це актуально тоді, коли текст нелокалізований або коли існують сумніви щодо українського походження пам'ятки. Слід враховувати і специфічні мовні риси, які зараз не трапляються в діалектному мовленні, але цілком могли існувати кілька сторіч тому.

2. Зіставлення текстів одного періоду з різних територій. Їхні відмінні відповідні риси можна вважати діалектними. Цей критерій сформулював Д. Гринчишин [7. С. 175]. Його варто застосовувати передусім у вивченні пам'яток сталого змісту, адже в них такі риси виступають рельєфніше. Проте навіть у різножанрових текстах можна визначити відмінності у звуковому оформленні слів, вживанні певних граматичних форм тощо.

3. Відкидання елементів, характерних для літературно-писемної мови відповідного періоду, оскільки вони могли з'явитися на будь-якій території, а їх уживання було зумовлене відповідною кваліфікацією переписувача. При цьому можуть виникнути труднощі через специфіку літературно-писемної мови попередніх періодів, зокрема XVI–XVII ст., адже її особливістю була значна кількість полонізмів та – у певних жанрах – церковнослов'янських. Тому цей критерій треба застосовувати з застереженнями, адже, наприклад, у багатьох західноукраїнських діалектах є значна кількість рис, спільних з польською та іншими західнослов'янськими мовами. Чимало рис поєднує їх і з церковнослов'янською, тому під час аналізу пам'яток з західноукраїнських земель не

можна відкидати всі церковнослов'янськи й полонізи – треба врахувати поширеність цих форм у діалектах. Не варто забувати, що загалом у творенні літературно-писемної мови періоду XVI–XVII значна роль належить письменникам-вихідцям з західноукраїнських земель (можна назвати хоча б імена П. Беринди, М. та Г. Смотрицьких, А. Радивиловського тощо).

Згадані критерії є підставовими для виділення у пам'ятці діалектних елементів. Окрім того, у виявах діалектного мовлення в писемних текстах можна простежити **деякі закономірності**. Наприклад, значно більше діалектизмів є в пам'ятках, мова яких наближається до народнорозмовної. А мова текстів, своєю чергою, залежить від їх жанру, функціонального призначення. Тому найбільше діалектних елементів можна відшукати, наприклад, у грамотах, актових книгах, учительних Євангеліях, покрайніх записах, інтермедіях [7].

Діалектні риси відбиті у пам'ятках різних періодів, але, як правило, що давніший текст, то менше можна відстежити у ньому мовних особливостей території, з якої він походить. Наприклад, до XV ст. в пам'ятках з Закарпаття практично не виявлено місцевих мовних рис [11. С. 19].

Цікаві спостереження щодо особливостей проникнення народного мовлення в літературну мову XVII–XVIII ст. зробив П. Житецький, а саме: “вченість письменника обернено пропорційна народності його мови” [8. С. 57]. Тобто від постаті переписувача й жанру пам'ятки залежить те, яка кількість розмовних елементів з'явиться в тексті. Окрім того, що далі предмет мовлення стояв від життя, то менше вважали можливим говорити про нього народною мовою, тому в текстах конфесійного стилю тяжіння церковнослов'янської традиції було значно більшим, ніж у пам'ятках світських жанрів. Проте і в творах полемічного та догматичного змісту в XVII ст. вплив народної мови вже був відчутним, це стосується й УЄ та збірників проповідей того часу [8. С. 57–58].

Отже, на підставі низки критеріїв і з урахуванням деяких закономірностей можливо виділити у писемних пам'ятках діалектні елементи.

Серед текстів, які дають безліч матеріалу для історичної діалектології, вагоме місце посідають малодосліджені на сьогодні пам'ятки – учительні Євангелія (далі УЄ). Це збірники проповідей на неділі та свята протягом року, розташовані у певному порядку, з повчаннями та тлумаченнями відповідного уривка євангельських читань.

Жанр УЄ на українських землях відомий з XIV ст., коли з грецької на церковнослов'янську було перекладено збірник, який у науковій літературі традиційно називають УЄ Каліста. Це УЄ було дуже популярним і поширювалося спочатку в рукописах, а тоді було надруковане 1569 р. в Заблудові [15. С. 40].

Жанр УЄ актуалізувався в період українського національно-культурного відродження XVI–XVII ст., коли в українському суспільстві знайшов відгук принцип читання й тлумачення Святого Письма народною мовою і впровадження народної мови у богослужіння. Так з'явилися перші українські переклади Біблії – Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол, Євангеліє Негалевського. У тому самому контексті треба розглядати створення УЄ нового

типу. Це були винятково рукописні тексти, писані книжною українською мовою з великою часткою народнорозмовної, стиль їх викладу був простим і доступним для пересічного слухача/читача.

Такі УЄ були поширені переважно на західноукраїнських теренах. Більшість їх списків потрапила до книгозбірень з церков Галичини та Закарпаття. З покрайніх записів відомо про УЄ з околиць Кросна, Сянока, Перемишля, Самбора, Сколе, Турки, Жидачева, а також населених пунктів Закарпаття й Пряшівщини [16. С. 25–26]. Про те, що УЄ були дуже розповсюдженими, свідчить велика кількість списків, що збереглися до наших часів (їх відомо понад сто) [16. С. 23].

Нові УЄ були переважно анонімними оригінальними творами. Оскільки вони не були канонічними, це зумовило значну різноманітність списків, що відрізняються між собою змістом і складом проповідей, а також мовою, правописом (мовні засоби можуть відрізнитися навіть в ідентичних за змістом уривках). Отже, специфіка УЄ полягає ще й у принципі створення цих пам'яток – практично ніколи не можна сказати, що перед нами оригінальний твір – як правило, ми маємо справу з ланкою в ланцюзі копій, створеною на основі вже наявних списків. Під час укладання кожного списку переписувач додавав щось нове – користувався дещо іншими джерелами, міняв спосіб викладу чи мовні засоби. Тому немає двох однакових копій УЄ і їхня мова завжди відрізняється, навіть якщо уривки збігаються за змістом.

УЄ дуже цінні саме з погляду їх мовного оформлення. Здебільшого мову УЄ характеризують як “просту”, тобто народну, протилежну до церковнослов'янської як мови релігії та церкви. Окрім того, в УЄ є незначна частка церковнослов'янізмів та полонізмів. Очевидно, що метою всіх авторів УЄ було донести слово Боже зрозумілою для читача чи слухача мовою. Чудовим підтвердженням такої позиції може бути цитата з Нягівського УЄ: *“штобы ...пупъ проповѣдавъ слово божеє., святое евангеліє, на языкъ, которымъ мовлять люде, штобы могли розумѣти убогыи. Што хоснуєть имъ, коли пупъ мовить по языку чужому, што они не розумѣют?”*. [Цит. за 15. С. 46]. Мабуть, передусім такій позиції переписувачів ми завдячуємо те, що УЄ містять величезну кількість говіркових рис. Це зумовлює виняткову цінність текстів для історичної діалектології.

Розглянемо одинадцять списків УЄ з відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Беремо до уваги списки відносно великого обсягу (200 і більше аркушів), де можна простежити послідовність вияву певних діалектних особливостей. З урахуванням вищезгаданого принципу та критеріїв у текстах пам'яток вдалося виявити чимало діалектних елементів. Оскільки основною підставою для того, щоб кваліфікувати певні форми як діалектні, є наявність відповідних форм в українському говірковому мовленні, ми опиралися на дані синхронної (умовно) діалектології, зафіксовані в атласах, монографіях та підручниках.

Значна кількість виявлених в УЄ говіркових рис притаманні більшості діалектів південно-західного наріччя української мови. Серед них:

1) наявність звука [о] перед складом з наголошеним [а] [1. № 59]: *лѣниѣ милова¹ бога^мство*.

нѣ^{жс}ли црѣ^ство ѿб^сносѣ (VII, 105a), *заховоую^м сѣ гораздѣ* (VIII, 160b);

2) вияви перезвуку [а] після м'якого приголосного в [е] ([і]) [1. № 40–41; 3. С. 218, 235]: *памѣтати* (VI, 29b), *вставаючи и лѣгаючи* (I, 327b), *тѣготож грѣ^х наши^х* (III, 145a), *несцєсливий* (XI, 105a);

3) дисиміляція у групі [кт] [2. С. 32]: *были дохторми* (X, 334a);

4) закінчення *-и(-ы)* у Р. в. одн. іменників колишніх *-ја-* та *-і-* основ [1. № 175; 12. С. 227; 14. С. 49]: *велікоє дрѣжѣнѣ! земли* (IX, 42a), *о^м всѣакого гнѣва и напасты* (VI, 127a);

5) флексія *-ов* в О. в. одн. іменників ж. р. [1. № 171; 3. С. 211; 12. С. 216]: *зажєгши свѣчкоу а закрыеть єи коробковѣ* (II, 191–192), *ѣмиє^м, або гадино^б* (XI, 172b);

6) числівники *оден* [1. № 225]: *на одє^м ча^с мртвѣ бы^т* (III, 47b); *дев'ят-десят* [1. № 230]: *саженіи ѣ, и девѣ^м десѣ^м* (IX, 288a); складні числівники на *-айцятѣ* [14. С. 65–67]: *сждити дванаицѣ^м колѣ^н илѣвы^х* (I, 96a); дробові числівники з *пол (пов)* [1. № 228; 14, с. 65–67]: *по^т сѣ^бма лѣта* (II, 197b), *поль четвє^рта лѣта* (V, 177a), *о^м кѣторого мѣсѣ^а было повтритѣ! милѣ* (VIII, 26b);

7) часте вживання енклітичних займенників [1. № 207; 3. С. 211]: *боудоу^м нарѣкати грѣ^шніи на сѣ^б сами* (I, 364a), *приведѣте мѣ^я єго тоу^м* (VI, 111a), *дѣла пославишѣ^о мнѣ* (XI, 8b), *моу о^мпоу^сти^т тисѣ^чу бѣ* (IX, 160b), *Єсли го будє^м наслѣдовати* (VII, 156a); редупліковані займенники *тот, сєсь* [1. № 210; 2. С. 66]: *тотое сѣно травное* (X, 119b), *в тотоу пришлоу но^у* (I, 204a), *на сѣ^с свѣ^м миновціи* (III, 104a), *кто сєсю воду пїєтѣ* (XI, 4b);

8) дієслівні форми на *-сь* у II особі одн. тепер. часу [1. № 243; 3. С. 220]: *мѣса не исѣ* (VI, 9b), *Єсли болше выдаєь* (V, 128a);

9) вільна позиція частки *ся* [1. № 248]: *хочѣ сѣ^б о^м тебє безгрѣшнаго крѣ^стити* (VII, 163a) та ін.

Найбільша кількість виявлених говіркових рис притаманні особливій групі діалектів у межах південно-західного наріччя – карпатській. Це, зокрема:

1) збереженість звука [ы], типового для карпатської групи говорів [12. С. 59; 3. С. 224; 9. С. 115]. Про те, що звук існував у говірках переписувачів УС, свідчить практично повне збереження його в етимологічних позиціях;

2) характерні рефлекси колишніх *ѣ, ѣ* з плавними [й, № 69–70; 12. С. 33; 18. С. 51]: *дрыва* (I, 52a), *кирвє и^х буду искати* (XI, 85a), *оу своє^мь [оці] не видишь бєрвєна* (II, 133b);

3) передання на письмі звука [дж] [1. № 109–110; 10. С. 124; 18. С. 79, 80]: *повѣчь ми* (X, 301a), *хочова^т до црѣкви* (X, 301a);

4) рефлекси звука [о] в новозакритому складі [1. № 51–53; 18. С. 34]: *доуити црѣ^ства ѿб^снаго* (I, 111a), *в поу^сночи* (IX, 261b), *пушо^б є^м и оумьлємсѣ* (XI, 9a), *нарю^б* (VII, 190a), *су^т земли* (IX, 113b);

5) палатальність [ж], [ч], [ш], [дж], [р] [3. С. 209, 222, 226; 2. С. 38]: (*ш* Δ^n *коу* (I, 349б), *важ* Δ^m (VIII, 147б), *чюжоземець* (I, 222а), *богач* Δ (IV, 147б), *одецю* (X, 314б), *пастыр* (II, 61б), *ключар* (III, 68б);

6) флексія -с в Р. в. одн. іменників колишніх -*й*-, -*р*-, -*п*-, -*т*-основ [10. С. 126–127; 12. С. 199]: *о^m полудне* (III, 28б), *о^m крове* (III, 149б); *едиⁿ снь в матерє* (VII, 99б), *о^m племєне* (III, 178а), *мнѣ нѣколи не да^t еси ні козлАте* (IX, 6а);

7) закінчення -*ове* (-*еве*) (у тім числі для назв неістот) [12. С. 189; 1. № 190–191; 9. С. 116; 5. С. 66]: *слѣтцєве* (I, 123б), *оⁿыи философове хитрыи* (VII, 43а), *лисове язвыны маЖⁿ. и птахове нѣныи гнѣзда* (III, 14б), *садове ваши не будоу^m родити ваⁿ* (VII, 98б);

8) форми вищого та найвищого ступеня порівняння прикметників з префіксом *май* [1. № 223–224; 12. Укр. С. 261]: *тота наⁿ рѣчь є^{cm} май пєлнѣйшаА* (XI, 7б), *тото гумно ро³меⁿу и ище май великоє буде* (XI, 116б);

9) специфічні займенники *тко* [1. № 214; 3. С. 228]; *не знаⁿ и са^m тко Єго о³доровиль* (V, 42а); *овун* [12. С. 266]: *а якъ овунѣ има⁶ миловати ближнего своего, коли овунⁿ бы³ богатый* (XI, 71а); неозначені займенники з часткою *да*- [3. С. 230]: *айно бы дашто булие давѣ* (XI, 48а); заперечний займенник *нич* [5. С. 72; 14. С. 61]: *не иль ниⁿ* (X, 303а);

10) стягнені дієслівні форми теперішнього часу та наказового способу [3. С. 225; 1. № 237; 14. С. 68]: *не о^mрима^m ниⁿ* (VII, 136а), *кто колата^m отвори^mсА Ємоу* (IV, 156а), *чю⁰жоземца оувє⁰ в домь свой* (X, 26б), *по⁰мо молитисА* (VII, 199б);

11) закінчення -*ме* у I особі множини дієслів [1. № 241; 3. С. 225; 9. С. 116]: *довжны Єсме* (XI, 162б), *на то ниⁿ не дбаєме* (X, 136а) та ін.

Рідше трапляються діалектні риси, які вказують на конкретний говір. Наприклад, типові особливості лемківських говірок виявляють написання літери *ы* після шиплячих [18. С. 84]: *пожыто^k* (I, 319а), *о^m обжы^pства* (VII, 165б), *дово⁰ щырий* (V, 73б); літери *и* замість нового *ѣ* після шиплячих приголосних [17. С. 51]: *докончинА* (X, 136а), *длА продльжинА* (VII, 115б); вживання *ы* на місці *ѣ* [9. С. 122]: *на⁰ тыⁿ бы⁰ныⁿ* (XI, 102а); *в про³бы своей* (VI, 83а); рефлексі сполуки *л, р* з *ь, ѣ* [18. С. 51; 17. С. 592; 12. С. 69]: *не кыⁿнѣтєсА* (X, 307а), *тырвати* (X, 242а); *ы* на місці [о] в закритому складі [18. С. 34; 9. С. 115]: *оучиⁿкы⁶сА єго о^mмѣтаю^m* (IX, 102а).

Ознаками закарпатських говірок можна вважати форму *дны* у Н. і 3. в. мн. [12. С. 203]: *дны свои не прокиналѣ* (XI, 2б); залишки аориста у формах I особи одн. та мн. минулого часу та умовного способу [1. № 247; 5. С. 2; 3. С. 211, 225]: *не могъ Є^x Ємоу ниⁿ помочи* (IV, 205а); *принАли^xми дары* (IX, 38а), *а що^ж минѣ до суду скоро бы^x оумєрь* (XI, 10–11).

Оскільки порівняно небагато виділених елементів вказують на конкретні діалекти і часто в одному списку трапляються риси, характерні для різних

говорів, це ускладнює локалізацію пам'ятки. Проте в деяких УЄ спостерігаємо переважання певних діалектних особливостей, які дозволили пов'язати ці пам'ятки з конкретною місцевістю. Зокрема, УЄ XI виявляє найбільше закарпатських діалектних рис, УЄ VII, УЄ X, а також, можливо, УЄ I походять з Лемківщини, УЄ VIII та УЄ IX – з Бойківщини. В інших текстах переважають саме карпатські діалектизми, хоч важко визначити домінування рис якогось одного говору. Однак маємо підстави стверджувати походження наявних УЄ з території Карпат – із Лемківщини, Бойківщини, Закарпаття.

На прикладі УЄ бачимо, що аналіз мови писемних пам'яток з погляду історичної діалектології із застосуванням принципу відносної сталості мови здатний надати нову інформацію щодо особливостей становлення українських діалектів (зокрема карпатської групи), а також дасть змогу виявити наявність і поширення діалектних рис у часовому зрізі, з якого походять пам'ятки. Окрім того, на підставі наявності вузькодіалектних мовних особливостей можна локалізувати рукописи, тобто з'ясувати походження їхніх авторів чи переписувачів.

Особливо все вищесказане є актуальним щодо учительних Євангелій, які на сьогодні не є настільки відомими та дослідженими пам'ятками, як, наприклад, Пересопницьке Євангеліє чи Крехівський Апостол. А проте УЄ, без сумніву, унікальні, адже вони стали одними з перших українських перекладів Біблії, відіграли значну роль у формуванні літературно-писемної мови на народній основі, а також підвищили статус української мови в тогочасному суспільстві. Однак мову значної частини списків УЄ на сьогодні не вивчено, зокрема з точки зору наявності в ній говіркових особливостей, а це відкриває широкий простір для дослідження минулого карпатських діалектів.

ДЖЕРЕЛА:

- УЄ I – 1558 р., ф. 2 (Нар. дому), № 379.
- УЄ II – ост. чверть XVI ст., ф. 2 (Нар. дому), № 77.
- УЄ III – кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. I, № 31.
- УЄ IV – кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. I, № 77.
- УЄ V – кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. I, № 91.
- УЄ VI – 1603 р. (Чолгани), ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. I, № 78.
- УЄ VII – 1635 р. (Височани, переписувач Тимофій), ф. 2 (Нар. дому), № 62.
- УЄ VIII – 1641 р., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. I, № 32.
- УЄ IX – перша чверть XVII ст., ф. 2 (Нар. дому), № 31.
- УЄ X – друга чверть XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. I, № 397.
- УЄ XI – 1668 р. (переписувач Стефан Плав'янський), ф. 1 (НТШ), оп. I, № 234.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови: У 3 т. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. Я. Закревська. – К., 1988.
2. Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області. – К., 1960.
3. Бевзенко С. Українська діалектологія. – К., 1980.

4. Бузук П. З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. // Зб. комісії для дослідження української мови. – К., 1931. – С. 127–138.
5. *Верхратський І.* Знадоба до пізнання угорско-руських говорів. – Львів, 1899. – Ч. I. Говори з наголосом движимим.
6. *Головацький Я.* Розправа о язицѣ южнорускѣм и его нарѣчіяхъ[...]. – Львів, 1849.
7. *Гринчишин Д.* Писемні пам'ятки XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Міжн. конф. на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзєндзелівського: Зб. наук. праць – Ужгород, 2001. – Вип. 4. – С. 175–181.
8. *Житецький П. Г.* Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці. – К., 1987. – С. 20–138.
9. *Зілинський І.* Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави). – Горлиці, 2008.
10. *Лесів М. Я.* Українські говірки у Польщі. – Варшава, 1997.
11. *Панькевич І.* Нарис історії українських Закарпатських говорів. Частина перша: Фонетика. – Прага, 1958.
12. *Панькевич І.* Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина I. Звучня і морфологія. – Прага, 1938.
13. *Пієторак Г. П.* Діалектна ситуація в Київській Русі // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 6–13.
14. *Пура Я. О.* Говори західної Дрогобиччини. – Львів, 1958. – Ч. I.
15. *Ченіга І. П.* Учителське Євангеліє як жанр ораторсько-проповідницького письменства // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 39–46.
16. *Чуба Г.* Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. – К.; Львів, 2011.
17. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. – Харків, 2002.
18. *Stieber Z.* Dialekt Lemkyw. Fonetyka i fonologia / Zdzisiaw Stieber. – Wrocław, 1982.

**ANCIENT MANUSCRIPT IN THE LIGHT OF DIALECTOLOGICAL STUDIES
(BASED ON HAND-WRITTEN DIDACTIC GOSPELS FROM CARPATHIANS)**

Khr. Makovych

Lviv State University of life safety

Shevchenko St., 352/66, Lviv, 79069, e-mail: khrystyna.makovych@gmail.com

Some methodological features of study of manuscripts in terms of historical dialectology are determined: the principle and basic criteria for the identification of dialectal elements in the written monuments. By using the principle of relative constancy of language and number of criteria dialectal elements in eleven didactic Gospels of 16th-17th centuries have been distinguished. The dialectal peculiarities found in the monuments are inherent in west Ukrainian dialects, especially Carpathian dialects. Found dialectal features helped to establish the origin of manuscripts from Carpathian region, namely Boikivschyna, Lemkivschyna, Transcarpathian region.

Key words: historical dialectology, written monument, didactic Gospel, dialectal element.

Стаття надійшла до редколегії 11. 07. 2014

Прийнята до друку 21. 01. 2015

УДК 811.162.4'28

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ СЛОВАЦЬКОГО ЕТНОСУ (У СВІТЛІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Х. М. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000*

Здійснено спробу міждисциплінарного дослідження проблеми походження словацького етносу. На основі діалектологічного матеріалу, археологічних та писемних даних висловлюються судження про прабатьківщину слов'ян та окреслюються шляхи міграцій словацького етносу.

Ключові слова: прабатьківщина слов'ян, словацький етнос, діалектологія, археологія, історія, міждисциплінарні підходи.

Діалектологія на сучасному етапі свого розвитку основну увагу зосереджує на збиранні матеріалу, його фіксації, укладанні словників, описі діалектологічних явищ та виділенні ареалів побутування певних діалектів. Проте наразі відсутні праці компаративної діалектології слов'янських мов, а саме української та словацької, що допомогли б розв'язати важливі наукові проблеми не лише лінгвістам, але й історикам. Актуальність таких досліджень полягає у взаємній співпраці представників гуманітарних дисциплін (діалектології, історії, археології) над обраною проблемою. Завдання, які стоять перед сучасною діалектологією, потребують удосконалення традиційних і введення нових наукових підходів, як на компліятивному, так і на експлікативному рівнях, що в свою чергу дозволяє не лише доповнювати картину уже вирішених питань, але й ставити і вирішувати нові проблемні ситуації.

Зіставлення діалектологічного матеріалу складає, однак, лише одну сторону двоєдиної проблеми. Інший її бік становить дослідження міграційних процесів, а отже й пошук прабатьківщини – території слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. Робота у зазначеній проблематиці, на нашу думку, повинна не лише опиратися на конкретну джерельну базу, але й ясно, логічно та прозоро подавати механізм інтерпретації на рівні експлікації. У цьому й полягає актуальність обраної нами теми. Варто зазначити і методи дослідження:

1. компаративний аналіз віднайдених лексем;
2. метод лінгвістичного картографування;
3. описовий метод;
4. метод історичного аналізу.

Відомо, що однією з найважливіших проблем сучасної славістичної науки є локалізація прабатьківщини слов'ян. І хоча проблема ця стара, як світ, вчені до цього часу так і не можуть дійти згоди в інтерпретації основних її моментів. Адже, пошук прабатьківщини слов'ян лежить в міждисциплінарній площині, тобто ним займаються науковці різного профілю: історики, археологи, лінгвісти, антропологи. Однак, попри велику кількість нагромадженої інформа-

мації низки наук, її синтез в повному обсязі ще не проводився. Натомість, робити узагальнюючі висновки виключно в рамках окремих дисциплін сьогодні виглядає не зовсім правильно. Так, археологічні дані найбільш об'єктивно висвітлюють ті чи інші сторони матеріальної культури, однак етнічне їхнє визначення нерідко є дискусійне. Антропологи, своєю чергою, не можуть брати повноцінну участь у вирішенні цих проблем, оскільки кремаційний обряд спалення наших предків обмежує їхній науковий пошук. Поряд із цим і лінгвістам доволі важко здійснювати датування появи тих чи інших звукових явищ. Отже, лише залучення матеріалів низки гуманітарних наук (історії, археології, мовознавства тощо) сприяє глибшому розумінню етнокультурних процесів I тисячоліття н. е., зокрема пошуку прабатьківщини слов'ян.

На сьогоднішній день відомо понад десяток концепцій локалізації прабатьківщини наших предків, однак загальноприйнято їх зводити до чотирьох або п'яти основних груп. Найбільш ранньою серед них є *дунайська (балканська)* теорія, яка бере початки з відомого твору вітчизняного походження – Повісті Минулих Літ. Більш обґрунтованою виявилася *прикарпатська* теорія, започаткована ще у працях відомого славіста П. Шафарика. Вчений проаналізував писемні та лінгвістичні джерела, на основі чого висловив думку, що прабатьківщина слов'ян розміщувалася на теренах сучасної Галичини, Поділля і Волині [19] (див. додаток 1). Ця концепція тривалий час вважалася пережитком, однак, як виявилось, зерно раціональності в ній все ж було. Ще однією концепцією, котра проте носила дуже загальний характер, була *дніпро-ельбська* теорія локалізації прабатьківщини. Її витоки сягають напрацювань першої третини ХХ ст. визначного чеського славіста Л. Нідерле. Саме він був одним з перших, хто, розкритикувавши балканську концепцію, висунув ідею слов'янського розселення на рубежі ери по землях між Дніпром та Ельбою [2. С. 6].

Витоки *вісло-одерської* концепції сягають ще робіт польських вчених Ю. Костжевського та М. Рудницького. У значній мірі вона була підтримана і Т. Лер-Сплавінським [2. С. 6]. Дещо згодом, з пам'ятками вісло-одерського межиріччя (поморсько-підкльошевої та пшеворської культур) І. Русанова [11. С. 195–199; 12. С. 196–215; 13. С. 119–135] та В. Сєдов [14. С. 97–125] пов'язували витоки перших достовірно слов'янських старожитностей типу Праги–Корчака (V–VII ст.).

У рамках загального дніпро-ельбського напрямку пошуку прабатьківщини розвивалася *дніпро-вісленська* концепція. Її можна назвати скороченим варіантом теорії Л. Нідерле. Дещо розширеною була й не менш актуальною виявилася концепція *дніпро-одерської* прабатьківщини. Її розвивали у своїх роботах Б. Рибаків, П. Третьяков, М. Артамонов та ін. [15. С. 14, 16].

Сьогодні ж прийнято вважати, що пріоритетними векторами їхнього розселення були західний (на Ельбу) та південний (на Дунай).

Знайти відповіді на питання, що стосуються розміщення прабатьківщини та міграційних шляхів слов'ян, а зокрема словацького етносу, лише історикам та археологам не під силу, особливо коли відсутні писемні дані. Важливим доповненням для відтворення цілісної картини минулого щодо даних проблем, на нашу думку, є діалектологія.

Вона опрацьовує мовні факти, що впливають з існування мови на конкретній території і з сусідства інших близьких мов та народів. При вивченні словникового діалектного запасу не можна обійтися без даних інших наукових дисциплін, які вивчають життя та культуру народу з іншого погляду [18. С. 272]. Тому ця наука пов'язана не лише з сучасною літературною мовою, літературознавством, етнографією, але й знаходиться у безпосередніх зв'язках з історією та археологією. Як відомо, ці зв'язки є двосторонніми. Усі ці суспільні дисципліни своїми знаннями дозволяють висвітлити і глибше пізнати деякі аспекти вивчення діалекту [17. С. 187]. Діалектні матеріали є важливим джерелом до вивчення історії певного народу: дослідження угруповання населення в минулому, колонізаційних напрямів, процесів заселення чи дозаселення, зв'язків з сусідніми народами тощо [5. С. 7]. Натомість, виникнення, розвиток та групування говорів, неможливо з'ясувати без залучення археологічних, а також історичних даних щодо первісних етнічних формувань і різні політично-адміністративні утворення на території України, а також про внутрішню міграцію українського населення у різні часи, про його взаємини з генетично спорідненими і неспорідненими сусідніми країнами [3. С. 15–16]. Як зауважив П. Гриценко: “Евристична цінність діалектних даних постійно зростає у зв'язку з розширенням сфер їх використання, насамперед для розв'язання глото- і етногенетичних проблем в етимологічних, історико-семасіологічних, ономастичних дослідженнях, для з'ясування окремих проблем етнографії, фольклористики, літературознавства. Усі галузі наук, що пов'язані з вивченням історії та сучасного стану матеріальної й духовної культури етносу, значною мірою спираються на свідчення діалектної лексики. І це не випадково, оскільки не лише нові методи можуть збагатити такі дослідження, а й нові конкретні мовні факти, особливо дані народних говорів, що часто виступають каталізатором нових ідей, нових підходів до вирішення складних проблем” [3. С. 3]. Дані, які ми отримуємо від діалектології, можуть використовуватися істориками як ключ у визначенні місць та часу написання певних писемних пам'яток. Та між цими науками існує взаємозв'язок, адже з історії народів лінгвісти черпають матеріал для дослідження діалектів [5. С. 7]. І. Панькевич переконаний, що досліджувати історію мови, а в тому числі і діалекту якоїсь мови потрібно в нерозривному її зв'язку з історією цього народу [10. С. 5].

Діалектологічний лексичний матеріал, який сформувався та існував в епоху Великого переселення народів, є саме тим джерелом інформації, де, на нашу думку, можна віднайти давні лексеми на підтвердження поставлених питань. Для нас є надзвичайно важливим віднайдення тих лексем, що безпосередньо стосується вказаного часу. Адже пізніший матеріал не буде предметом нашого розгляду. При цьому ми звертаємо увагу і на етимологічний аспект, адже трапляються лексеми, запозичені і українською, і словацькою мовою пізніше з одного джерела. Цілком закономірно, що основу діалектів вище зазначеного часу складатимуть лексеми, які відображають ту чи іншу сторону життя давньослов'янського населення, а саме: об'єкти та предмети побуту, одяг

та взуття, лексеми соціального характеру. Джерельною базою нашої роботи слугували словники, сформовані вітчизняними та іноземними фахівцями.

Оперуючи діалектологічним матеріалом, що був сформований та побутував в епоху Великого переселення народів, ми віднайшли 11 лексем. Класифікувавши їх на об'єкти та предмети побуту (*хижа, куча, лагвиця, утирач*), одяг та взуття (*ногавеці, кабат, обувь, заушніце*), лексеми соціального характеру (*челядь, болесь, твар*), було здійснено структурний аналіз кожної з них. При цьому, враховуючи етимологію деяких лексем, ми розглянули та проаналізували фонетичні варіації, вказали ареал побутування діалектичного матеріалу. Як вдалося з'ясувати, деякі лексеми втратили свій первинний вигляд, окремі зазнали фонетичних варіацій: *o* перейшло в *e, u* – в *i, e* в – *u, a* – в *e* та ін.; в певних випадках відбулися I палаталізація, асиміляція приголосних в кінці слова та різного ступеня пом'якшення приголосних, появилися приголосні в корені слова.

Лексема *заушніце* поширена на території Полісся – [завушница] –ци, (Бв., Крм., Луг.), [завушниця] –ці, (Вв., Ушм.), [завушніця] –ци (Лч., Сл.) [6. С. 76], [завушниці] –ів, перев. в мн. те, що [завушниці] –иц перев. в мн. у значенні *сережки, які підвішували до проколотого вуха*, (Гор.), [завушникі] –ів, перев. в мн. те, що [завушниці] (Ст.), [загушниця] (Сил.) [1. С. 188], [навушники] –ів, мн. у значенні *сережки* [1. С. 354]. На території Бойківщини – [заушниці] мн. у значенні *сережки* (Ком.) [9. С. 292], на території Гуцульщини – [завушниця] –ці, [заушниці], проте зі зміною значення – *мед.свинка, дитяча інфекційна хвороба* (Зл.) [4. С. 273], на території півдня Карпат (Закарпатська обл.) [zaušnyč'i] (Н.Р), північної, північно-східної та південно-західної частини Словаччини [za:ušn'ica], [zaušn'ička] (Mestisko, Sklabina та ін.) та в цьому ж регіоні зі зміною значення – *хвороба свинка* (Дуб.) [zavušnyč'a], (Н.С) [zaušnica] та ін. (див. додаток 2). Дана лексема поширена на території України як діалект, тому що в українській мові існує загальноживане та літературне слово, яке означає цю прикрасу – *сережки*, а у Словаччині як діалект - *paušnice* [8, с. 78-79], і як літературне слово – *záušnica, -e, (сережка, -u)* [16, с. 641]. Як бачимо, простежуються незначні зміни в кореневій системі цієї лексеми, а саме в окремих населених пунктах віддалених районів Полісся губогубне [в] замінювалося задньоязиковим [г], а також у цьому ж регіоні збереглися лексеми, у яких кінцева задньоязикова приголосна [к] не змінилися в [ц], так як не відбулася II палаталізація. На території Словаччини теж проходили незначні зміни в кореневій системі - губогубне [v] переходило в голосну [u].

Розглянені нами лексеми поширені на території Полісся (зокрема західної його частини), Бойківщини, Гуцульщини, на південних схилах Карпат, в північно-східній, північній та південно-західній частині Словаччини. Деякі із них були картографовані (Загальнокарпатський діалектологічний атлас). Виходячи з ареалу їхнього побутування та враховуючи переселенські напрямки, міграції слов'ян можна зіставити з рухом по річках, а саме: з правих приток Прип'яті і верхів'їв Західного Бугу вони проникають через Розточчя на ліві притоки Верхнього і Середнього Дністра; далі, з Верхнього Дністра, через

правобережжя Верхньої Вісли та через Моравські Ворота слов'яни мігрують на територію сучасної Словаччини.

Таке розміщення лексем засвідчує, що по-перше: даний напрямок підтверджується в напрацюваннях археологів; по-друге: матеріальна і духовна культура на цьому міграційному шляху є максимально подібною; по-третє: базуючись на історичних джерелах про прихід слов'ян на територію Словаччини, ми отримуємо дані про негомогенне походження словацької мови, що пов'язано із приходом слов'ян через Моравські Ворота на територію сучасної Словаччини.

І хоча кількість віднайдених нами лексем є незначною, проте їхнє значення є вагомим. Лише подальше знаходження та ґрунтовне дослідження діалектологічного матеріалу дасть можливість лінгвістам глибше зрозуміти появу та сутність діалектів, а історикам, опираючись на здобуті своїми колегами результати, впевненіше говорити про міграційні процеси слов'ян у V–VII ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ, У ЯКИХ ЗАПИСУВАЛАСЯ ЛЕКСИКА

- Бв.* – Білокоровичі, Олевського району, Житомирської обл.
Вв. – Васьковичі, Коростенського району, Житомирської обл.
Гор. – Городок, Маневецького району, Волинської обл.
Дуб. – Дубове, Тячівського району, Закарпатської обл.
Зл. – Зелена, Надвірнянського району, Івано-Франківської обл.
Ком. – Комарники, Турківського району, Львівської обл.
Крм. – Кремне, Лугичського району, Житомирської обл.
Луг. – Лугини, Лугичського району, Житомирської обл.
Лч. – Лучавки, Овруцького району, Житомирської обл.
Н.Р. – Нижні Ремети, Берегівський район, Закарпатської обл.
Сил. – Сильно, Ківерцівського району, Волинської обл.
Сл. – Словечне, Овруцького району, Житомирської обл.
Ст. – Ставок, Ківерцівського району, Волинської обл.
Ушм. – Ушомир, Коростенського району, Житомирської обл.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аркушин Г.* Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Т. 1. – Луцьк, 2000.
2. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998.
3. *Гриценко П. Ю.* Ареальне варювання лексики. – К., 1990.
4. *Гуцульські говірки.* Короткий словник / Під ред. Я. Закревської. – Львів, 1997.
5. *Жилко Ф. Т.* Нариси з діалектології української мови. – К., 1955.
6. *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. – К., 1974.
7. *Нидерле Л.* Славянские древности. – М., 2000.
8. *Общезакарпатский диалектологический атлас* / Под. ред. Я. Закревской, П. Лизанца, Е. Жеребецкого. – Львов, 1993 – Вып. 4.
9. *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок: У 2 т. – Т. 1. – К., 1984.

10. *Панькевич І.* Нарис історії українських закарпатських говорів. – Прага, 1958.
11. *Русанова І. П.* Компоненты пшеворской культуры // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С. 195–199.
12. *Русанова І. П.* Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976.
13. *Русанова І. П.* Этнический состав носителей пшеворской культуры // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 119–135.
14. *Седов В. В.* Славяне: Историко-археологическое исследование. – М., 2002.
15. *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979.
16. *Bungalič P.* Slovensko-ukrajinský slovník / P. Bungalič. – Bratislava, 1985.
17. *Krajčovič R.* Vývin slovenského jazyka a dialektológia / R. Krajčovič. – Bratislava, 1988.
18. *Ripka I. L. V.* Rizner ako jazykovedec a dialektológ / I. Ripka // Ludovít Vladimír Rizner 1849–1913 Jubilejný zborník zo seminára k 140. výročiu Riznerovho narodenia. – Martin, 2011. – S. 272–279.
19. *Šafarik P.* Slovanske starožitnosti / P. Šafarik. – Praha, 1837.

**THE PROBLEM OF ORIGIN OF THE SLOVAK ETHNOS (IN LIGHT OF
INTERDISCIPLINARY RESEARCH)**

Khr. Fylypchuk

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000*

This article is an attempt to interdisciplinary research the origin of Slovak ethnicity. Opinions about the ancestral home of the Slavs are expressed and outlines ways of Slovak ethnic migrations based on based dialectological, archaeological material and written data.

Key words: homeland of Slavs, the Slovak ethnic group, dialectology, archeology, history, interdisciplinary approaches.

*Стаття надійшла до редколегії 25. 07. 2014
Прийнята до друку 21. 01. 2015*

ДО 70-РІЧЧЯ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА КОНОПЛІ

3 березня 2015 р. українському археологу Віталію Михайловичу Коноплі виповнилося 70 років.

В. М. Конопля народився у с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл., у краю Довженківської зачарованої Десни. Нелегкий то був час – закінчувалася Друга світова війна, за нею прийшли не менш важкі післявоєнні голодні роки. Саме ці сумні реалії тогочасного життя призвели до того, що маленький Віталій разом з матір'ю переїхав на Волинь, де і провів свої дитячі та юнацькі роки. У 1961 р. закінчує середню школу у м. Млинові, а з 1963 р. він – студент історичного факультету Львівського університету. Закінчив його у 1971 р.

– навчання надовго перервала армійська служба. У 1973 р. Віталій Михайлович вступив до аспірантури Інституту суспільних наук (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича), назавжди пов'язавши своє життя із древнім Львовом. А вже наступного року в “Археологических открытиях 1974 года” у співавторстві з Ігорем Кириловичем Свешніковим – науковим керівником Віталія Михайловича – вийшла його публікація про розкопки енеолітичного поселення Попів Горб та розвідки на різночасових пам'ятках у Рівненській обл. Це був перший скромний ужинок на довгій та широкій ниві наукової діяльності Віталія Михайловича Коноплі, на якій він продовжує плідно працювати (так і проситься слово “гарувати”!). Хоча урожай з неї вже сьогодні зібрано, ой який щедрий та багатий. Адже він – автор та співавтор понад 200 наукових та науково-популярних праць – статей, публікацій, брошур, каталогів, монографій. До числа останніх входять “Старожитності Волині” (1997), “Нові пам'ятки археології Надстир'я” (1997), “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія” (1999), “Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині” (2005).

Вагомий доробок має В. М. Конопля і в галузі історичного краєзнавства. Він – співавтор таких книг як “Стародавня історія Лагодова” (2000), “Нова Скварява” (2003), “Комарів і Волиця” (2015).

Ювіляр – ініціатор видання наукових збірників “Волино-Подільські археологічні студії” (вийшло три випуски), “Львівський археологічний вісник” (вийшло два випуски), а також наукових виставок “Львів археологічний”, “Міста Галицько-Волинської держави” (м. Львів), “Висоцька культура” і “Трипільська культура України” (Республіка Польща).

Віталій Михайлович – учасник багатьох міжнародних та регіональних наукових конференцій в Україні, Росії та Польщі, зокрема, у Варшаві, Кракові,

Любліні, Москві, Києві, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Самборі, Терехові та ін.

Він – постійний автор цілої низки наукових видань львівських музеїв, академічних та навчальних установ, до числа яких входять “Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині” (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича), “Наукові записки” (Львівський історичний музей), “Наукові студії” (Історико-краєзнавчий музей м. Винники), “Вісник Інституту археології” (Львівський національний університет імені Івана Франка).

Такий широкий науковий розмах Віталія Михайловича Коноплі став можливим завдяки його довголітнім польовим дослідженням. Тільки за час археологічних розвідок (починаючи з 1974 р. і до сьогодні) у Рівненській, Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській та Львівській областях він відкрив понад 1000 нових пам'яток! А широкомасштабні розкопки Віталій Михайлович провів на таких тепер уже відомих пам'ятках як Малі Дорогостаї та Ярославичі (Млинівський р-н Рівненщини, 1977–1979 рр.), Вікторів, Мединя, Марківці (та інші – всього 14 пам'яток, Івано-Франківщина, 1981–1986 рр.), Радимичі та Рудники (1981–1983 рр., Львівщина), Коржова (Монастирський р-н Тернопільщини, 1984 р.) та Блищанка (Заліщицький р-н Тернопільської обл., 1989, 1990, 1992 рр.).

Сьогодні Віталій Михайлович Конопля – один з найвідоміших дослідників неолітичної та енеолітичної доби, фахівець у галузі кам'яної, кременевої та керамічної індустрії всеукраїнського та європейського рівня. Науковий консультант Історико-краєзнавчого музею м. Винники, Рятівної археологічної служби Інституту археології НАН України, Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка. Завершує зведений каталог кам'яних сверлених сокир із фондів ЛІМу, працює над монографією про унікальні керамічні комплекси енеолітичного часу з пам'яток у Голишеві, Хорові та Листвині. Бере участь у розвідкових роботах – суцільних обстеженнях – на теренах ближньої та дальньої округи літописного Бужська. На робочому столі – з десяток статей та публікацій різного ступеня готовності. Живою легендою львівської археології, прикладом справжнього науковця назвав Віталія Коноплю часопис “Наша спадщина”, вітаючи його з ювілеєм. Колектив Інституту археології приєднується до цих високих оцінок невтомного дослідника волинських та прикарпатських старожитностей Віталія Михайловича Коноплі і бажає йому міцного здоров'я, життєвого оптимізму, ще довгих років плідної праці, реалізації всіх творчих планів і задумів.

*Колектив Інституту археології
ЛНУ ім. Івана Франка*

ЩИРЕ СЛОВО ПРО ТОВАРИША

Гавінський А. М., Оприск В. Г.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної Академії наук України
вул. В. Винниченка, 24, м. Львів, 79008*

Віталію Михайловичу Коноплі – 70!
Він народився 3 березня 1945 р. у с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. у родині службовців. Первістком неймовірно тішились баба Параска та дідо Микола, які відіграли чималу роль у формуванні світогляду Віталія. За кілька років мати, Олімпіада Миколаївна, переїхала у містечко Млинів, що на Рівненщині. Тут майбутній археолог навчався у Млинівській середній школі, і відразу після її закінчення, у 1962 р. пішов працювати вчителем історії у Московщинську восьмирічну школу. Зі слів ювіляра, працювати було надзвичайно важко, оскільки давались взнаки юні роки, відсутність

досвіду та поблажливе ставлення до учнів. Цим вони й користалися і “вилізували на голову”. Пропрацювавши рік, змінив місце праці – перейшов у Пітушківську восьмирічну школу Млинівського району, де проявив себе з найкращого боку. Викладав не лише уроки історії, а й фізкультури та географії. Професія вчителя Віталію Михайловичу подобалась, він любив учнів, а учні любили й поважали його. Тоді ж він вступив до обласної організації товариства “Знання”, де читав лекції з історії. Бажання розвиватись і пізнавати більше спричинили до того, що у 1963 р. В. Конопля подав документи на вступ до Львівського університету на історичний факультет. За результатами складених іспитів, на конкурсній основі (у цей час конкурс був один до семи) Віталія Коноплю зарахували на денну форму навчання. Правда, за певних суб'єктивних обставин, у 1965 р. перевівся на заочне навчання і у 1971 р. отримав диплом випускника університету. Про студентський час Віталій Михайлович може говорити годинами: тут і друзі, і пригоди, і “золоті” студентські роки. Після навчання в університеті прийшла військова служба.

У 1973 р. В. Конопля вступив до аспірантури відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Юний здобувач, практично, відразу визначився з майбутньою науковою проблематикою і представив реферат на тему “Археологічні пам'ятки Рівненщини (пізній палеоліт – епоха бронзи)”. Керівником аспіранта призначено доктора історичних наук Ігоря Кириловича

Свешнікова і визначено тему дисертаційної роботи: “Кам’яні вироби населення Прикарпаття і Волині в добу міді–бронзи як історичне джерело”. Після закінчення аспірантури у 1976 р. Віталій Конопля представив текст кандидатської дисертації об’ємом 218 сторінок. На засіданні відділу роботу було обговорено і, з умовою внесення певних правок, рекомендовано до захисту. На жаль, цей процес затягнувся на декілька років, а згодом, через різні об’єктивні та суб’єктивні обставини, питання дисертації відійшло на другий план. Як не раз пояснював Віталій Михайлович, писати роботу доводилось з нуля, джерельної бази практично не було, потрібно було все здобувати самостійно, а це потребувало часу і, як виявилось, дуже багато часу. “З тими знаннями і матеріалами, якими я володію тепер, можна було б написати кілька дисертацій впродовж досить короткого часу”, – не раз говорив ювіляр. Незважаючи на відсутність посвідчень про відповідні регалії, В. Конопля має високе наукове визнання та авторитет серед вітчизняних та закордонних археологів, особливо фахівців мідно-кам’яної доби.

Після закінчення аспірантури у 1976 р. перспективного археолога прийняли на роботу до Інституту суспільних наук у відділ археології на посаду молодшого наукового співробітника, де він працював до 1994 р. За цей час відбувалось наукове становлення дослідника. Віталій Михайлович провів десятки археологічних експедицій, брав участь у багатьох конференціях як місцевого, так і міжнародного рівня, опублікував низку статей.

У 1994 р. В. Конопля перейшов на роботу до Львівського історичного музею, очоливши сектор охорони пам’яток археології, а з 1998 р. став завідувачем відділу археологічної інспекції. Саме в ті часи один з нас (В. Оприск) звернувся до Віталія Михайловича про допомогу у збереженні історичної реліквії у с. Гонятичі Миколаївського р-ну, що на Львівщині.

Йдеться про сільський пам’ятник на честь святого Івана Непомуки (прізвище походить від назви міста Непомуки, що в Чехії). Цей покровитель, за давнім переказом, захищає від наклепів та наговорів. Прибігають також до його опіки, коли йдеться про безпеку повені. Тому і поставили наші предки йому пам’ятник при в’їзді у село, буквально на березі колись, кажуть, норовистої та бурхливої, а тепер мілководної і невеличкої річки Щирки. Ця барокова пам’ятка другої половини XVIII ст. взагалі може вважатися своєрідною візитною карткою села Гонятичі. Щоправда, його тут називають Іваном Хрестителем.

В. М. Конопля декілька разів приїжджав у Гонятичі. Зібрали схід села. Запросили телебачення, пресу. І пам’ятник було врятовано.

З реорганізацією цього відділу Віталій Михайлович у 2003 р. знову перейшов на роботу до інституту, але вже з новою назвою – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, – де працює до сьогодні.

Ось так приблизно виглядає офіційна сторінка біографії ювіляра. Тепер спробуємо висвітлити інші моменти життя та наукової діяльності В. Коноплі.

Віталій Михайлович – дуже весела і товариська людина, любить жартувати. Попри те досить строгий, а часто різкий, коли йдеться про професійний бік, до прикладу, – на засіданнях відділу при обговоренні монографій чи

дисертаційних робіт. З другого боку, якщо археологія – його наука, то хобі у В. Коноплі – це кухня. Які він тільки страви не готує. Часто своїми смаколиками пригощає друзів та знайомих.

А ще нещодавно зізнався ювіляр, що любов до кременю йому прищепив дід Микола. Малому Віталію надзвичайно цікаво було спостерігати за тим кременцем, з якого дідусь з допомогою кресала добував іскру. Цей кременчик настільки закарбувався в пам'яті, що не раз виринав із свідомості під час археологічних розкопок та опрацювання кременевих колекцій. У розмовах про кремень дослідник часто каже: “Для того, щоб розуміти кремень – потрібно його полюбити, інакше нічого не вийде”. Вражають його рисунки виробів з цього каменю, зроблені з великим терпінням та любов'ю.

Віталій Михайлович – справжній археолог-польовик. Надзвичайно любить ходити у розвідки. Тут він, мабуть, рекордсмен серед археологів України, на його рахунку сотні нововідкритих пам'яток минулого. В. Конопля особисто обійшов практично усю Рівненську, Волинську, Львівську, Тернопільську та Івано-Франківську області. Він чи не єдиний з відділу археології, який не побоявся здійснити планові розвідкові роботи після вибуху Чорнобильської АЕС у 1986 р. на Рівненщині. Про польові пошуки В. М. Коноплі говорять його наукові звіти. Візьмемо для прикладу “Звіт з роботи Розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею у 1992 році”. Розвідкова експедиція працювала з 7 вересня до 5 жовтня на території Локачинського і Луцького р-нів Волинської обл. Програма обстежень зводилась до відкриття нових пам'яток археології, взяття їх на науковий облік та з'ясування стану збереження їх культурного шару. Внаслідок досліджень цієї експедиції відкрито 151 пам'ятку, зокрема, у Локачинському р-ні – 35 і в Луцькому 116. Сам звіт нараховує 120 сторінок: тексту – 87, рисунків – 33. Практично, на 70% – це готова стаття.

Віталій Конопля відзначається феноменальною пам'яттю, може відразу назвати пам'ятку, урочище, рік проходів і т.ін. Завдяки любові до поля його можна вважати археологом-енциклопедистом, адже може визначити період та культурну приналежність чи не кожної знахідки, яка потрапить йому до рук. Зрештою, її теоретична ерудованість не поступається. У нього є праці, хронологія яких сягає від доби палеоліту до середньовіччя.

Окрім розвідкових робіт, В. Конопля проводив стаціонарні розкопки. Серед найбільш відомих пам'яток тут можна назвати такі як Блищанка, Вікторів, Коржова, Малі Дорогостаї, Мединя, Острів, Раделичі, Рудники, Хом'яківка, Ярославичі та ін.

Віталію Михайловичу також можна надати звання “Друг археологів”. Він досить відкритий і завжди готовий до співпраці. Серед інших у нього чи не найбільше статей у співавторстві. Напевно, немає на Львівщині та найближчих областях археолога, який би не публікувався з В. Коноплею. Тут легше назвати тих, хто не є у співавторстві. Інколи колеги жартують, що деякі збірники статей мають настільки багато позицій авторства В. Коноплі, що цілком заслуговують на те, щоб бути його монографіями. Він насправді багато пише і працює. Список його публікацій сягає понад 200 позицій. Серед них такі, що є і будуть

актуальними ще довгий час, особливо, що стосується доби енеоліту-бронзи. Для прикладу, можна назвати розділи у колективних монографіях “Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)”, “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат”, чи статті у “Наукових записках Львівського історичного музею”. Нерідко друкується у закордонних виданнях, особливо у сусідній Польщі.

Активно співпрацює з колегами-археологами інших установ. Перед ним завжди відкриті двері Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, де він вже більше десятка польових сезонів є невід’ємним учасником Буської археологічної експедиції, яку очолює Петро Довгань. Тут він виступає консультантом із вивчення неолітичних горизонтів на городищі. Віталія Михайловича завжди раді бачити в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники, де він є постійним дописувачем наукового збірника та учасником міжнародних конференцій. А з “Рятівною археологічною службою” Інституту археології НАН України дослідника пов’язують незабутні “проходи”, особливо по Житомирській та Львівській областях.

Окрім теоретичної й практичної археології, В. Конопля має великий досвід музейної роботи. Зокрема, виступає автором концепцій археологічних експозицій. Нерідко бере участь у спільних закордонних виставках. Створив не один музей-кімнату в школах у віддалених селах, обґрунтовуючи це тим, що люди повинні більше знати про власну історію, про свій край.

Віталій Михайлович є справжнім “Гуру” для юних археологів, передає свій неоціненний досвід студентам, аспірантам, молодим науковцям, надає консультації та корисні поради. Нерідко ділиться власними матеріалами. Постійно наголошує: “Аби чогось досягти, потрібно багато працювати і читати”.

В особистому житті ювіляра знаковим став 1982 р. Статус холостяка замінено на графу “одружений”. Через рік любляча дружина Юля, народила донечку Олю. Віталій Михайлович неодноразово розповідав випадок, коли наступного дня після одруження прийшов на роботу в інститут, з усіма вітався, а ніхто не помічав на його руці обручки. Від того аж злість брала, зрештою довелось самому зізнаватись. Тоді посипались привітання і святкування знаменної події.

Про ювіляра можна писати ще дуже багато. Хоча це вже мемуари.

Отож, щиро вітаємо друга, колегу, вченого Віталія Михайловича Коноплю з ювілеєм, бажаємо здоров’я, сімейної радості і плідної праці на користь науки археології.

Короткий список його найважливіших, на нашу думку, наукових праць:

1. Лендельская культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 35–43.
2. Археологічні пам’ятки Волині (Рожищенський район). – Луцьк, 1991. – 98 с. [співавт. В. Оприск].
3. Нова Скварява. Пам’ятки археології. – Львів, 1993. – 48 с. [співавт. З. Яворівський].

4. Періодизація пам'яток лендельської культури Заходу України і їхнє хронологічне співвідношення зі спорідненими пам'ятками Центральної Європи // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6. – С. 72–79.
5. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). – Львів, 1997. – 141 с. [співавт. В. Івановський].
6. Фінальний палеоліт // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 41–47.
7. Населення Східних Карпат за доби мезоліту // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 47–58.
8. Лендельсько-полгарська культурно-історична спільнота // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 75–86.
9. Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 86–103.
10. Культура кулястих амфор // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 110–112.
11. Черняхівське поселення Глядки у верхів'ї Південного Бугу. – Львів, 2004. – 60 с. [співавт. В. Войнаровський, Я. Онишук].
12. Нова інтерпретація матеріалів середнього культурно-хронологічного горизонту поселення Винники-Лазки // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 248–257.
13. Трипільська культура // *Kultura trypolska*. – Stalowa Wola, 2005. – S. 10–19.
14. Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. – Львів, 2005. – 112 с. [співавт. В. Войнаровський, М. Филипчук].
15. Поселення трипільської культури Вікторів-I // *Kultura trypolska: wybrane problemy*. – Stalowa Wola, 2006. – S. 71–99.
16. Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі I у північно-східному Передкарпатті // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 216–230. [співавт. Р. Грибович].
17. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). – Львів, 2009. – 171 с. [співавт. П. Бугай, В. Войнаровський].
18. До питання про укріплені поселення періоду енеоліту на території України // Фортеця. Зб. заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 170–178.
19. Вироби з кременю, обсидіану і каменю поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Медина на Івано-Франківщині // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 385–393.
20. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). – Львів, 2012. – Вип. 2. – 75 с. [співавт. П. Бугай, В. Войнаровський].
21. Поселення культури лійчастого посуду Рудники в північно-східному Передкарпатті // *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*. – Rzeszów, 2013. – S. 37–54. [співавт. А. Гавінський].
22. *Kultura wysocka – wschodnia rubież środkowoeuropejskiej cywilizacji epoki brązu*. – Rzeszów, 2005. – 30 s. [співавт. S. Czopek].

Фото 1. Суботник на будівництві нового корпусу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України на фоні будинку "Податкової". Перший ряд зліва направо: Ігор Яцкевич, Віталій Конопля. Другий ряд: Олександр Луцький, Володимир Парубій, Роман Сусак (позаду В. Коноплі).

Фото 2. Віталій Конопля з Петром Довганем на розкопі літописного Бужська. 2002 р. Фото Н. Стеблій.

Фото3. Віталій Конопля та Войтек Пастеркевич на городищі у Малих Грибовичах.
2012 р. Фото А. Гавінського.

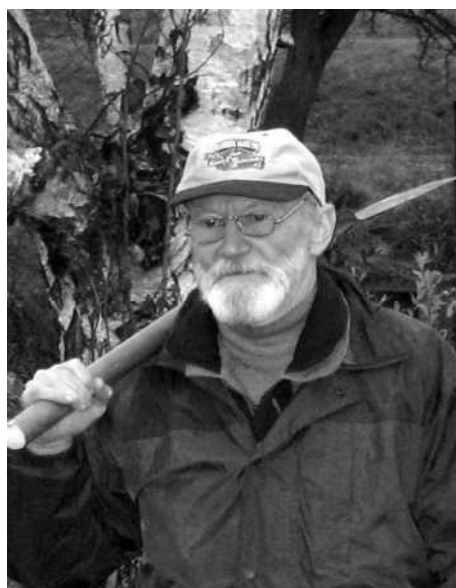

Фото 4. Під час розвідок в Овруцькому р-ні Житомирської області.
2010 р. Фото О. Сілаєва.

Фото 5. Віталій Конопля визначає артефакти з кременю в Інституті археології ЛНУ ім. Івана Франка. 2009 р. Фото Н. Стеблій.

Фото 6. Процес побудови експозиції у Львівському історичному музеї. 2012 р. Фото А. Гавінського.

Фото 7. Рукостискання на знак співпраці з польськими колегами.
У центрі Віталій Конопля, ліворуч Андрій Гавінський, праворуч Малгожата Рибіцька.
2015 р. Фото Д. Вертелецького.

*Стаття надійшла до редколегії 01.10. 2015
Прийнята до друку 01. 10. 2015*

СПИСОК АВТОРІВ

Войтович Леонтій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, провідний науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, лауреат премії ім. М. Грушевського НАН України

Гавінський Андрій Миронович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

Гринюка Богдан Миколайович – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Гупало Віра Діонізіївна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича

Довгань Петро Михайлович – науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Карпенко Андрій Анатолійович – аспірант кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

Кришталович Уляна Романівна – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України у м. Львів

Макович Христина Ярківна – старший викладач кафедри українознавства Львівського державного університету безпеки життєдіяльності

Мельничук Олег Любомирович – науковий співробітник відділу археології Національного заповідника “Давній Галич”

Оприск Василь Григорович – молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

Павлюк Степан Петрович – доктор історичних наук, академік НАН України, професор, директор Інституту народознавства НАН України

Сварник Іван Іванович – директор Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, асистент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Томенчук Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Филипчук Андрій Михайлович – молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Филипчук Христина Михайлівна – магістр кафедри слов'янської філології

Ціхоцький Іван Любомирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка

Якубовська Оксана Зеновійвна – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	– Археологические исследования на Украине
АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ	– Вестник древней истории
ВИ	– Вопросы истории
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСИС	– Краткие сообщения Института славяноведения
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
СЭ	– Советская этнография
РА	– Российская археология
УІЖ	– Український історичний журнал
ААС	– Acta Archaeologia Carpathica
АР	– Archaeologia Polski
SA	– Slovenska archeologia
ZWAK	– Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej

З М І С Т

Матеріали польового семінару “Старожитності Галичини і Волині у контексті етноархеологічних досліджень”.....	3
<i>С. П. Павлюк</i> . Етногенез українців: теоретичні та суспільно-політичні етапи процесу	4
<i>А. М. Филипчук</i> . Деякі аспекти інтердисциплінарних підходів до вивчення старожитностей Прикарпаття і Волині третьої чверті I тисячоліття н.е.	10
<i>О. З. Якубовська</i> . Населення Верхнього Подністров’я в останній чверті I тисячоліття нашої ери.....	30
<i>М. А. Филипчук</i> . Пліснеський археологічний комплекс: теорія і практика дослідження.....	38
<i>Б. М. Гринюка</i> . Житлові та господарські будівлі на дитинці літописного Пліснеська (за матеріалами Івана Старчука).....	65
<i>В. Д. Гупало</i> . Дерев’яне зодчество Звенигорода на Білці у кінці XI – першій половині XIII ст.	77
<i>P. Dovgan, N. Steblyi</i> . Jewelry from the hill-fort of ancient Buzhsk.....	100
<i>Б. П. Томенчук, О. М. Мельничук</i> . Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2008–2013 роках.....	110
<i>Л. В. Войтович</i> . Лендзяни: нові варіації на старі мотиви.....	126
<i>У. Р. Кришталович</i> . Картографічні джерела в інтердисциплінарних дослідженнях: топонімія та гідронімія на давніх рукописних картах XVII–XIX ст.	138
<i>І. І. Сварник</i> . Пожежі Львова як фактор історіографічних процесів (архіви й археологія).....	154
<i>А. А. Карпенко</i> . Етнографічні й археологічні колекції Володимира Шухевича у Національному музеї Андрея Шептицького.....	163
<i>І. Л. Ціхоцький</i> . Гідронімікон поріччя Західного Бугу (проблема етимологічної та хронологічної атрибуції).....	171
<i>Х. Я. Макович</i> . Писемна пам’ятка крізь призму діалектологічних досліджень (на матеріалі рукописних учительних євангелій із території Карпат).....	183
<i>Х. М. Филипчук</i> . Проблема походження словацького етносу (у світлі міждисциплінарних досліджень).....	192
До 70-річчя Віталія Михайловича Коноплі.....	198
<i>А. М. Гавінський, В. Г. Оприск</i> . Щире слово про товариша.....	200
СПИСОК АВТОРІВ.....	209
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	211

CONTENTS

The materials Field seminar “Antiquities of the Galicia and Volyn in the context of ethnoarchaeological research”.....	3
<i>S. Pavlyuk</i> . Ethogeny of Ukrainians: Theoretical And Socio-Political Process Steps.....	4
<i>A. Fylypchuk</i> . Some aspects of interdisciplinary approaches to the study of antiquities of Pre-carpathian and Volyn region in the third quarter of the I millennium AD.....	10
<i>O. Yakubovska</i> . The population of the Upper Dniester in the last term of the first millennium AD.....	30
<i>M. Fylypchuk</i> . Plisnesko archaeological complex: theory and practice of studies.....	38
<i>B. Grynyuka</i> . Dwelling and farm buildings on the citadel of chronicles Plisnesk (by the materials of I. Starchuk).....	65
<i>V. Hupalo</i> . Wooden architecture of Zvenyhorod on Bilka river during the final of XI – first half of XIII centuries.....	77
<i>P. Dovhan, N. Steblyi</i> . Jewelry from the hill-fort of ancient Buzhsk.....	100
<i>B. Tomenchuk, O. Melnychuk</i> . The results of the archaeological research of the ancient Galych in 2008–2013.....	110
<i>L. Voytovych</i> . The Lendians: new variations on ancient motives.....	126
<i>U. Kryshталovych</i> . Cartographic sources in the interdisciplinary research: toponymy and hydronymy on ancient manuscript maps of XVII–XIX c.	138
<i>I. Svarnyk</i> . Fires in Lviv as the factor of historiographical processes (archives and archeology).....	154
<i>A. Karpenko</i> . Ethnographic and archaeological collections of Vladimir Shukhevych in National Museum of Andrey Sheptytsky.....	163
<i>I. Tsikhots'kyi</i> . Western Bug basin hydronyms layers (etymological and chronological attribution problem).....	171
<i>Khr. Makovych</i> . Ancient manuscript in the light of dialectological studies (based on hand-written didactic gospels from Carpathians).....	183
<i>Khr. Fylypchuk</i> . The problem of origin of the Slovak ethnos (in light of interdisciplinary research).....	192
To the 70 anniversary of the birth Vitaliy Konoplya.....	198
<i>A. Havinskiy, V. Oprysk</i> . Sincere word about a friend.....	200

Збірник наукових праць

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 10

Виходить з 2006 р.

Підписано до **друку** Формат 70×100/16.
Папір друк. Різогр. друк. Умовн.-друк. арк.
Наклад 100 прим. Зам. №

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка.
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

